

QDÜNYA ƏDƏBİYYATI

Qabusnâme

LL16(5)
Q-13

240656

Qabusnoma

M.F. Azundov adına

Məzəliyyə Mərkəzi

Qəbələ Rayon Mərkəzi

“ŞƏRQ-QƏRB”

BAKİ-2006

*Bu kitab "Qabusnamə" (Bakı, "Azərnəşr", 1989)
nəşri əsasında təkrar nəşrə hazırlanmışdır*

Farscadan tərcümə edən,
qeyd və şərhlərin müəllifi:

Rəhim Sultanov

Redaktoru:

Əkrəm Cəfər

170-dc21

AZE

Qabusnamə. Bakı, "Şərq-Qərb", 2006, 216 səh.

Qədim Şərq ədəbiyyatının qiymətli nümunələrindən olan "Qabusnamə" özünün məzmun rəngarəngliyinə görə geniş şöhrət qazanmışdır. Dünyanın bir çox xalqlarının dillərinə tərcümə edilmiş bu hikmət kitabı dövrünün acısını-şirini dadmış qoca atanın öz oğluna nəsihəti və vəsiyyətidən bəhs edir.

ISBN10 9952-34-003-6

ISBN13 978-9952-34-003-7

© "ŞƏRQ-QƏRB", 2006

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

İLHAM ƏLİYEVİN

"Azərbaycan dilində latın qrafikası

ilə kütləvi nəşrlərin həyata

keçirilməsi haqqında"

12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı

ilə nəşr olunur və ölkə kitabxanalarına

hədiyyə edilir

ÖN SÖZ

Fars nəsrinin ilk mərhələsində elə kitab göstərmək olmaz ki, o, məzununun rəngarəngliyi, dilinin səlisliyi, oxucular arasında qazandığı şöhrət nöqtəy-nəzərindən "Qabusnamə" ilə müqayisə edilə bilsin. "Qabusnamə"nin dönə-dönə başqa dillərə tərcümə edilməsinin əsas səbəblərindən biri də budur.

"Qabusnamə" həyatın müxtəlif sahələrinə həsr edilmiş qırx dörd fəsildən ibarətdir. Allahın vəsfinə həsr olunmuş birinci fəsil və peyğəmbərlərin yaranmasına həsr edilmiş ikinci fəsil nəzərə alınmazsa, "Qabusnamə" başdan-ayağa həyatı məsələləri öyrətmək, yaşamaq qayd-qanunlarını, X-XI əsr feodal İran cəmiyyətinin yaşayış normalarına uyğun olaraq, təbliğ etmək arzusundan ibarətdir. "Qabusnamə" dünyanın acı-shiriniyi, isti-soyuğunu, ara vermədən bir hökmdarın taxta çıxaraq başqa birisinin şahlığı itirdiyini görmüş, müxtəlif təriqətlər, dini çarpışmalar, saray çekişmələri, ticarət hiyləgərlikləri, insan dəllallığı, qul alveri şahidi və iştirakçısı olmuş qoca bir atanın öz oğluna vəsiyyəti – nəsihət kitabıdır. Ömrünün sona çatdığını, öz dediği kimi, "saç-saqqalına çəkilməmiş ağ xətlərin ölüm fərmanı" olduğunu duyan ata oğlunun taleyi haqqında narahat olmağa başlayır. Mümkün qədər ayıq, gözlüaçıq, öz mühitinə uyğunlaşmaq, çətin vəziyyətlərdən çıxıb bir parça çörək tapmaq, ya şahlıq taxtına oturub rəiyyəti dolandırmaq üçün nələri bilmək lazım olduğunu oğluna öyrətmək fikrinə düşür, nəhayət, bu kitabı yazıb yadigar qoymaq qərarına gəlir. O, kitabın müqəddiməsində oğluna müraciətlə deyir:

"Ey oğul, öz adımla bu dünyadan köçənlər siyahısında gördükdə, belə qərara gəldim ki, "köç naməsi" mənə çatmamış, mən sənə bir "namə" yazım, orada dünyanın yaxşı və pis işlərini, dövrünün düz və kəc gərdisini təsvir edirəm, fürsət əldən getməmiş yaxşı bir ad qoyum. Ata məhəbbəti naminə qoy o sənə də yar olsun (atadan oğla yadigar olsun)".

"Ey oğul, zamanə sənə yumşaltmamış sən öz ağlının gözləri ilə mənim sözlərimi oxu və ona əməl et... Amandır, çalış bu kitabda deyilənlərə qulaq as. Sən mənim dediklərimdən yaxşı fayda götürə bilməsən də, heç olmazsa mən atalıq borcumu yerinə yetirmiş olaram. Bir də elə adamlar tapıla bilər ki, onlar dəyərli sözlərə qulaq asıb ona əməl etməyi qənimət sayarlar".

"Qabusnamə" müəllifi səhv etməmişdi. Öz övladını sırf "praktik" adam olmaq ruhunda tərbiyə etmək istəyən valideynlər, feodal-zadəgan adət-ənənələrini tələbələrinə aşılamaq istəyən müərriblər, rəiyyətlərin

müti halda saxlamağı arzu edən hökmdarlar, qul alverindən mənfəət götürmək istəyən tacirlər, at saxlayan, torpaq becərən dehqanlar, din xadimləri, sufilər, yazıçılar, katiblər, ümumiyyətlə, feodal cəmiyyətində özünə ağ gün ağlamaq istəyən hər bir adam "Qabusnamə"ni oxumağa can atır, onda olan ibrətli, hikmətli hekayələri özərləməyə çalışırdı. Çox keçmədən kitab bütün Şərq ölkələrində, Orta Asiyada, Qafqazda, Kiçik Asiyada böyük şöhrət qazanır. Kitabda olan bir sıra tarixi hadisələr, feodal-zadəgan münasibətləri və iqtisadi-siyasi əlaqələrin şərh, dini-fəlsəfi mühakimələrin izahı alimlərin diqqətini cəlb etməyə başlayır, kitabı başqa dillərə tərcümə etmək təşəbbüsləri meydana çıxır.

Görkəmli şərqşünas-alim Y.E.Bertels "Qabusnamə"nin Şərq ölkələrində, o cümlədən Orta Asiyada böyük şöhrət tapdığını xüsusi olaraq qeyd edir.

Bu əsərin fars ədəbiyyatında tutduğu mövqeyi isə Məlik-üş-şüəra Bahar özünün məşhur "Səbkşünası" əsərində yüksək qiymətləndirir.

Bəzi mənbələrə görə, "Qabusnamə" Ziyarilər xanədanının son hökmdarı Ünsürülməli Keykavus ibn İsgəndər ibn Qabus ibn Vəşingir ibn Ziyar tərəfindən 475(1082/83)-ci ildə oğlu Gilansaha bir "vəsiyyətnamə", ya "nəsihətnamə" kimi yadigar olaraq yazılmışdır. Keykavus haqqında tarixi mənbələr çox cüzi məlumat verir. Bu məlumatların əksəriyyəti onun "Qabusnamə"də özü haqqında dediği hekayətlərə, başına gələn hadisələrə, xidmət etdiyi yerlərə, uşaqlıqda aldığı elm, tərbiyə və vərdislərə əsaslanır...

Keykavus 1021/22-ci ildə anadan olmuşdur. Bu zaman Ziyarilər xanədanından Mənuçöhr hakimiyyəti başında idi. Mənuçöhrün ölüm tarixi 1039-cu il yazılmışdır. Ondan sonra 1049-cu ilə qədər Ənuşirəvan əmir olmuşdur. Keykavus 1041-ci ildə iyirmi yaşında bir gənc ikən Qəznəyə nədimliyə getmişdir. Ondan sonra isə onun hökmdarlığa çatması üçün heç bir tarixi şərait olmamışdır və "Qabusnamə"də də bu barədə bir işarə yoxdur.

"Qabusnamə" müəllifinin ölümü haqqında da tarixi dolaşlıq var. Məsələn, XV əsr tarixçisi Zəhirəddin onun 460(1067/68)-ci ildə, Rzaqlu xan Hidayət 462(1069/70)-ci ildə vəfat etdiyini qeyd edir. "Qabusnamə" müəllifi özü isə kitabın 475(1082/83)-ci ildə yazıldığını söyləyir.

"Qabusnamə"də mübahisəyə səbəb olan məsələlərdən biri də kitabın adıdır. Əsərin özündə kitabın necə adlandırıldığı barədə xüsusi bir göstəriş yoxdur. O, bütün Şərq və Qərb aləmində "Qabusnamə" kimi şöhrət tapmış, bütün dillərə bu ad altında tərcümə edilmişdir. Buna baxmayaraq,

* В а х Е.Э.Бертельс. "Кабус-намэ", М., 1958, səh. 5-6.

** Hicri 475, miladi 1082/83.

tədqiqatçılar bu adın düzgün olmadığını irəli sürürlər. Məsələn, "Qabusname"-nin son iki nəşrini hazırlayıb 1933 və 1941-ci illərdə çap etdirmiş məşhur İran alimi Səid Nəfisi bu kitabın "Qabusname" deyil, əslində "Nəsihətnamə" adlandırıldığını iddia edir.

"Qabusname"-ni geniş müqəddimə və ətraflı şərh ilə birlikdə ilk dəfə olaraq rus dilinə tərcümə etmiş Y.E.Bertels də S.Nəfisinin fikrini müdafiə edir*. Bunun tam əksinə olan fikirlər də vardır, yəni bir sıra alimlər Keykavusun bu kitabı məhz babası Qabusa həsr etdiyini yazır və onu əsaslandırmağa da çalışırlar. Məsələn, akademik A.Krımski bu məsələyə xüsusi bir fəsil ayırır və Qabusun guya həmin Keykavus olduğunu iddia edən Rzaqulu xan Hidayəti kəskin tənqid edir**.

İndi istər dünya alimləri, istərsə də farsların özləri A.Krımskinin "Qabusname"-nin Keykavus tərəfindən babası Qabus ibn Vəşmgirin xatirəsinə belə adlandırıldığı fikrini qəbul etmir və kitabın belə adlandırıldığını "səhv" və "anlaşılmazlıq" hesab edirlər.

"Qabusname"-nin nə üçün belə adlandırıldığı məsələsi şərqşünaslar tərəfindən hələlik açıq buraxılmış və onun həlli gələcək tədqiqatçıların öhdəsinə buraxılmışdır. Azərbaycanlı oxuculara təqdim edilən bu kitabın "qəribə" (Y.E.Bertels) adı haqqında yürüdülməli mühakimə və nəticələr tarixçilərin, təzkirəçilərin və Keykavusun özünün verdiyi cüzi materiallar və məntiqi mühakimələr əsasında çıxarıldığından biz də həmin üsulla öz fikrimizi demək istəyirik. Fikrimizi sübut etmək, mühakimələrimizi əsaslandırmağa üçün hər şeydən əvvəl tarixlə, Keykavusun mənsəb olduğu xanədanın həyatı ilə tanış olmalı, tarixi faktları Keykavusun "Qabusname"-də verdiyi məlumatlarla tutuşdurub məntiqi nəticə çıxarmalıyıq.

Ziyarilərin (928-1045)*** ilk nümayəndəsi sayılan Mərdavic (farscası: Mərd-aviz) 315(927/8)-ci ildə Xəzər dənizinin (Absükun) cənub vilayətlərini ələ keçirməklə kifayətlənməyib, əvvəlcə İranın qərb ölkələrini tutmaq, sonra isə Bağdada gedərək xilafətə son qoymaq istəyirdi.

İbn əl-Əsirin dediyinə görə, Mərdavic iflasa uğramış bir kəndli olmuş, sonra əkinçiliyi buraxaraq müzdlü ordu sıralarına getmiş və orada hərbi şöhrət qazanmışdı. Lakin Ziyarilər özlərini Sasanilər nəslinə hesab edir, hər şeydə özlərini onlara oxşatmağa çalışırdılar. Məsələn, sülalənin

banisi Mərdavic tacını Sasanilər kimi qızıldan hazırlatdırır, ona tabe olan feodal valilərin başına isə gümüşdən tac qoyurdu, qızıl taxtda oturur, Sasani şahları kimi böyük cah-calal, əzəmət və tənənəli qəbul günləri təyin edir, "səde" (od bayramı) keçirir, ordu üçün eys-ışrət məclisləri düzəldir, Sasanilər kimi hakim şovinist ruhunu aşılamağa çalışır, ərəblərə, onlara xidmət edən iranlılara, başqa tayfalarla qohumluq edənlərə amansız divan tuturdu. Mərdavic xidmətçiləri arasında təbərilər, deyilmələr, müzdlü hərbcilər xüsusi üstünlüyə malik idilər; türk və başqa tayfadan olan qulamlar isə əksinə, təhqir edilir, döyülür, haqq-nahaq təz-tez cəzalandırılırdı. Bütün bunlar hamısı türk tayfalarında Mərdavice qarşı böyük kin və düşmənçilik hissləri oyadırdı.

Mərdavicin qulamlara və başqa tayfalara tutduğu bu divan nəhayət onun ölümünə səbəb oldu.

Məsudi və İbn əl-Əsirin nəql etdiyinə görə, İsfahanda Mərdavicin bir dəfə türk tayfalarından olan qulamlara bərk acığı tutur, onların axurda atlara həddindən artıq çox xidmət etdiklərini, hay-küy salaraq ona yatmağa mane olduqlarını bəhanə edir və cəza olaraq haman türk qulamlarını cilovlayıb, bellərinə yəhər, ağızlarına yüyən vurub at kimi axura bağlanmalarını əmr edir. Həmin cavan türk qulamları Mərdavicin qara qulunu ələ alır, Mərdavicin qılıncını sındırıb qınına qoymağı tapşıırırlar. Qara qul razı olur. Sonra Mərdavic hamamda olarkən qulamlar ona hücum edirlər. Silahı sındırılmış lüt Mərdavic qapının dalına şey doldurub özünü müdafiə etmək istəyir, lakin qulamlar taxtapuş tərəfdən girərək onu öldürürlər.

Mərdavicin hamamda öldürülməsi ordu arasında böyük şəqsıqlıq, qarma-qarışıqlıq səbəb olur. Onun valilərindən olan Buye (ərəbcə Buveyh) qardaşları bundan istifadə edib Şirazdakı orduları ilə hücumə keçərək İsfahana tutur və bir azdan sonra özlərini şah elan edirlər (935-1055). İranın qərb ölkələri Ziyarilərin hakimiyyəti altından çıxır, Mərdavicin varisləri bundan sonra, əsasən, doğma vətənləri Gürganda hökmranlıq etməli olurlar.

Mərdavicin ölümündən sonra onun qardaşı, "Qabusname" müəllifinin böyük babası Vəşmgir taxta oturur, əvvəlki torpaqları geri qaytarmaq istəyirsə də bir şey edə bilmir, Sasaniylərlə vuruşu da sülhlə nəticələyir. Vəşmgirin ləqəbinin nə üçün "düşməngir" kimi izah edilməsi aydın olmur.

Rzaqulu xanın çap etdiyi "Qabusname"-nin haşiyəsində Vəşmgirin Bistun, Salar və Qabus adlı üç oğlu var idi. Vəşmgir öldükəndən sonra Bistun (967-976), ondan sonra isə "Qabusname" müəllifinin babası, guya kitabın belə adlanmasına səbəb olmuş və Ziyarilər xanədanında ən böyük şöhrət tapmış, ərəb xəlifələri tərəfindən Şəmsülməali, yəni "məal günəşi" ləqəbini almış Qabus taxta sahib olur.

* Е.Э.Бертельс. "Кабус-намэ", М., 1958, səh. 27-28.

** А.Крымский. История Персии, её литературы и дервишской теософии, т. I, М., 1912, səh. 530-531.

*** Вак Н.В.Пигулевская, А.Ю.Якубовский, И.П.Петрушевский, Л.В.Строева, И.М.Беленицкий. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века, Изд. ЛГУ., 1958, səh. 129.

Hələ Bistun hakimiyyət başında olarkən Albuyələr Ziyariləri sıxışdırmış, onların torpaqlarının xeyli hissəsini zəbt etmişlər. Ziyarilərin ixtiyarında vətənləri Gürgandan başqa bir şey qalmamışdı. Bəlkə Şəmsülməalinin Rükəddövlənin qızını alaraq Buye xanədanı ilə qohum olmasının səbəbi də bu idi. Şəmsülməali öz hakimiyyətini gücləndirmək, əldə qalmış torpaqları saxlamaq üçün bir tərəfdən Deyləmi hökmdarı Həsən Firuzanın qızını alır, digər tərəfdən Albuyələrlə də qohum olur, rəiyyətə qarşı qəddarlıq və əmansızlıq göstərir, lakin bütün bunlara baxmayaraq, Əzudəddövlə tərəfindən məğlub edildikdən sonra on yeddi ildən çox (hicri 370–388) Nişabura, Qəznəvilərə pənah apararaq orada sürgün kimi yaşamağa məcbur olur, yalnız 388-ci ildə qəznəvilərin köməyi ilə yenə hakimiyyət başına qaytarılır və öz torpağı Gürgan ona verilir.

Buye hökmdarı Əzudəddövlə ilə Qabus arasındakı düşmənçiliyin səbəbi “Qabusname” kitabında yaxşı təsvir edilmişdir. Bu, tam mənasında daxili saray çekişmələri, şahlıq, torpaq və hakimiyyət üstə doğma qardaşlar arasında gedən faciəli mənəşə düşmənçiliyi idi.

Əzudəddövlə öz qardaşı Fəxrüddövləni mirasdan məhrum etdikdə o, qaçıb yəznəsi Qabusun yanına gəlir. Əzudəddövlə məktub yazaraq, Qabusdan Fəxrüddövlənin geri göndərilməsini və ya zəhər verilib öldürülməsini tələb edir. Qabus bu təklifi qəbul etmir, üstəlik öz qızını ona ödəyib ikibaşlı qohum olur. Əzudəddövlə ilə Qabus arasında düşmənçilik əmələ gəlir, müharibə başlayır. Qabus məğlubiyyətə uğrayaraq Nişabura qaçmalı olur. Qabus, görünür burada, Nişaburda sürgündə olarkən öz yaradıcılıq işinə başlayır. Ərəb dilində gözəl, səlis, əsrinin tələblərinə uyğun əsərlər yazmağa başlayır, alim, yazıçı, münəccim, şair və müdrik adamlarla görüşərək o zamanın görkəmli şəxsiyyətləri ilə ünsiyyət saxlayır və yenidən hakimiyyət başına gəldikdə öz sarayını qəznəvilər kimi, elm, şeir və mədəniyyət ocağına çevirməyə çalışır.

Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, IX–XII əsrlərdə Şərq ölkələrində dövlətin hansı qəbilə və hansı tayfa əlində, xilafət və ya yerli feodallar əlində toplanmasından asılı olmayaraq, ölkənin ağıllı və müdrik alimləri hakimiyyət mərkəzinə həm də mədəniyyət mərkəzinə çevirməyə çalışır, bu vəsifə ilə həm qılmcın şöhrətini artırmaq, həm elmin hörmətini qaldırmaq, həm fanatizmə qarşı mübarizə aparmaq, həm müxtəlif xalqların hüququnu müdafiə etmək, bir sözlə, həm hakim təbəqəni tərifi etmək, həm də ifşa edib pisləmək kimi bir-birinə zidd olan iki məqsəd üçün istifadə edirdilər. Ona görə bu əsrlərdə alim və şairlərin saraya toplanması təsadüfi və təəccüblü deyildi. Həmin dövrdə bir sıra şahlar və hökmdarlar özləri də elmi, bədii və dini əsərlər yazırdılar. Bunlardan biri də Qabus idi. Qabusun yazdığı əsərlərin əksəriyyəti ərəb dilindədir.

Qabusun ərəb dilini çox yaxşı bildiyini ərəbcə qısa, yığcam, səlis, dolğun məzmunlu əsərlər yazdığını tərifləyir, onun hikmətli sözlərinin dillər əzbəri olduğunu deyirlər.

Öz dövrünün ən məşhur astronom və tarixçisi olan Əl-Biruni (973–1048) Qabusa hörmət bəsləmiş və özünün “Şərq xalqlarının xronologiyası” əsərində bunu açıq yazmışdır.

Dövrünün ən böyük ensiklopedisti hesab edilən İbn Sina zorla Qəznəvilər sarayına göndərilərkən Xarəzmdən qaçdıqda, məhz Qabusun yanına gəlməyi qərar etmiş, onun tərəfindən hörmətlə qarşılanmış və Qabus taxtdan salınana qədər onun sarayında olmuşdur. Qabusun sarayında özünə sığınacaq tapmış alimlər içərisində məşhur tarixçi-filoloq Səlib Nişaburi (961–1038), Xosrovi, Qumri Gürgani və başqaları olmuşdur. Bütün bunlarla birlikdə, Qabus öz sarayında muzdlu müəllimlər şairlərin toplanmasına səy etməmiş, Əl-Biruninin yazdığına görə, belə şairlərin yazdıqları tərifnamələri və mədhiyələri qeyri-səmimi, saxta adlandırmışdır. Lakin Qabusun özünün şeir yazmasına, alimləri himayə etməsinə baxmayaraq, o, rəiyyətə qarşı çox qəddar olmuş, özünə yaxın adamların ən balaca günahlarını belə bağışlamayıb, onlara ən ağır cəza vermişdir. Həmin zülmkarlığın nəticəsində saray adamları əlbir olaraq onun oğlu Mənuçöhr Fələkülməalini atasını həbs etməyə məcbur etmiş, sonra isə Cənaşək qalasında öldürmüşlər.

Atasını həbs etdikdən sonra onun yerinə keçən Fələkülməali Mənuçöhr də (1012–1039) o zaman şair və alimləri öz sarayına cəlb etmək ənənəsini davam etdirir. Məşhur şair Əbu əl-Məali Mənuçöhrün sarayında olmuş və öz təxəllüsünü onun şərəfinə olaraq Mənuçöhrü götürmüşdür. Mənuçöhr özünə möhkəm dayaq tapmaq məqsədi ilə (1014-cü ildən sonra) Soltan Mahmudun qızını alır. Beləliklə, əvvəllər Sasanilərə arxalanan Ziyarilər indi də Qəznəvilərə ümid bəsləyir. Lakin Qəznəvilərlə qohumluq Ziyarilər xanədanını məğlubiyyət və məhrumiyyətlərdən xilas edə bilmir.

Feodalizm cəmiyyətində hökmranlıq edən zorakılıq, daxili çarpışmalar, yadelli basqınlar tezliklə Ziyarilər xanədanına son qoyur. Soltan Mahmud sağ olduğu müddətdə Ziyarilərə toxunmur, əksinə, kürekəni olan Mənuçöhr və onun yaxın adamlarından öz qəsbkarlıq və zəbtkarlıq məqsədləri üçün Hindistana və başqa ölkələrə yürüşlərdə istifadə edir.

1039-cu ildə Mənuçöhr ölür, onun yerinə Ənuşirəvan Şərəfəlməali oturur və ölkəni öz qardaşı Dara və bəlkə də əmisi, yəni “Qabusname” kitabının müəllifinin atası İsgəndərlə birlikdə idarə etməyə başlayır.

* В а х Е.Э.Бертельс. “К а б у с - н а м ă”, М., 1958, с. 21–22.

1030-cu ildə Soltan Mahmud ölür, onun yerinə oğlu Soltan Məsud keçir və dərhal, xarici əzəmət və həşmətinə baxmayaraq, Qəznəvilər dövlətinin daxilən zəiflədiyi, çürüdüüyü, bütün bəxşlər üzrə dağılmağa hazır olduğu meydana çıxır. Hələ uşaqlıqdan əyyəşli və rüsvətxorluğa öyrənmiş Məsudun sərkərdəlik bacarıqsızlığı, ölkəni dolandırmağa layiq olmadığı özünü bürüzə verir. Onsuz da hədsiz müharibə və ağır vergilərdən təngə gəlmiş rəiyyəti artıq yeni zülm və ədalətsizliyə dözə bilmir, ağalarının qudurganlığını gören yerli feodallar isə daha həyasızlaşır və camaata verdikləri əzab və əziyyəti, soyğunçuluğu qat-qat artırır.

Soltan Mahmudun ölümündən bir neçə il sonra (1034/35) Soltan Məsud qohumluq münasibətlərinə baxmayaraq, Təbəristan və Gürgəni ələ keçirmək üçün Ziyarilər üzərinə hücumla keçir, lakin müvəffəqiyyət qazana bilmir, Xorasana qayıtmalı olur. Səlcuqlar hər tərəfdən Məsudu sıxışdırmağa başlayır. Bir neçə ildən sonra, yeni 1037-1038-ci illərdə səlcuqi Rükəddövlə Əbutilib Toğrul bəy Məsudun ordusunu darmadağın edərək Nişaburu zəbt edir. Məsciddə onun adına xütbə oxunur. Bu il Səlcuqi sülaləsinin başlanğıcı hesab edilir. Amma az keçməmiş Məsud Böyük ordu və fillərlə yürüşə başlayıb Səlcuqları Nişaburdan çıxarmağa müvəffəq olur və Səlcuqlar üzərinə hücumla keçir. Lakin 1040-cı ilin mayında Dəndənək altında bir günlük vuruşmadan sonra tam məğlubiyyətə uğrayır və özünü zorla salamat qurtara bilir.

Həmin ildən sonra Xorasanda Qəznəvilər sülaləsinə son qoyulduğu kimi, Təbəristan və Gürgəni də Ziyarilər xanədanına son qoyulur.

Bütün bu deyilənlərdən göründüyü kimi, Ziyarilər xanədanında ən məşhur, ən çox hökmranlıq sürmüş və şəhinə çoxlu kitablar bağlanmış, mədhlər yazılmış bir şah varsa, o da həqiqətən "Qabusnamə" müəllifinin babası Şəmsülməali Qabus ibn Vəşmgirdir və yəqin ki, bir çox tədqiqatçıları "Qabusnamə"ni onun adı ilə bağlamağa vadar edən də bu şəhərdirdi, çünki doğrudan da öz əsərlərini Şəmsülməaliyə həsr edən yazıçı və alimlər olmuşdur. Məsələn, Əl-Biruni, Səlib Nişaburi öz əsərlərinin bəzilərini Qabusa ithaf etmişlər. Lakin bütün bunlara baxmayaraq Keykavus, bizim fikrimizə görə də (S.Nəfisi, Y.E.Bertels və bir sıra başqa Şərq və Qərb alimləri bu fikri müdafiə edirlər), öz "Qabusnamə"sini babası Şəmsülməaliyə ithaf etməmiş və onun adına da yazmamışdır. Lakin indiye qədər deyilən fikirlərdən fərqli olaraq, bizim bezi yeni mülahizələrimiz də vardır. Bu mülahizələrə deyilmiş fikirlərin tənqid və təhlilindən çıxarılan bir nəticə kimi də baxmaq olar.

Fikrimizə görə kitabın Keykavusun özü adlandırdığı kimi "namənin" və ya "nəsihətnamənin" titul vəərəzində heç bir söz olmamış və o, sadəcə olaraq, oğluna "məktub" kimi yazılmışdır. Oğula, ataya, dostla və sairəyə

yazılan "namələrin", "məktublارın" məzmunundan asılı olmayaraq, heç bir xüsusi adı olmadığı kimi, əlbəttə, burada da ad olmamışdır. Bu fikri sübut etmək üçün yuxarıda Oufidən gətirilmiş misaldan da istifadə etmək olar. O yazır: "Ünsürülməali oğluna etdiyi nəsihətlər içərisində belə deyir..." və s. Əgər "Qabusnamə"nin əsil adı "Pəndnamə" və ya "Nəsihətnamə" olsaydı, heç olmasa birisi onun adını çəkərdi, məsələn, Oufi – filankəs "Nəsihətnamə"sində belə yazır – deyərdi; ikincisi, bu adı dəyişdirib ona yenidən "Qabusnamə" adı qoymağa ehtiyac qalmazdı. Madam ki, məxəzlər, o cümlədən S.Nəfisinin adlarını sadaladığı Sənai Qəznəvi (bir hekayəni olduğu kimi nəzmə çəkmişdir) – "Hədiqətülməhəqiqə", Məhəmməd Oufi – "Cəvameül-hekayat", Qazi Əhməd Qəffari – "Nigaristan", Nizami Gəncəvi – "Xosrov və Şirin", Fəridəddin Əttar Nişaburi – "Əsrarnamə" və "Məntiqüt-Teyr", İbn İsfəndiyar – "Tarix-e Təbəristan", Xosrov Dəhləvi – "Mətləül-Ənvar", Əbdürrəhman Cami – "Silsilətüzz-Zəhəb", Məcdəddin Məhəmməd Hüseyni Məcdi – "Ziyətülməcalis" və Mühəqqiq Səbzəvari adı ilə məşhur olan Məhəmməd Bağır "Rəvzətü'l-Ənvar" əsərində "Qabusnamə"dən geniş istifadə etmiş, lakin heç yerdə ona "Nəsihətnamə" və ya "Pəndnamə" deməmişlər. "Qabusnamə" əsərinin özündə də onun necə adlandığı göstərilməmişdir. Kitabda tez-tez təsadüf edilən "mənim öyüdlərimə, nəsihətlərimə və s. qulaq as" kimi sözlər isə əsərin "Nəsihətnamə" və ya "Pəndnamə" adlandırılmasına heç də dəlil ola bilməz. Biz tamamilə başqa tipli kitablarda, dastanlarda, nəğıllarda, hətta tarix kitablarında böyüyün kiçiyə, atanın oğula yazdığı məktublarda, "namələrdə" belə ifadələrə çox rast gəlirik.

Keykavusun özünün Qabus adlandırılması da təbiiidir. Biz tarixdə belə paralelləmə az təsadüf etmirik. Məşhur Ənuşirəvanın atası Keykavadın tarixdə yalnız I Qubad kimi tanınması kimə məlum deyildir? Keykavus öz əsərini babasının adına yazı bilərdimi?

Biz yuxarıda Keykavus tərəfindən Şəmsülməaliyə verilən xasiyyətnaməni, onun qəddarlığını və oğlu tərəfindən tutulub əvvəl həbs edildiyini, sonra isə öldürüldüyünü qeyd etmişdik. Qabus oğlu İsgəndərə, yəni Keykavusun atasına da elə bir böyük yaxşılıq etməmişdi ki, onun xatirinə belə bir iş görülmüş olsun. Keykavus "Qabusnamə"də atası haqqında çox böyük razılıq hissi ilə danışır. Əgər Keykavus kitabı atasının adı ilə, məsələn, "İsgəndərnəmə" adlandırsaydı, bu daha çox inandırıcı olardı. Bu onun, heç olmazsa, zəhmət haqqı kimi səslənərdi. Axı Keykavusun bütün bilikləri yalnız atası İsgəndərin söyi nəticəsində əldə edilmişdi və müəllif "Qabusnamə"də bir neçə yerdə atasına çox minnətdar olduğunu deməkdən çəkinmir. Şəmsülməali haqqında isə belə bir razılıq və ya minnətdarlıq yoxdur. Yalnız öz ata-babalarının adını

çəkəndə onu da qeyd edir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, ana tərəfi daha çox tərəflənir, onlar bir tərəfdən Sasani, digər tərəfdən Qəznəvilərlə qohumluq əlaqələri ilə bağlıdır. Bundan əlavə, kitabın qarşısında qoyduğu məqsəd də onun Şəmsülməaliyə həsr edilə biləcəyinə əsas verir. Kitabın başlıca məqsədi Gilanşaha xoşbəxt bir həyat qurmağa kömək etmək, ona bir ağ gün ağılamaqdır. Belə olduqda, ehtiyatlı, oğluna hər mühitə alışmağı məsləhət görən, hər şəraitdə fayda götürməyə çalışmağı təbliğ edən Keykavus kitabı dövrünün hökmdarlarının birinin adına bağlayıb oğluna yaxşı bir vəzifə də düzəldə bilirdi, Qəznəvilərlə qohumluğu daha da möhkəmləndir, Selçuqların könülünü ələ ala bilirdi. Kitabı Şəmsülməalinin adına yazmağın isə o dövrdə Keykavus üçün heç bir əhəmiyyəti yox idi.

Bütün bu deyilənlərə əsasən biz elə güman edirik ki, kitabın, əslində heç bir adı olmamışdır, sonradan onu haqlı olaraq "Qabusname" adlandırılmış və burada Qabus adı altında müəllifin babasını deyil, möhz özünü nəzərə almışlar.

"Qabusname" əsərinin tarixi tədqiqi göstərir ki, o, az bir müddət içərisində böyük şöhrət tapmış, yazıldığı əsrdən başlamış indiyə qədər döndə-döndə üzü köçürülmüş, daş və mətbəə çapları olmuş və dünyanın bir çox mədəni dillərinə tərcümə edilmişdir. O, öz əsərinin bir sıra tarixi hadisələrini aydınlaşdırmaq, o zamankı İran feodalizm cəmiyyətinin daxili ziddiyyətlərini açıb göstərmək, din və təriqət çarpışmalarını ifşa etmək üçün də müəyyən əhəmiyyətə malikdir.

"Qabusname" oxucular üçün möhz bu nöqtəyi-nəzərdən maraqlıdır. "Qabusname" müəllifinin bu barədə dediyinə isə şübhə etməyə heç bir əsas yoxdur. O, əsərin əvvəlindən sonuna qədər öz sinfini sədaqətlə müdafiə edir. Lakin bu kitab doğma oğulla olan məhrəmanə bir söhbət, daha dəqiqi, dünyadan köçməkdə olan bir atanın oğluna vəsiyyətidir. Oğula da yalan danışmaq, özü də ölümlə ayağında? Yox! Keykavus oğluna səmimi olmuş, öz bildiyini ona tam öyrətməyə çalışmış, düşüncülərini açıq demişdir.

Kitab qırx dörd fəsildən ibarətdir və hər fəsil müəyyən bir məsələyə həsr edilmişdir. Hər fəsildə müəllif eşitdiyi və ya başına gələn müxtəlif hekayətləri danışır və bunlardan müxtəlif didaktik nəticələr çıxarır. Lakin unutmaq lazım deyildir ki, bu kitab XI əsrdə feodal-quldur hakimi tərəfindən yazılmışdır və o, didaktik cəhətdən çox, bizim üçün, tarixi baxımdan dəyərli bir əbidə kimi əhəmiyyətlidir.

Dövrünün elə bir məsələsi yoxdur ki, "Qabusname" ona toxunmasın. Burada hər şey vardır: Allahın tanınması, Peyğəmbərin (s.) yaranması,

qumar oynamaq qaydaları, içki içmək şərtləri, qonaq olmaq və qonaq etmək, eşqbazlıq, zərəfat və nərd atmaq, əmanət saxlamaq, qul almaq, mal satmaq, arvad saxlamaq, yatmaq, dincəlmək, hamama getmək, münəccim olmaq, ulduzların hərəkətini təyin etmək, qabaqcadan hər şeyi xəbər verə bilmək, şairlik, həkimlik, sufilik, nədimlik, vəzirlik, şahlıq, rəiyyətlik və s. haqqında müəllifin həm başqalarından öyrəndiyi, həm də özünün həyat təcrübəsində əldə etdiyi orijinal fikir və mülahizələr vardır.

Kitab X-XI əsrlərdə İran feodal həyatını öyrənmək, o zamankı iqtisadi həyatı tədqiq etmək, elm və mədəniyyət səviyyəsi ilə tanış olmaq, şahların, emirlərin qəddarlığını, ruhanilərin hiyləgərliyini nümayiş etdirmək üçün də maraqlıdır. Bu, Ziyarilər xanədanının son nümayəndəsinin son sözü, özünüifşa məktubudur. Görün o, oğluna nələr deyir:

"Bil, ey oğul, əgər təsadüf səni gətirib şah sarayı adamları içərisinə çıxarsa, sən ona xidmət etməli olsan və şah sənə yaxınlaşmaq istəsə, bu, sənin gözünü tutub başını gicəlləndirməsin, ondan uzaqlaşmağa çalış... Şah hansı gün sənə desə ki, arxayın ol, sənə zaval yoxdur, sən o günü daha çox qorx. Sən şahın hesabına piylənib yağlanıbsansa, demək, o səni kəsmək üçün belə kökəltmişdir".

Vəzirlik haqqında danışarkən yazır:

"Nə qədər sədiq və ehtiyatlı olsan da, yenə həmişə şahdan qorx, hamıdan çox şahdan qorxarsa bir adam varsa, o da vəzirdir".

Keykavusun din xadimlərinə münasibəti də qoribədir. O, din xadimi olmağı ən faydalı, ən xeyirli və ən qazancılı sənət hesab edir. Ümumiyyətlə, Qabus (Keykavus) hər şeyə yalnız və yalnız qazanc gözü ilə baxmağı oğluna təlqin edir və bunun üçün nə etmək lazımsa, hamısının yerinə yetirilməsini məsləhət görür.

"Həsiyə. Ey oğul, əgər vaiz olsan, hafiz ol və əzbərdən çox şey bil. Xitabət kürsüsünə qalxdıqda tez otur, rəqibinin zəifliyinə əmin olmayınca mübahisəyə girişmə. Kürsüdə nə istəyirsən de, onu da iddia et. Sual verən olsa, qorxusu yoxdur, lakin fəşahətli danış, elə hesab et ki, sənin məclisində oturanların hamısı heyvandır. Nə istəyirsən de, lakin özünü çaşdırma... Müridlərin və nəvə çəkənlərin olsun, qoy onlar məclisdə otursunlar, sən hər təsirli söz dedikdə nəvə çəkib ah-fəryad qoparsınlar və məclisi qızıqsındırsınlar. Camaat ağlayanda sən də hərdən bir ağlamsın. Sözdə çaşsan qorxma, salavat çevirtirib dua oxu..."

Dini çəkişmələrdə təriqət, məzhəb mübəlləğlərinin bir-birini necə ifşa etdiklərindən danışarkən müəllif yazır:

"Həkiyə. ...Sahibin dövründə Zənganda bir qoca var idi. Bu qoca adlı-sanlı şafei əshabələrindən idi. Özü din xadimi, müfti, vaiz olmaqla qazı yanında müşavirlik də edərdi. Zəngan rəisinin də ələvi, yəni Əli

nəslindən olan bir oğlu var idi, o da vaiz və qazı yanında müşavir idi. Bunlar hər ikisi həmişə bir-birini ifşa edə və minbərdən bir-birinə ağır sözlər deyirdilər. Bir gün bu ələvi minbərdən haman qocanı "kafir" adlandırdı. Xəbəri qocaya çatdırıldı, o da minbərdən haman cavanı "haramzada" adlandırdı. Bu xəbəri də ələviyə çatdırıldı..." və s.

Keykavusun "Qabusnamə"sində dövrünün bütün məsələləri öz əksini tapmış və tipik feodal-zadəgan nöqteyi-nəzəridən həll edilmişdir. Bu, yalnız Keykavusun öz şəxsi fikri deyildir, onu atası İsgəndər belə öyrətməmişdir, ona da, şübhəsiz ki, atası Qabus belə demişdir. Başqa şah, feodal-zadəgan sülalələrinin də buna etirazı ola bilməz, çünki qədim İran şahlarının hamısı belə etmişlər. Keykavus babalarının belə eşitmişdir, oğluna da belə nağıl edir və öz təcrübəsində gördüklərini buraya əlavə edir. Amma bunlar məcburi deyildir. Əgər oğlu Gilanşah gözəl yaşamaq üçün bundan daha yaxşılarını taparsa, onu da etməlidir. Lakin Keykavusun fikrinə görə, o hər şeyi deməmişdir. Oğlu Gilanşah onun dediklərinə əməl etsə, xoşbəxt olar.

Son fəsildə oxuyuruq:

"Özümə nəyi bəyənmişəmsə, sənə də onu məsləhət görmüşəm. Əgər sən bunlardan daha gözəl adət və xasiyyət tapsan, elə ol ki, sənin üçün daha yaxşı keçsin, tapmasan, mənəm bu nəsihət və öyüdlərimə canla-başla qulaq as və elə də et. Qulaq asmayıb qəbul etməsən, məcburi deyil. Allah kimi xoşbəxt yaradıbsa, o oxuyub anlayar, çünki buradakıların hamısı hər iki dünyanın xoşbəxtləri üçün yazılmışdır".

Doğrudan da, Keykavus nəyi bəyənmişsə, nəyi bilibsə, oğluna da onu məsləhət görmüşdür. Bu cəhətdən "Qabusnamə"yə Ziyari feodal-zadəgan təbəqəsinin din, fəlsəfə, elm, iqtisadiyyat və əxlaq "Qamusu" kimi də baxmaq olar. Keykavus öz sinfinin nöqsanlarını yaxşı görür, vəzifə, mənəb, şan-şöhrət, var-dövlət naminə hər şeyə razı olan, əmisi Mənuçöhr Şərəfşüməli kimi öz atasını həbs edib qara zindanlara atan, babası Şəmsülməali Qabus kimi yaxın adamlarını, qohum-qardaşlarını qıran, miras xatirinə ata-anasının ölümünün arzulayan çoxlu feodal-zadəgan bəaləri göz qarşısındadır. Lakin o, bunlara qarşı çıxıb bilmir. Odu ki, müəllif oğluna yalvarıb deyir: "Amandır, miras xatirinə ana və atanın ölümünü arzulama".

Lakin yaxşı dolanmaq üçün Keykavus hər şey etməyə hazırdır, o bunun üçün heç bir şeydən çəkinməməyi oğluna da məsləhət görür, yalan danışmaq, böhən demək, saxta sənəd düzəltmək, ikiüzlülük etmək, qəsdən ağılsız və istedadsız olmaq, ümumiyyətlə, bütün vasitələrə əl atmağı mümkün hesab edir. O yazır:

"Öz istedadınla qürurəlmə, dolanmaq üçün ağılsız və istedadsız olmaq lazımsa, ağılsız və istedadsız ol".

"Ey oğul, sən doğru danışan ol, yalan danışan olma, özünü doğru danışan kimi tanıt ki, işdir, bir gün zərurət üzündən yalan deməli olsan, doğru qəbul etsinlər".

"Kimə ehtiyacın varsa, özünü ona qarşı nökr və qul kimi apar".

"Əgər xəttatlıqda qadir, başqalarının xəttinə oxşatmaqda mahir olsan, bu çox gözəl sənətdir. Lakin bunu hər adama göstərmək ki, saxta xətt düzəltməkdə şöhrət tapmayasan və ağanda şübhə oyatmayasan. Biri başqasının xəttinə oxşatsa, tapmasalar, onun sənədən görməsinlər. Kiçik şeylər üçün saxta kağız düzəltmə, bir gün böyük qazanc üçün lazım olsa və düzəltmə, qoy heç kəsin gümanı sənə getməsin.

Deydilərinə görə, mahir və fəzil kətilər xətt oxşatmaqla çox bilikli və təcrübəli vəzirləri məhv etmişlər".

"Deməli, ağanın mal-dövlətini qoru, yesən, iki barmaqla ye ki, boğazında qalmasın".

"Qabusnamə"də belə misallar çoxdur. "Qabusnamə" yalnız hakim təbəqələri ifşa etmək deyil, həm də tarix, fəlsəfə, o zamankı dövrün elm və mədəniyyətini, ictimai-iqtisadi həyatını öyrənmək nöqteyi-nəzərindən də maraqlıdır. Heç də təəccüblü deyildir ki, ümumiyyətlə, Şərq, xüsusilə İran tarixi yazılarkən onun elm və mədəniyyətindən, əxlaq, adət və ənənələrindən danışarkən istər-istəməz bu kitabı müraciət etməli olurlar. Həqiqətən "Qabusnamə" faktik material baxımından diqqətəlayiq, əhatə etdiyi mövzular cəhətdən çox maraqlıdır.

Bu əsər ilk fars nəsr kitablarına aid olub, dilin səlisliyi, ibarələrin bədiiyi, gətirilən hekayələrin düz və ibrətli olması ilə də çox orijinaldır. "Qabusnamə" tibb, nücum, geodeziya kimi elmlərdən, sairlik, musiqişünaslıq kimi incəsənət nümunələrindən də bəhs edir. Keykavus tibb elmini çox sevdiyini deyir. Yəqin burada Şəmsülməali sarayında özünə sığınacaq tapmış İbn Sınanın şöhrəti və təsiri də böyük rol oynamışdır.

Əsərin oxucuda nifrət, qəzəb doğuran fəsillərindən biri qul alveri fəsilidir. Burada adamların heyvan kimi müayinə edilməsi, arq-köklüyü, qası, gözü, dodağı, diş, dərisinin rəngi, irqi və sairə cəhətləri əsas götürülür. İnsan ləyaqəti əsil mənada tapdalanır. Hətta heyvanlar kimi insanlar da cinslərə bölünür.

"Qabusnamə"nin maraqlı fəsillərindən biri də "Cavanmərlik" fəsilidir. Burada müxtəlif fəlsəfi problemlərdən danışılır, müxtəlif sənətkarlıqda olan cəmərdliklərdən söhbət gedir, sufizmin mahiyyəti, dərvişlik kimi məsələlərdən bəhs edilir. "Qabusnamə" müəllifinin bu məlumatlara dərinəndə olmasa da malik olduğu, bir çox sənətləri praktiki bildiyi, nəsrə gözəl yazdığı, şeir deməyi də bacardığı aşkar görünür. Əsərdə yüzdən yuxarı alim, şair, tarixçi, münəccim, həkim, filosofun adı çəkilir ki, bu da

Keykavusun bilik dairəsinin çox geniş olduğuna dəlalət edir. Əsərdə hikmətli ifadələr, ibrətli hekayətlər, tarixi müqayisə və paralellər də çoxdur. Bunlar hamısı kitabın tarixi bir mənbə kimi istifadə edilməsini, ədəbi bir abidə kimi tədqiq edilib öyrənilməsini zəruri, bədii bir əsər kimi isə maraqla oxunmasını təmin edir.

“Qabusname” dünyanın bir çox dillərinə, o cümlədən türk, fransız, alman və rus dillərinə tərcümə edilmişdir. Rus dilində kitabın ikinci nəşri 1958-ci ildə Y.E.Bertels tərəfindən böyük müqəddimə və geniş izahla buraxılmışdır. Əsərin fars dilində ona yaxın nəşri vardır*.

“Qabusname”nin Azərbaycan dilinə bu tərcüməsi üçün Səid Nəfisnin 1312-ci şemsidə (1934-cü ildə) çap etdirdiyi “Qabusname” əsas qəbul olunmuş və Rzaqulu xan Hidayətın nəşr etdirdiyi “Qabusname” ilə müqayisə edilmişdir. Müxtəlif nəşrlərdəki nüsxə fərqlərini, ziddiyyətləri, ixtilafı aydınlaşdırmaq üçün Y.E.Bertelsin tərcüməsinin 1958-ci il çapından istifadə edilmişdir. S.Nəfisi, Rzaqulu xan Hidayət və Y.E.Bertelsdə olan fərqlər və bizim tərcümədə qəbul olunmuş variant azərbaycanca tərcümədə ya səhifənin başlığında göstərilmiş, ya da sonda verdiyimiz şərh, izahat və qeydlərdə müqayisə edilmişdir.

240656

* Nəşri və çapı haqqında bax a) A.Крымский. История Персии, её литературы и дервишской теософии, səh. 536-538; b) E.Э.Бертельс. Кабус-намə, М., 1958, səh. 5.

MÜQƏDDİMƏ

Bu kitabı tərtib edən əmir Ünsürülməali Keykavus ibn İsgəndər ibn Qabus ibn Vəşmgir ibn Ziyar¹, Mövlə əmirəlmöminin öz oğlu Gilan-şaha belə deyir:

“Ey oğul, bil və agah ol ki, mən artıq qocalmışam. Qocalıq və zəiflik məni əldən salmışdır. Saç-saqqalıma çəkilmiş ağ xətlərin ölüm fərmanı olduğunu görəəm və heç kəs bu fərmanı pozacaq qüdrətə malik deyildir.

Ey oğul, öz adımlı bu dünyadan köçənlər siyahısında gördükdə belə qərara gəldim ki, 'köç' naməsi mənə çatmamış, mən sənə bir namə yazım, orada dünyanın yaxşı və pis işlərini, dövrünün düz və gəc gərdişini təsvir edirəm, fürsət əldən getməmiş yaxşı bir ad qoyum. Ata məhəbbəti naminə qoy o sənə yar olsun (atadan oğula yadigar olsun).

Ey oğul, zəmanə səni yumşaltmamış, sən öz aqlının gözəlləri ilə mənim sözlərimi oxu və ona əməl et, onda sən xoşbəxt olarsan. Hər iki dünyada (həm sağlıqda, həm öldükdən sonra) yaxşı ad qazanarsan. Amandır, sən çalış bu kitabda deyilənlərə qulaq as. O zaman mən atalıq borcumu yerinə yetirmiş olaram. Sən mənim dediklərimdən yaxşı fayda götürə bilməsən də, elə adamlar tapıla bilər ki, onlar dəyərli sözlərə qulaq asıb, ona əməl etməyi qənimət sayarlar.

Hərçənd zəmanə belə gətirib ki, heç bir övlad öz atasının nəsihətinə qulaq asmur, gənclərin qəlbində elə bir qəflət atəşi var ki, onlar qocalardan daha çox bildiklərini güman edirlər. Mən bunları bilsəm də, atalıq məhəbbəti məni susmağa qoymur. Odur ki, xoşuma gələn, təbiətimə uyğun olan sözləri toplayaraq fəsillərə ayırdım, daha qısa və layiq olanları bu kitabla köçürdüm. Əgər əməl etsən, daha gözəl, etməsən mən atalıq vəzifəsini yerinə yetirmiş olaram. Deyiblər: “Məsələ-hətçinin vəzifəsi deməkdir, qulaq asmasalar, inciməyinə dəyməz”.

Ey oğul, bil, insanların fitrətində elə bir xüsusiyyət vardır ki, onlar dünyada əldə etdiklərini həmişə ən əziz adamları üçün qoyub getməyə çalışarlar. Bu dünyada mənim əldə etdiyim bu sözlərdir, ən əziz adamam isə sən. İndi köçməyə hazırlaşarkən, əldə etdiklərimi sənə yadigar qoymaq istəyirəm. İstəyirəm, sən onları oxuyub xudpəsəndliyə yol

verməyəsən, yaramaz işlərdən çəkinəsən, elə yaşayasan ki, o sənin pak əcdadlarının adına layiq olsun.

Ey oğul, bilməlisən ki, sənin valideynlərinin tayfası böyük və əsil-nəcəbətlı hökmdarlardır. Baban Şəmsülməali Qabus ibn Vəşmgirdir. Nəslin Gilan şahlarından olan Keyxosrov² və Əbul-Müəyyəd³ övladlarının xanədanındandır. Firdovsi onların tərcümeyi-halını öz "Şahnamə"ində təsvir etmişdir. Gilan şahlığı sənin babalarına ondan yadigar qalmışdır. Sənin nəən, mənim anam "Mərzbanname" əsərinin müəllifi şahzadə Mərzban ibn Rüstəm ibn Şərvinin⁴ qızı idi. Onun on üçüncü babası Ənuşirəvan⁵ Adil padşahın qardaşı Kavus ibn Qubad⁶ idi. Sənin anam Məlik qızı Soltan Mahmud Nasirəddinin qızı idi.⁷ Mənim nəən Deyləmilər hökmdarı Firuzanın⁸ qızı idi.

Ey oğul, ağıllı ol, öz əcdadının qədrini bil, nənəcibliyə yol vermə. Hərçənd mən səndə yaxşılıq əlamətləri və xoşbəxtlik nişanələri görürəm, lakin bu sözləri təkrar etməyi lazım bilirəm: Ey oğul, bil və agah ol, mənim getməyim yaxındır, sənin də mənim dalımcə gəlməyin o qədər uzaq deyildir. Ona görə nə qədər ki, sağsan, görək iş görüb fəaliyyət göstərəsən, bəlkə, beləliklə, əbədlilik qazanasan. Əbədlilik müvəqqətilikdən üstündür. Əbədiyyəti isə yalnız bu dünyada qazanmaq olar. Bu dünya tarla kimi bir şeydir, yaxşından-pisədən nə əksən onu da biçəcəksən. Əbədlilik sarayının bünövrəsi müvəqqəti olan bu dünyada qoyulmalıdır. Yaxşı adamlar bu dünyada aslan təbiətli olarlar, pis adamlar isə it təbiətli. İt tapdığı şeyi ordaca yeyər, aslan isə övladlığını başqa yerdə. Bu dünya bir ovlaqdır, sən isə ovçu, sənin ovun da – yaxşı əməllərin. Çalış indi yaxşılıq elə ki, sonra xeyrini görəsən...

Ey oğul, onu da bil ki, bu nəsihətnaməni, bu qiymətli kitabı mən qırx dörd fəsildən ibarət yazdım.

Ümid edirəm ki, bu kitab onu yazana, oxuyana, köçürənə və dinləyəne xoşbəxtlik gətirəcəkdir".

Birinci fəsil

ALLAHI DƏRK ETMƏK YOLU HAQQINDA

Ey oğul, bil və agah ol ki, dünyada olan, olmayan və ola bilən hər nə varsa, hamısını olduğu kimi adam dərk edə bilər, yalnız o böyük Yaradandan başqa. Onu dərk etməyə yol yoxdur, ondan savayı nə varsa, hamısı dərk edilə bilər. Sən yalnız o zaman Haqq-təalanı dərk edə bilərsən ki, özün dərkətməz olasan.

Dərk edilən naxış, dərk edən isə nəqqaş kimi bir şeydir, əgər maddə naxış qəbul etmirsə, heç bir nəqqaş onun üzərinə naxış vurmağı bacarmaz. Görmürsənmi, mum daşa nisbətən daha tez naxış qəbul edən olduğundan ondan möhrə hazırlayırlar, daşdan isə hazırlamırlar. Deməli, dərk edilmiş hər bir şeydə bir dərkölunmə xüsusiyyəti var və o, yaradanan nəyə qəbil olduğunu göstərir. Ona görə sən özünə bax, yaradana baxma. Sən yaradılmışsa diqqət et ki, Yaradanı əql ilə dərk edə biləsən. Ayıq ol, vaxtı əldən verməyəsən, çünki vaxt keçicidir, keçici şeyin isə əvvəli və sonu olar.

Bağlı gördüyün bu dünyanın bağlılığına heyran olma və güman etmə ki, bu bağ həmişə açılmamış qalacaqdır. Sən Yaradanın yaxşılıqları və nemətləri haqqında fikirləş, özü barəsində fikirləşmə, çünki yolu o adam daha çox azmış olar ki, yol olmayan yerdə yol axtarsın. Peyğəmbər əleyhissəlam (s.) demişkən: "Allahın nemətləri haqqında fikirləşin, zəti haqqında fikirləşməyin". Əgər bizi yaradan Allah şəriət

sahibləri vasitəsi ilə öz bəndələrinə onun yolunu tapmağa cəsarət etmək ixtiyarını verməyə idi, heç kəsə o cürət ola bilməzdi ki, Allah-təalanın dərk edilməsi haqqında bir söz deyə bilsin, çünki sən haqqı nə adlandırsan adlandır, ona nə kimi sifət verirsən ver, bu, yaradanın ilahlilik və rübubiyyətinə deyil, yalnız sənin acizlik və miskinliyinə dəlalət edir, çünki sən Allahı heç vaxt layiq olduğu qədər tərifləyə bilməzsən, belə olan təqdirdə sən onu necə dərk edə bilərsən? Əgər sən tovhidin nə olduğunu bilmək istəyirsənsə, bil ki, sənin üçün mümkün ola bilməyən hər şey onun üçün mümkündür, məsələn, təklilik kimi. Kim təkliyin mahiyyətini anlasa, o, müşriklikdən azad olmuş olar. Təklilik yalnız böyük Yaradana xasdır, ondan başqa nə varsa, hamısı cütdür.

Xüsusiyyətinə görə ikiləşən hər şey ya tərkibinə görə ikiləşər, cisim kimi, ya parçalanmağına görə ikiləşər, ədəd kimi, ya cəmlənməsinə görə ikiləşər, sifət kimi, ya təzahürə görə ikiləşər, cəvhər kimi, ya mənşəyə görə ikiləşər, əsl və fəri kimi, ya məkana görə ikiləşər, fəza və boşluq kimi, ya vəhmə görə ikiləşər, ağıl və nəfs kimi, ya müvazinətə görə ikiləşə bilər, təbiət və surət kimi, ya qarşılaşmaya görə ikiləşə bilər, oxşarlıq və fərqlilik kimi, ya quruluşuna görə ikiləşə bilər, maddə və ünsür kimi, ya hadisənin başlanğıcına görə ikiləşə bilər, məkan və zaman kimi, ya həddinə görə ikiləşə bilər, ehtimal və qətilik kimi, ya qəbul edilmə nöqtəyi-nəzərindən iki cür ola bilər, azlıq və çoxluq kimi, ya dərk edilmə nöqtəyi-nəzərindən iki ola bilər, varlıq və yoxluq kimi. Bunlar nə qədər ziddiyyətli və əksli olsalar da, yenə ikilik əlamətinə malikdir və həqiqətdə onları tək adlandırmaq olmaz. Təklilik yalnız Allaha aiddir. İkilik xüsusiyyəti olan nə varsa, onların heç biri Allah ola bilməz. Tovhidin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, üreyinə gələn hər şeyin Allah olmadığını biləsən, onların şəriki və tayı olmayan bir Allah tərəfindən yaradıldığını qəbul edəsen.

İkinci fəsil

PEYĞƏMBƏRLƏRİN YARANMASI HAQQINDA

Ey oğul, bil ki, böyük Yaradan bu dünyanı məqsədlə yaratmış, hədəyə yaratmamışdır, onu ədalət və hikmət əsasında qurmuşdur, çünki o, varlığın yoxluqdan, xeyirin şərdən, bolluğun qıtlıqdan, gözəlliyin eybəcərlikdən daha yaxşı olduğunu bilirdi. O, bunların hər ikisini bilir və hər ikisini yaratmağa qadir idi, lakin o, yaxşılarını yaratdı, bil-diyinin əksinə etmədi, hər şeyi vaxtında və ədalət əsasında yaratdı, cəhd, fəsad və nadanlıq əsasında yaratmadı. Beləliklə, dünyanın bünövrəsi hikmətlə qoyuldu, hər nə gözəl idisə, onu da yaratdı. O, edə bilərdi ki, günəşsiz işıq versin, buludsuz yağış yağdırsın, tərkibsiz maddə yaratsın, ulduzlara ehtiyac olmasın, yaxşı və pis hadisələr cərəyan etsin, lakin dünya qanunauyğunluq əsasında qurulduğundan o, səbəbsiz olaraq heç bir şey yaratmadı və bu səbəbi dünyanı nizama salan bir vasitə etdi. Bu vasitə ortalıqdan qalxsə, işləri nizama salan səbəb də ortalıqdan qalxar, səbəb ortalıqdan qalxdıqda isə bütün nəzm-nizam da pozular. Hər bir işdə nizam olduğu kimi, onu yaradan vasitə də lazım olar. Vasitəni ona görə yaratmışdır ki, biri hakim olsun, biri məhkum, biri ruzi verən olsun, biri ruzi yeyən. Bu ikilik isə Allahın təkliyinə dəlalət edir. Deməli, sən yalnız vasitəni görə bilərsən. Ona görə diqqətli ol ki, az və çoxluğu vasitədən deyil, vasitəni yaradan Allahdan biləsən. Əgər torpaq məhsul vermirsə, onu təqsirkar hesab etmə, əgər ulduz ədalətli gərmişə etmirsə, onu müqəssir sayma. Ulduzların ədalət

və zülmədən nə qədər xəbəri var isə, yerin də məhsul yetirməkdən o qədər xəbəri var.

Torpaq şirin meyvə əkilən yerdə zəhər bitirə bilmədiyi kimi, ulduzlar da öz bildiklərini edə bilməzlər, yaxşılığa adət etmiş olan pislək edə bilməz.

Dünya hikmətlə bəzəndirilmiş olduğundan ona zinət də lazım idi. Bu dünyaya diqqətlə bax ki, onun zinətini görə biləsən. Bu zinət nəbatat, heyvanat, yemək, içmək, geyim və müxtəlif nemətlərdən ibarətdir. Bunlar hamısı hikmət əşasında yaradılmışdır, necə ki, özü bu barədə deyir:

“Biz yeri, göyü və onlar arasında nə varsa, hamısını əyləncə üçün yaratmışdıq, onları biz hikmətlə yaratdıq”⁹.

İndi ki, sən dünyanın Allah tərəfindən hədəyə yaradıldığını bildin, onu da bilməlisən ki, bu yaradılan nemətlər kimə isə ruzi verilməsə idi mənasızlıq olardı. Ruzi ona deyərlər ki, sən çörəyi ehtiyacı olana verəsən ki, o da yeyə. Bax, ədalət buna deyərlər. O, insanları yaratmaq istədi ki, onlara ruzi versin, indi ki, insanlar yaranıbdir, deməli, bütün nemətlər onlarındır.

Lakin insanlara dövlət və qayda-qanun lazımdır, dövlət isə rəhbərsiz keçinə bilməz, çünki ədalət və qayda-qanun olmadıqda ruzi yeyən adam ruzi verənin qədir-qiyətini bilməz. Bu isə ruzi verənin nöqsanı olar ki, o öz nemətini nadana verə. Ruzi verən nöqsansız olduğundan öz ruzi yeyənlərini nadan qoymadı. O özü Quranda belə deyir: “İnsanların bilmədiklərini onlara öyrətdi”.

O, peyğəmbərlər göndərdi ki, onlar bilik, ruzi yemək və ruzi verənə şükür etmək qayda-qanunlarını insanlara öyrətsinlər, beləliklə, dünyanın əsas ədalətlə, ədalətin təkmilliyi hikmətlə, hikmətin tamlığı nemətlə, nemətin bütövlüyü ruzi alanlarla, ruzi alanların kamilliyi yol-göstərici peyğəmbərlə tamamlansın.

Peyğəmbərin ruzi alanlardan üstünlüyü orasıdadır ki, onlar ruzi yeyənlərə ruziyə çatmaq yolunu göstərirlər.

Deməli, əgər ağıl gözü ilə baxsan, görərsən ki, ruzi alan aldığı ruzi və nemət müqabilində, arzu və istəklərinin yerinə yetirilməsi xatirinə öz rəhbərinin haqqını etiraf etməyə və ruzi verəninə minnətdar olduğunu bildirməyə borcludur. Demək, peyğəmbərlərin haqq olduğuna inanmalısan, onlardan kömək ummalısan və Adəmdən tutmuş Məhəmmədə qədər (Allah onların hamısına rəhmət eləsin) bütün peyğəmbərlərin düz danışan olduğunu qəbul etməlisən, dinin dediklərinə əməl etməlisən, şükür və niyazda ehməllik göstərməlisən, haqqın buyruqlarını yerinə yetirməlisən ki, beləliklə, yaxşı ad qazanıb təriflənəsən.

Üçüncü fəsil

NEMƏT SAHİBLƏRİNƏ MİNNƏTDARLIQ HAQQINDA

Ey oğul, bil ki, nemət sahibinə minnətdarlıq lazımdır, bu, hamıya vacibdir, özü də onun layiq olduğu qədər deyil, buyurulan qədər, çünki əgər hamı bütün ömrü boyu yalnız şükürlə məşğul olsa, yenə onun layiq olduğunun mində birini yerinə yetirə bilməz. Əgər Allah hər verdiyi nemət qarşısında azca belə şükür istəsə, bu olduqca çox olar, ona görə İslam dinində taət beşdir, bunların ikisi yalnız varlılara, üçü isə hamıya aiddir. Bunlardan biri (haqqı) dildə iqrar edib ürəkdə təsdiq etmək, o biri beş dəfə namaz qılmaq, üçüncüsü isə otuz günlük oruc tutmaqdır.

Şəhadət haqdan başqa hər şeyi inkar etməyin dəliliidir, namaz bədeliyyə iqrar etmək üçün sidqlə deyilən söz, oruc isə Allah-təalaya verilən vədi təsdiq üçündür. Elə ki, dedin: mən bəndəyəm, görək bəndəlik bağını da boynuna bağlayasan, elə ki, dedin: o, ağadır, görək ağanın buyruğuna da qulaq asasan.

İstəyirsən ki, qulun sənə itaət etsin, sən də öz ağana itaət etməkdən boyun qaçıрма, boyun qaçırsan, öz qulundan itaət gözləmə, çünki sən öz quluna etdiyin mərhəmət Allahın sənə göstərdiyi mərhəmətdən çox ola bilməz.

İtaət etməyən bəndə olma,¹⁰ çünki itaət etməyən bəndə allahlıq iddiasına başlar və tez məhv olar.

Beyt

Layiqdır vurulsa o qulun başı
Ki, allahlıq edə hər addımbaş.

Bil və agah ol ki, namaz və oruc Allaha xasdır, onda ehmallıq etmə, xasda ehmallıq edən xalqa aid olan bütün işlərdən məhrum olar. Onu da bilməlisən ki, bizim şəriət sahibi namazı bütün dinə bərabər hesab etmişdir: kim namazdan əl çəkə, o bütün dindən əl çəkmiş olar... Dinsiz adam isə bu dünyada ölümə və rüsvay edilməyə, o dünyada isə Allahın qəzəbinə gəlməyə layiqdir.

Amandır, oğlum, dünyada boş şeylərə könül vermə və demə ki, namazı qılmamaq da olar. Əgər sən namazı din xatirinə qılmaq istəməsən, heç olmazsa sağlam düşüncə əsasında qıl. Bilməlisən ki, deyilənlərə görə, namazın bir neçə faydası vardır: birincisi, beş dəfə vacib namaz qılan adamın həmişə bədəni və paltarı təmiz olar, təmizlik isə, hər halda, natəmizlikdən yaxşıdır; ikincisi, o, təkəbbür və qeybətdən uzaq olar, çünki namazın əsasını təvazökarlıq təşkil edir, təbiətini təvazökarlığa alışdırarsan, bədən də təvazökarlığa adət edir. Bütün ağıllı adamlara məlumdur ki, kim kimin tayı olmaq istəyirsə, mütləq gedib ona qoşulmalıdır. Xoşbəxt və varlı olmaq istəyənlər varlılara uyğunlaşmalı, bədbəxt olmaq istəyənlər isə bədbəxtlərlə durub-oturmaldır. Bütün ağıllı adamların fikrinə görə, İslam dinindən qüvvətli heç bir dövlət, onun ömrindən qüdrətli heç bir qüvvət yoxdur. Deməli, əgər sən əbədi dövlət və nemət sahibi olmaq istəyirsənsə, dövlət sahibləri ilə yaxınlıq etməyə çalış və həmişə onların ömrlərini yerinə yetir, onların əksinə getmə ki, bədbəxt və günahkar olmayasan.

Amandır, ey oğul, namazı ələ salma, onun rükətlərinin və səcdələrinin natamamlığına istehza etmə, bu nə dinə yaraşar, nə dünyaya.

Ey oğul, onu da bilməlisən ki, oruc ildə bir dəfə edilən itaətdir, onu yerinə yetirməmək insafsızlıq olar. Ağıllı adamlar belə bir şeyi özlərinə rəva görməzlər, görək sən də görməyəsən. Orucluğu ayı ifratsız keçə bilmir, lakin sən çalış ifrata yol vermə. Gördün ki, beş mötəbər, inanılmış üləma oruc tutub, sən də onlarla birlikdə oruc tut, onlar orucclarını yeyəndə, sən də ye! Nədanların sözüne uyma, bil və agah ol ki, Allah-təalanın sənə ac və toxluğuna ehtiyacı yoxdur. Oruc Allah tərəfindən sənə var-dövlətinə və özünə vurulan möhürdən ibarətdir.

Bu möhür mal və bədənin yalnız bir hissəsinə deyil, bəlkə bütün üzvlərinə vurulur: əl-ayağa, gözə, dilə, qulağa, qarına. Bunların hamısını möhürləyir ki, bütün bu üzvləri fısq-fücur, nalayiq iş və bəd əməllərdən təmiz saxlaya biləsən, möhrün şərtlərini yerinə yetirə biləsən.

Ey oğul, bil və agah ol: orucluğu ən böyük məqsədi ondadır ki, sən gündüz yeməyib axşama saxladığın çörəyi, gündüz özünə ayırdığını ehtiyacı olanlara verəsən ki, zəhmətinin faydasını görmüş olasan, elə bu zəhmət ona görə lazımdır ki, onun xeyri ehtiyacı olana çıtsın.

Ey oğul, diqqətli ol ki, hamıya aid olan bu üç itaətdə ehmallıq etməyəsən, çünki bu üç itaəti yerinə yetirməməyə heç üzr və bəhanə yoxdur. Lakin yalnız varlılara aid olan iki itaətdə üzrlü səbəb olduqda, ehmallıq etmək mümkündür. Bu bərədə çox danışmaq olar, lakin zəruri nə vardisa, hamısını dedim.

Dördüncü fəsil

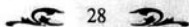
İMKAN OLDUQDA İTƏTİN ARTIRILMASI HAQQINDA

Ey oğul, bil ki, Allah varlılar və seçilmiş bəndələri üçün daha iki dini vəzifə təyin etmişdir, bunlardan biri həcc, digəri isə zəkatdır. Buyurmuşdur ki, kimin imkanı varsa, onun evini ziyarət etsin, yoxdursa, etməsin. Görmürsənmi bu dünyada da şah sarayının qapıları yalnız dövlətli adamların üzünə açıq olur.

Həccin şərti səfərə çıxmaqdır, yoxsullara səfərə çıxmağı ömr etmək isə nadanlıq olar, çünki imkansız səfərə çıxmaq təhlükəlidir. Lakin imkanın olduqda səfərə çıxmasan, dünyanın kefi və ləzzəti natamam qalar. Dünyanın tam kefi və ləzzəti ondadır ki, görmədiyin şeyləri görəsən, yemədiyin şeyləri yeyəsən, əntiqə və nadir şeylər alsan. Səfərə çıxmadan belə şeyləri əldə etmək mümkün deyildir. Səfərə çıxmış adamlar dünya görmüş, təcrübəli, ağıllı və xoşbəxt hesab edirlər, çünki onlar eşidilməmiş sözlər eşitmiş, görülməmiş şeyləri görmüş olurlar. Yaxşı deyiblər: "Eşitmək hara, görmək hara!" Heç kəs dünya görmüş adamları görməmişlərə bərabər tutmaz. Ona görə deyiblər ki:

Şeir

Dünya görmüşləri ağıllı insan
Dünya görməmişlə tutmamış yeksan!

Deməli, dövlətlilərə səfəri ona görə vacib buyurubdur ki, onun verdiyi nemətin qədrini bilsinlər, bu neməti ağır ləzzəti ilə yeyib Allahın əmrini yerinə yetirsinlər və onun evini ziyarətə getsinlər. Lakin bunu yoxsul, imkansız və əliboş adamlara buyurmayıbdır. Bu barədə mən də aşağıdakı iki beytdə demişəm:

Rüba'i

Yar məni çağırmaıy, yer vermirsə eyvanda,
"Yoxsulsan, gəlmə" deyib, xar edirə hər yanda,
Onda taqsır görməyin, bax, o böyük Allah da
Öz evinə çağırmmr, insan yoxsul olanda.

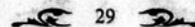
Yoxsul həccə getse, özünü təhlükəyə salmış olar. Dövlətlilərə aid işlərə baş qoşan yoxsul sağlam adama aid işlərlə məşğul olan xəstəyə bənzər və onun vəziyyəti biri dövlətli, o biri yoxsul olan o iki hacının əhvalatına oxşar.

Əhvalat. Bir dəfə Buxara əmiri həccə getmək qərarına gəlir. O, çox varlı idi, karvan içərisində ondan dövlətliyi yox idi. Yüzdən yuxarı yüklü dəvəsi olan bu əmir bəzəkli kəcavədə oturub səhrada yırgalana-yırgalana, xumarlana-xumarlana yol gedirdi. Ona nə lazım idisə hər şeyi var idi. Onunla birlikdə, dövlətlilərlə bərabər, yoxsullar dəstəsi də həccə gedirdi. Onlar Ərəfata¹¹ çatdıqda ayaqyalın, başıaçıq, ac-susuz, ayaqları qabar çalmış bir dərviş əmiri o təmtəraqla gördükdə üzünü ona çevirib deyir: "Qiyamət günü səninlə mənim mükafatım eyni olacaqdır, amma sən gör nə naz-nemət içərisində gedirsən, mən isə əzab və əziyyət içərisində?!"

Buxara əmiri deyir: "Allah eləməsin mənimlə sənə mükafatımız eyni olsun, əgər mən bilsəydim, sənə mənə mükafatımız hər ikisi eyni olacaq, heç səhraya qədəm basmazdım".

Dərviş soruşur: "Nə üçün?"

Əmir deyir: "Ona görə ki, mən Allah buyruğu ilə gəlmişəm, sən isə onun əmrinə müxalif hərəkət edibsen, məni çağırıblar, mən qonağam, sən isə tufeyli. Çağırılmış qonaq ilə çağırılmamışın hörməti eyni ola bilərmi? Haqq-təala dövlətliləri çağırmış, yoxsullara isə belə demişdir: "Özünü öz əlinizlə təhlükəyə salmayın!". Sən Allahın əmri olmadan, yoxsul, acıyalavac halda çöl-biyabana çıxaraq özünü təhlükə qucağına atıbsan, Allahın buyruğuna əməl etməmişən, nəyə

əsasən sən əmrə baxanlarla bərabərlik edə bilərsən? Kimin imkanı olub həccə gedirsə, o, Allahın da tapşırığını yerinə yetirmiş olur, onun da nəzəri qəbul, duası müstəcəb olur”.

Ey oğul, əgər sənəin də həccə getmək imkanın olsa, xəsislik etmə. Həccə getmək üçün beş şərt lazımdır: qüvvət, nemət, vaxt, hörmət və əmin-amanlıq. Əgər bunlar sənə nəsis olsa, tam istifadə etməyə çalış. Bilməlisən ki, həcc yalnız kifayət qədər var-dövlət olan zaman məsləhətdir, onu gələn ilə təxirə salmağın günahı yoxdur.

Lakin zəkat o təəddəndir ki, imkan olan yerdə onu təxirə salmaq olmaz, onu verməmək üzrlü sayıla bilməz. Allah zəkat verənləri özünə yaxın hesab etmişdir.

Başqalarına zəkat verən adam rəiyyət arasındakı şah kimidir, o, ruzi verən olar, başqaları ruzi yeyən.

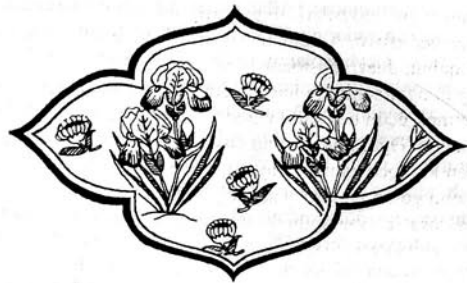
Haqq-təala belə lazım bilməlidir ki, bəziləri yoxsul olsun, bəziləri varlı. Əlbəttə, o istəsəydi hamını varlı edə bilərdi, lakin ona görə iki təbəqə etdi ki, bəndələrinin şərəf və mövqeləri aydın olsun, yuxarılar aşağılardan fərqlənsin. Şah da öz xidmətçilərindən birini güclü və ruzi verən etsə və bu xidmətçi başqasına ruzi verə bildiyi halda, özü yeyib başqasına verməyə, şahın qəzəbindən arxayın ola bilməz.

Zəkata gəldikdə isə, demək lazımdır ki, onu ildə bir dəfə vermək məcburidir. Sədəqə məcburi olmasa da, lakin alicənablıq və insanpərvərlikdir, bacardığın qədər ver və xəsislik etmə, çünki sədəqə verənlər həmişə Allahın himayəsi altında, əmin-amanlıqda olurlar, Allahın himayəsini isə həmişə qənimət hesab etmək lazımdır.

Amandır, oğlum, üreyində zəkat və həcc haqqında şəkk və şübhələrə yol vermə, onları boş şey hesab edib demə ki, “qaçmaq, lüt olmaq, dırnağı tutmayıb, saç vurdurmamaq nəyə lazımdır? Hər iyirmi dinardan nə üçün yarım dinar verim, zəkat nə üçündür, qoyun və dəvədən də zəkat olarmı, qoyunu nə üçün qurban kəsirlər?”

Belə hikmətlərdə üreyini təmiz saxla. Elə güman etmə ki, sən bilmədiyin şeydə xeyir ola bilməz, onun xeyrini biz bilməyə də bilərik, sən Allahın buyruqlarını yerinə yetir, “niyə belə olur”, “nə üçün belə edirlər”lə işin olmasın.

Elə ki bu əmrləri yerinə yetirdin, ondan sonra bilməlisən ki, ata-anaya hörmət də o böyük Allahın əmrlərindəndir.

Beşinci fəsil

ATA VƏ ANAYA HÖRMƏT HAQQINDA

Ey oğul, bil ki, bizi Yaradan dünyanı abad saxlamaq üçün nəslin artıb töreməsini lazım bildi və heyvani şəhvəti buna səbəb etdi. Deməli, sağlam düşüncəyə görə, övlad (öz səbəbinə) hörmət etməli və öz əsil-zatına ehtiram qoymalıdır, onun əsil-zatı isə ata və anadır.

Demə ki: “Ata-ananın mənim üzərimdə nə haqqı vardır, onların məqsədi öz şəhvətlərini söndürmək olub, mən olmamışam”. Məqsədləri şəhvəti söndürmək olsa da, onlar sənəin yolunda ölümə də getməyə hazır olurlar, bu isə şəhvətdən daha üstündür.

Ana və ataya ən azı ona görə hörmət etmək lazımdır ki, onların hər ikisi sənəinlə Yaradan arasında vasitədir. Deməli, sən özünə və Yaradanına hörmət etdiyin qədər, öz vasitələrinə də hörmət etməlisən. Ağlı başında olan hər övlad heç vaxt ata və ana haqqını unutmaz. Allah öz Kitabı-məcidində belə deyir: “İtaət ediniz Allaha, itaət ediniz peyğəmbərə və öz amirlərinizə”¹². Bu ayəni bir neçə cür təfsir etmişlər. Onlardan birində belə oxumuşam ki, “amirlər” ana və atadır, çünki orəb dilində “əmr” sözünün iki mənası vardır: iş və əmr. Amir ona deyirlər ki, həm ixtiyarı olsun, həm iqtidarı. Ata və anada isə həm iqtidar var, həm ixtiyar. İqtidar – yedirdib bəsləmək, ixtiyar – yaxşı şeylər öyrətməkdir.

Ehtiyatlı ol, ey oğul, ata və ananın qəlbinə incitmə, onların ürəyinə toxunma, çünki Yaradan ana və atanı incidənə ağır cəza verir. Allah-təala deyir: “Onlara tüfə demə, onları incitmə, onlara xoş sözlər de!”.

Əli əmirəlmöminindən (Allah ondan razı olsun) soruşdular ki, ana və atanın haqqı nə qədər olar? Dedi: “Onun nə qədər olduğunu Allah-təala Peyğəmbər öleyhissalamın (s.) ana və atasının ölümündə göstərmişdir. Çünki onlar Peyğəmbər öleyhissalamın (s.) peyğəmbərlik dövrünə qədər yaşasaydılar, peyğəmbər onları hamıdan şəərəfli tutmağı vacib bilirdi, bu da onun dediyi: “Mən Adəm övladının ən şəərəflisiyəm və bunda qürurum yoxdur”¹³ sözü səhv görünərdi.

Deməli, ana və atanın haqqını dini cəhətdən qəbul etməsən, ağıl və insanlıq nöqtəyi-nəzəridən qəbul etməlisən. Ana və ata sənin əsil böyüdənin və tərbiyə verənidir, sən onların haqqını ödəməkdə kahıllıq göstərsən, bu ona dəlalət edər ki, sən heç bir yaxşılığa layiq deyilsən. Çünki aşkar xeyirxahlığın qədrini bilməyən adam dolay xeyirxahlığın qədrini haradan bilər? Qədir bilməyən adama yaxşılıq etmək nadanlıqdır. Sən də nadanlıq adını qazanmağa çalışma. Öz övladının səne qarşı necə olmasını arzulayırsansa, sən də öz ata və anana qarşı elə ol! Sən səni doğanla necə rəftar edibənsə, səndən doğulan da sənə elə rəftar edəcəkdir. Övlad meyvəyə bənzər, ana-ata isə ağaca. Ağaca nə qədər çox xidmət etsən, o qədər onun meyvəsi yaxşı və gözəl olar, ata-anaya da nə qədər çox hörmət edib onlardan utansan, o qədər də onların sənə haqqındakı duaları tez müstəcəb olar, sən həm Allah yanında, həm valideynin yanında üzüağ olarsan.

Amandır, miras xatirinə ana və atanın ölümünü arzulama. Atanın ölümə də, sənə ruzi yetişəcəkdir, çünki hər kəsin qisməti özünə çatacaqdır. Artıq ruzi əldə etmək üçün çox da ora-bura vurma, ora-bura soxulmaqla ruzi artmaz, ona görə deyiblər: “Zəhmət çəkməklə yaşa, özünə əziyyət verməklə yaşama!”.

Ruzi haqqında həmişə Allahdan razı qalmaq istəyirsənsə, halı səninkindən yaxşı olanlara deyil, pis olanlara bax.

Mal-dövlət cəhətdən yoxsul olsan, çalış ağıl və kamalca dövlətli ol, çünki ağıl-kamal zənginliyi var-mal dövlətliyindən daha yaxşıdır. Ağıl ilə dövlət əldə etmək olar, dövlətlə ağıl qazanmaq isə olmaz. Cahil adam tez yoxsullaşa bilər, lakin ağıl oğru apara bilməz, su və od möhv edə bilməz.

Beləliklə, əgər ağıl varsa, sənət öyrən, çünki biliksiz ağıl paltarsız bədən, simasız adam kimidir. Yaxşı deyiblər: “Bilik ağılın aynasıdır”.

Altıncı fəsil

TƏVAZÖ VƏ BİLİYİN ARTIRILMASI HAQQINDA

Oğul, bil və agah ol ki, sənəti olmayan adamlar gövdəsi olub kölgəsi olmayan Muğilan¹⁴ ağacı kimi faydasız olarlar, nə özlərinə xeyir verərlər, nə başqalarına. Əsil-nəsəbli adamlar sənət və hünər sahibi olmasalar da, əsil-nəsəblərinə görə başqalarının yanında hörmətdən məhrum olmazlar. Pisi odur ki, nə cövhərin ola, nə hünərin! Lakin əsil-nəsəbli olanda çalış özünün müəyyən sənət və şöhrətinə də olsun, çünki özünün şöhrəti olmaq əsil-nəsəb şöhrətindən daha yaxşıdır. Deyiblər ki, “Ləyaqət əql və ədəbdədir, əsil-nəsəbdə deyildir!” Böyüklük mərifət və bilikdədir, haralı və kimlərdən olmaqda deyildir. Bil ki, sən ata və ananın şan-şöhrəti ilə kifayətlənməməlisən, çünki o, xarici bəzəkdir. Əsil ad-san ona deyərler ki, onu öz istedad və bacarıqla əldə etmiş olasan, bu zaman səni “Zeyd”, “Cəfər”, “əmi”, “dayı” əvəzinə “müəllim”, “alim”, “fəqih”¹⁵, “həkim” çağırırlar. Əgər əsil-nəsəbi olan adamın öz bacarıq və ləyaqəti yoxsa, o heç kəsin işinə yaramaz. Lakin bir adamda hər iki xüsusiyyət olsa, ondan bərk yapış, əldən buraxma ki, o, hamının işinə yarayar.

Onu da bil ki, bütün sənətlər içində ən gözəl sənət danışmağı bacarmaqdır. Böyük Yaradan insanı bütün məxluqatın ən şəərəflisi etmiş və onu on xüsusiyyətə görə¹⁶ (beşi bədənə daxilində, beşi xaricində) başqa canlılardan üstün yaratmışdır.

Daxildə olan beş xüsusiyyət: təfəkkür, hafizə, təxəyyül, təsəvvür və danışığıdır, xarici beş xüsusiyyət: eşitmə, görmə, qoxubilmə, toxunma və dad bilmə xüsusiyyətidir.¹⁷

Bu xüsusiyyətlərdən heyvanlarda olanları insanlardakı kimi deyil, ayrı cürdür. Buna görə də insan başqa canlılara üstün gəlmiş və onların üzərində hökmranlıq əldə etmişdir.

İndi ki, bunu bildin, görək sən dilini gözəl danışmağa və yaxşı şeylər söyləməyə öyrədəsən, yaxşıdan başqa heç bir şey deməyə adət etdirməyəsən, çünki dilə nə öyrədibsən, nəyə adət etdiribsənsə, həmişə onu da deyəcəkdir. Odur ki, deyiblər: "Dili xoş olanın havadan çox olar".

Nə sənətin sahibi olursan ol, ancaq sözü yerində deməyi bil, çünki yersiz deyilən söz nə qədər gözəl olsa, yəne də çirkin görünür. Faydasız sözlərdən qaç, çünki faydasız sözlərdən həmişə ziyan gələr. Yalan iyi verən və hikmət ətri saçmayan sözlər deyilməyə, daha yaxşıdır. Müdrik adamlar sözü şəraba oxşatmışlar, o həm məst edər, həm məsti ayıldır.¹⁸ Dindirilməmiş danışma, xahiş edilməmiş məsləhət verib nəsihət etmə, xüsusən, nəsihətə qulaq asmayana. Elə adam axırda özü yığılar. Camaat içində heç kəsə nəsihət etmə. Deyiblər ki: "Adamlar içərisində nəsihət məzəmmətə bərabərdir". Çoxdan yolunu azmışları düzəltmək fikrinə düşmə, bacarmazsan. Öyri bitmiş, qol-budaq atmış və yüksəlmiş ağacı kəsib yonmayınca düzəltmək olmaz. Söz deməkdə xəsislik etmədiyin kimi, imkanın olsa, mal verməkdə də xəsislik etmə, çünki adamlar sözə nisbətən mala daha çox şimikərlər. Pis ad qazanmış yerlərdən uzaq göz, bədxah dostdan və pis yola çəkən yoldaşdan qıraq qaç, özün haqqında səhvə yol vermə, elə yerə get ki, səni axtarsalar və orada tapsalar rüsvay olmayasan. Malını elə yerə qoy ki, istəyəndə tapa biləsən.¹⁹

Xalqın qəm və kədərinə gülümə ki, xalq da sənə qəm və kədərinə gülməsin, ədalətli ol ki, ədalət görsən, xoş de ki, xoş eşidəsən. Şoranlıqda toxum əkmə ki, bar verməz, əməyin hədəfə gəder, yəni namərd adama yaxşılıq etmək şoranlıqda toxum atmaq kimi şeydir. Lakin yaxşılığ layiq olan adamlardan əsirgəmə və yaxşılıq öyrədən ol ki, Peyğəmbər əleyhissəlam (s.) demişdir: "Yaxşılıq yolunu göstərən adam yaxşılıq edən adama bərabərdir". Yaxşılıq et və yaxşılığı öyrət, çünki bunlar bir-birindən ayrılmaz əkiz qardaşdır. Yaxşılıq etməkdən peşman olma, çünki yaxşı və pisliliyin müqafatı sənə hələ bu dünyada, o dünyaya getməmişdən əvvəl çatacaqdır. Bir adam yaxşılıq edən vaxt o adam

nə qədər rahat olursa, sən də o qədər rahat olursan, bir adama pislilik etdikdə o nə qədər inciyirsə, sən də qəlbin bir o qədər ağrı və sıxıntı duyur, buna görə sən heç kəsə pislilik etmə. Həqiqət gözü ilə baxsan, görsənsən ki, sən özün əzab çəkmədən heç kəsə ziyan vura bilməzsən və sənə öz xoşun olmadan heç kəs sənədən yaxşılıq görə bilməz. Deməli, "yaxşı və pisin müqafatı o dünyaya getməmiş hələ bu dünyada yetişəcək" sözləri tamamilə doğrudur. Heç kəs mənim bu dediklərimi inkar edə bilməz. Kim bütün ömrü boyu birinə yaxşılıq, ya pislilik edibse, dərindən düşünsə, o mənim haqlı olduğumu anlar və bu dediyim sözləri təsdiq edər. Deməli, nə qədər bacarırsansa, yaxşılığı heç kəsəndən əsirgəmə, yaxşılıq axırda bir gün öz bəhrəsini verəcəkdir.

Hekayət. Eşitmişəm, Mütəvəkkil²⁰ Fəth adlı çox gözəl camalı, xoşbəxt və savadlı, tərbiyəli bir qulu var imiş. Mütəvəkkil onu oğulluğa götürmüş və doğru uşaqlarından daha çox sevmiş.

Bu Fəth üzməyi öyrənmək arzusuna düşür. Üzgüçülər çağırırlar. Dəclədə²¹ ona üzməyi öyrətməyə başlayırlar. Fəth uşaq olduğundan üzməyi hələ yaxşı öyrənməmişdi. Lakin bütün uşaqlar kimi, özünü elə göstərirdi ki, guya üzməyi öyrənmişdir. Bir gün müəllimindən gizlin Dəcləyə atıldı, su bərk axdığından Fəthi gicəllətməyə başladı. Fəth suya üstün gələ bilməyəcəyini anladığıda özünü suyun ixtiyarına verdi, suyun axarı üzrə camaatın gözündən itdi. Su bir müddət onu belə apardı. Dəclənin kənarında ovuqlar var idi, Fəth bu cür ovuqlardan birinin yanından keçərkən əl atıb, çox əlləşdikdən sonra özünü onun içinə sala bildi. Orada oturub öz-özünə dedi: "Görək Allah dalışın neyləyəcək, hələ ki, özümü bu qaniçici suyun əlindən qurtarmışam". Yeddi gün o bu ovuqda qaldı. Elə birinci gün Mütəvəkkilə xəbər verəndə ki, Fəth suya atılıb boğulmuşdur, o, taxtdan düşüb yerə oturmuş və üzgüçüləri çağıraraq demişdi: "Kim Fəthi ölü, ya diri gətirsə, ona min dinar verəcəyəm". Sonra and içdi ki, nə qədər ki, onu necə varsa, elə tapıb gətirməyiblər, yeməyə əl vurmayacaqdır.

Üzgüçülər Dəcləyə gedib suya baş vurdular, ümid gələn hər yeri axtardılar. Nəhayət, yeddinci gün üzgüçülərdən biri haman ovuğa rast gəldi. Fəthi görüb çox sevindi və dedi: "Burada ol, gedim qayıq gətirim".

Oradan qayıdıb Mütəvəkkilin yanına gəldi və dedi: "Ya əmirləməminin, Fəthi diri gətirsəm, mənə nə verərsən?" Dedi: "Beş min dinar nəqd verərəm". Üzgüçü dedi: "Fəthi diri tapmışam".

Qayıq götürüb Fəthi apardılar.

Mütəvəkkil ömr etdi üzgüçüyə verdiyi vədə dərhal əməl etsinlər. Sonra vəzirini çağırıb dedi: "Get xəzinəyə, orada nə varsa, yarısını payla yoxsullara". Sonra dedi: "Yemək getiriniz, axı o, yeddi gündür acdır". Fəth dedi: "Ya əmirəlmöminin, mən toxam". Mütəvəkkil dedi: "Döclənin suyundanmı toxsan?" Fəth dedi: "Yox, mən bu yeddi günü heç ac olmamışam, çünki hər gün üzərində iyirmi çörək olan bir tabaq su üzərində aşağı axırdı, mən əlləşib ondan iki-üç dənəsini ələ götürür, onlarla dolanırdım. Hər çörəyin üstünə yazılmışdı: Məhəmməd ibn əl-Hüseyn əl-Əskaf".

Mütəvəkkil ömr etdi şəhərdə car çəksinlər və desinlər ki, Döcləyə çörək atan kimdirsə, qorxmasın gəlsin, əmirəlmöminin ona yaxşılıq edəcəkdir. Belə də car çəkdi. Sabahısı gün bir kişi gəlib dedi: "Mənəm o adam". Mütəvəkkil dedi: "Sübut!" Kişi dedi: "Sübutum odur ki, hər çörəyin üzərində mənim adım yazılmışdır: Məhəmməd ibn əl-Hüseyn əl-Əskaf". Mütəvəkkil dedi: "Doğrudur, indi də görüm, nə vaxtdan sən Döcləyə çörək atırsan?" Məhəmməd ibn əl-Hüseyn dedi: "Bir ildir". Mütəvəkkil soruşdu: "Nə üçün belə edirsən?" Kişi dedi: "Eşitmişdim ki, deyirlər: yaxşılıq ələ, at suya, bir gün gələr, xeyrini görərsən. Mənim əlimdən başqa yaxşılıq gəlmirdi, ələ bunu bacarırdım ki, bunu da etdim və öz-özüm dedim: "Görək xeyri nə olacaq". Mütəvəkkil dedi: "Eşitdiyini etdin, gördüyün işdən də xeyir götürdün".

Sonra Mütəvəkkil kişiye Bağdadda bir malikanə və beş parça kənd bağışladı. Kişi hamam malikanəyə köçüb, varlı-sanlı oldu. Onun övladından hələ indi də Bağdadda yaşayan var.

Mən əl-Qaim Bi-əmrillah²² dövründə Hecce getmişdim. Yaradan mənə öz evini ziyarət etmək imkanı vermişdi, onun övladını gördüm və bu əhvalatı Bağdadın qocalarından və ağsaqqallarından eşitdim.

Deməli, nə qədər bacarırsansa, yaxşılıq etməkdən əl çəkmə, camaata özünü yaxşılıq edən adam kimi tanıtdır, ələ ki tanıtdırdın, vədəxilaf olma, dildə bir şey deyib, üroyində başqa şey tutma ki, buğda göstərib arpa satanlara oxşamayasan.

Bütün işlərdə ədalətli ol, çünki özü ədalətli olanın qaziya ehtiyacı olmaz.

Qəm və sevincini yalnız o adama de ki, qəminə qəmlənib, şadlığına şadlansın, qəm və şadlığını adamlar içində bürüzə vermə. Hər yaxşı və pis şey üçün tez şadlanıb, tez kədərlənmə, belə iş uşaqlara yarasa.

Çalış, hər xırda şey üstündə özündən çıxma. Böyük adamlar hər doğru və yalan üstündə öz yerlərindən oynamazlar.

Nəticəsi şadlıq olan qəmi qəm, nəticəsi qəm olan şadlığı şadlıq hesab etmə.

Ümidsizlik baş verdikdə ümidini itirmə, çünki ümidsizlik ümidlə, ümid ümidsizliklə bağlıdır.

Dünyada bütün işlərin dəyişkən olduğunu bil. Nə qədər ki, sağsan, haqqı inkar etmə. Kim səninlə höcətə başlasa, susmaqla onu susdur, çünki axmaqların cavabı susmaqdır.

Lakin heç kəsini əməyini itirmə, hər kəsə özünə layiq haqq qazandır, xüsusilə, öz qohum-qardaşının haqqını unutma, bacardığıca onlara yaxşılıq ələ, ailə və tayfanızın qocalarının hörmətini saxla. Peyğəmbər (Allah ona xeyir-dua versin) demişdir: "Peyğəmbər öz ümməti arasında necədirsə, ağsaqqal da öz tayfası arasında elədir". Lakin onlara çox da valeh olma ki, məziyyətlərini görə bildiyin kimi, eyiblərini də görə biləsən.

Başqasından təhlükə gözləyirsənsə, tez çalış ki, müvafiq şəkildə öz təhlükəsizliyini təmin edəsən.

Təhlükə gözlədiyən adamdan "heç bir şey edə bilməz" deyə arxayın olma, "heç bir şey olmaz" deyə zəhər içmək ağıllı iş hesab edilə bilməz.

Öz istedadınla qürrələnmə, dolanmaq üçün ağılsız və istedadsız olmaq lazımsa, ağılsız və istedadsız ol, belə olmaq lazım deyilsə, o zaman bir sənət öyrən, öyrənməkdən və yaxşı sözə qulaq asmaqdan ar etmə, beləliklə, sən arsızlıqdan qurtarmış olarsan.

Yaxşı və pisə fikir ver, insanların müsbət və mənfi cəhətlərini öyrən, onların nədən və nə qədər xeyir götürüb, ziyan çəkdiyinə diqqət yetir və öz xeyrin üçün onlardan istifadə et. Bax gör insanları zərəyə yaxınlaşdıran nədir, ondan qaç və ona yaxınlaş ki, o, insanları xeyrə yaxınlaşdırır.

Bədənini elm və sənət kəsb etməyə öyrət. Bilmədiyini şeyi öyrənməyə çalış. Bunun sənə iki faydası olar: ya bildiyin şeyi təcrübədən keçirmiş olarsan, ya bilmədiyini şeyi öyrənərsən.

Sokrat²³ demişdir: "Bilikdən daha zəngin xəzinə, pis xasiyyətdən daha azlı düşmənlə ola bilməz, bilikdən daha böyük izzət, hoyadan daha qəşəng zinət ola bilməz".

Deməli, oğlum, sən bilik yollarını tapmalısan, ələ etməlisən ki, hansı vəziyyətdə olursan ol, bir saatin belə elm öyrənmədən boş keçməsin; axı biliyi nədanlardan da öyrənmək olar.

«Gەر sən nadana qəlbinin gözü ilə baxıb, ağlının nəzəri ilə diqqət yetirsən, onun xoşagəlməz hərəkətlərini görərsən və bilərsən ki, nələri etmək lazım deyildir. İsgəndər²⁴ demişdir: "Mən xeyri yalnız dostlardan deyil, düşmənlərdən də götürürəm. Məndən çirkin bir xəta baş verdikdə, dostlar dostluq xatirinə onu ört-basdır edirlər ki, mən bilməyim, düşmənlər isə əksinə, düşmənçilik üzündən açıb deyirlər, mən də ondan xəbərdar olub, haman pis işi bir daha təkrar etməirəm. Deməli, mən bu xeyri dostdan deyil, düşməndən görmüş oluram". Sən də o biliyi alimdən deyil, cahildən öyrənmiş olarsan.

Elm və sənət öyrənmək, istər böyük olsun, istərsə kiçik, hamıya vacibdir, çünki insan öz tay-tuşları arasında üstünlüyü yalnız elm və sənətə görə əldə edə bilər. Tay-tuşlarda olmayan bir istedadı insan özündə gördükdə, həmişə üstünlük hiss edir, camaat da onu bilik və istedadına müvafiq olaraq başqalarından üstün tutur. Ağıllı adamlar bilik və istedadlarına görə tay-tuşlarından daha üstün tutulduqlarını gördükdə çalışırlar ki, öz bilik və istedadlarını daha kamil etsinlər. Deməli, insan belə edərsə, çox keçməz ki, o hamıdan böyük olar.

Bilik əldə etmək tay-tuş içərisində irəli getmək deməkdir, elm və sənətdən əl çəkmək isə geriliklə razılaşmaq deməkdir.

Bilik əldə edib sənət öyrənmək, bədəni tənbellik xəstəliyinə tutulmağa qoymamaq çox faydalıdır. Deyiblər ki, tənbellik bədən üçün fəsadlıdır. Bədən səninin sözüne baxmırsa, ayıq ol, buna yol vermə, bil ki, bədən tənbellik və rahatlığı sevdidiyindən səninin sözüne baxmır. Bədənimizin hərəkəti təbii və özbaşına olmadığından və bədən istədiyi kimi deyil, əmr edildiyi kimi hərəkət etdiyindən, nə qədər ki, sən əmr etməsən, heç vaxt səninin bədənini işləməyi arzu etməyəcəkdir. Deməli, sən bədəninizi sözlə qulaq asmağa və sənə tabe olmağa zorla məcbur etməlisən, çünki öz bədəninizi sözlə baxmağa vadar edə bilməyənlər başqalarının da bədəninizi özlərinə tabe edə bilməzlər. Elə ki, öz bədəninizi sənə tabe olmağa məcbur etdin, sonra sənət öyrənməklə hər iki dünyanın nemətinə sahib olarsan. Hər iki dünyanın neməti sənətdə, bütün sənətlərin açarı elm və tərbiyədədir. Xüsusilə, nəfsi tərbiyə etmək, təvazökarlıq, pəhrizkarlıq, düz danışmaq, təmiz adlı olmaq, başqalarına əziyyət verməmək və həyalı olmaq çox yaxşıdır.

Hərçənd həyalılıq haqqında hədisdə deyilibdir ki: "Həya imandan doğur", lakin çox yerdə utanmaq insana ziyan vurur. Elə utancaq olma ki, utancaqlıq üzündən vəzifəndə ehmallıq edib, öz işlərinə zərər vurasan.

Çox zaman elə yerlər olur ki, məqsədə çatmaq üçün həyasızlıq etmək lazım gəlir. Lakin həmişə yalan danışmaq, rüsvayçılıq etmək, sırtı olmaq kimi hərəkətlərdən utan, düz danışmaq, yaxşı işlər görməkdən isə utanma. Çox adam ancaq utancaqlıq üzündən arzusuna qata bilmir.

«Gەر utanmaq imandan doğursa, yazıqlıq da utancaqlıqdan doğur, ona görə utanmağın və utanmamağın hər ikisinin yerini bilmək lazımdır, məqsədə hansı uyğundursa, onu etmək lazımdır. Deyiblər ki: "Yaxşının müqəddiməsi utancaqlıqsa, pisin də müqəddiməsi utancaqlıqdır".

Nadan adamı adam hesab etmə, əməlsiz alimi isə alim. Elmsiz pəhrizkarı zahid bilmə, cahil adamları isə dostluq etmə. Xüsusilə, özlərini ağıllı hesab edən və öz avamlığı ilə lovğalanan axmaqlarla oturma. Müdrik adamlardan başqa heç kimlə ünsiyyət saxlama, çünki yaxşılarla ünsiyyət saxlayanın adı da yaxşıya çıxar. Görmürsənmi, yağlı küncüddən alırlar, lakin küncüd yağını bənövşə, ya qızılgüllə qarışdırıqda və ya bir müddət onlarla bir yerdə saxladıqda yaxşılardan kərəməti sayəsində artıq ona küncüd yağdı deyil, qızılgül yağdı və ya bənövşə yağdı deyirlər?!

Yaxşılardan məsləhətlərini və onların yaxşı işlərini unudub nəxələf çıxma, sənə möhtac olan adama etdiyin yaxşılığı da başına vurma. Yaxşılığı başa vurmaq yaxşılıq etməmək kimi bir şeydir. Xoşxasiyyət və insanpərvər olmağı özünə peşə et, pis adətlərdən qaç və ziyankar olma, ziyankarlığın səmərəsi məhrumiyyət, məhrumiyyətin meyvəsi ehtiyac, ehtiyacın bəhrəsi alçalmaq olar. Cəhd et səni tərifləyən xalq olsun, mədh edən bir neçə cahil olmasın, çünki cahillərin mədh etdiyi, eşitdiyimə görə, alimlər içərisində pislənir.

H e k a y e t. Deyirlər ki, bir gün Əflatun²⁵ şəhərin adlı-sanlı adamları ilə bir yerdə oturub, söhbət edirdi. Biri onun görüşünə gəlib salam verdi, yanında oturub oradan-buradan danışdıqdan sonra dedi: "Ey filosof, bu gün filankəsi gördüm, sənin barəndə danışır və tərifləyərək deyirdi: "Əflatun çox böyük filosofdur, indiyə qədər onun kimi si nə olub, nə də olacaqdır". İstədim onun tərifini sənə çatdıram".

Filosof Əflatun bu sözü eşitcək başını aşağı salıb ağıladı, bərk qanı qaraldı, halı pozuldu. O kişi dedi: "Ey filosof, mən sənə nə ağır bir söz dedim ki, halın belə pozuldu?". Filosof Əflatun dedi: "Ey xacə, səssən sən mənə elə ağır bir söz demədin, lakin bundan daha ağır müsibət olarmı ki, nadanın biri mənə tərifləsin, mənəim gördüyüm iş ona xoş gəlsin? Bilseydim nə nadanlıq etmişəm ki, onun təbiətinə yaxın olmuş,

xoşuna gəlmiş və məni tərifləmişdir, tövbə edib o işdən əl çəkərdim. Halımın pozulması ondanır ki, mən hələ də nadanam, çünki nadanların təriflədikləri adamlar yalnız nadanlar olar”.

Bu barədə bir hekayət də yadıma düşdü.

Hekayət. Deyirlər ki, Məhəmməd Zəkəriyyə ər-Razi²⁶ bir dəstə şagirdi ilə gəzərkən bir dəliyə rast gəldi. Dəli Zəkəriyyədən başqa heç kəsə baxmadı, onu diqqətlə nəzərdən keçirdikdən sonra üzünə güldü. Məhəmməd Zəkəriyyə geri dönüb evinə gəldi, əmr etdi əftimün²⁷ dəmlədilər, onu içdi. Şagirdləri soruşdular: “Ay müəllim, bu otun dömini nə üçün indi içdiniz?” Dedi: “O dəli güldüyü üçün. Əgər o məndə öz halına oxşar bir şey görməsə idi, üzümə gülməzdi”. Deyiblər: “Hər quş öz tayı ilə uçar!”

Bundan əlavə, tündxasiyyət olub özündən tez çıxmağı adət etmə, bir az da helmin olsa yaxşıdır, lakin o qədər yumşaq olma ki, səni çox yumşaq və həlim olduğun üçün hop eləyib udsunlar, o qədər də sərt olma ki, sənə salam verməyə də qorxsunlar. Hamı ilə yola getməyi bacar, bu üsulla həm dostdan, həm də düşməndən istifadə edib, arzuna çatə bilərsən. Heç kəsi pislik etməyə öyrətmə, pislik öyrətmək pislik etmək kimi bir şeydir. Əgər günahsız olaraq biri səni incitsə, sən çalış onu incitmə, çünki özgəni incitməmək insanlığın bir hissəsidir. Deyiblər ki, əsil insanlıq camaatı incitməməkdir. Deməli, insan olmaq istəyirsənsə, görək adaminciden olmayasan, adamlarla yaxşı rəftar edəsən. Görək insan aynaya baxsın, görünüşü yaxşıdırsa, işi də görünüşü kimi yaxşı olmalıdır, çünki gözələ çirkinlik yaraşmaz, buğdadan arpa, arpadan buğda bitməməlidir. Bu barədə mənim bir dübeytim də vardır:

Şeir

Gözəlim, bizə hey pislik edirsən,
Nəçin bəs yaxşılıq umursan bizdən?!
Get, əzizim, get ki, səhv eyləyirsən –
Arpa əkibsənsə, buğda biçməzsən!

Aynaya baxdıqda özünü kifir görsən, yenə yaxşılıq et, çünki çirkinlik etsən, kifirliyi artırmış olarsan. Bu isə çox pis şeydir. Bir çirkinlik üstünə bir də çirkinlik gəlsən, bir yerdə iki çirkinlik olar.

Səməmi sözə qiymət verən, dünyagörmüş, sınaqdan çıxmış dostların nəsihətinə qulaq as və öz məşvərətçilərlənlə həmişə təklikdə məs-

ləhətləş, çünki sənin onlardan ala biləcəyin fayda yalnız təklikdə ola bilər. Sən mənim bu dediklərimi oxuyub öyrənə bilsən və əməl etsən, o zaman nə qədər qabil olduğunu dərk edərsən, lakin bunu anlayandan sonra öz bilik və istedadınla lovğalanma. Hər şeyi öyrənib bildiyin halda, özünü bilməyən hesab et, çünki sən yalnız o zaman alim hesab edilə bilərsən ki, hələ də özünün nadan olduğunu başa düşsən. Bu barədə belə bir hekayət də vardır.

Hekayət. Eşitmişəm, Xosrovun²⁸ hakimiyyəti və Büzürgmehrin²⁹ vəzirliyi dövründə Rumdan çox savadlı bir elçi gəlir. Xosrov o zaman ki fars şahlarının adətinə görə taxta oturub elçini qəbul edir. Elçi öz etibarnaməsini təqdim etdikdən sonra şah da özünün Büzürgmehr kimi vəzirliyi olduğunu göstərmək üçün etibarnaməni onun vasitəsilə alır və söhbət zamanı elçinin yanında Büzürgmehrə deyir: “Filankes, dünyada nə varsa, hamısını sən bilirənsən...” və istəyir o desin: “Bəli, bilirəm”, lakin Büzürgmehr deyir: “Xeyr, hökmdarım, bilmirəm”. Xosrov pərt olur, elçidən utanır və soruşur: “Bəs hər şeyi bilən kimdir?” Büzürgmehr deyir: “Hər şeyi hamı birlikdə bilir, hamı isə hələ anadan olmamışdır”.

Ey oğul, sən özünü hamıdan bilikli hesab etmə, elə ki, özünü bilməyən hesab etdin, bilən olarsan, əsil bilən ona deyirlər ki, bilmədiyini bile.

Sokrat bütün böyüklüyünə baxmayaraq, demişdir: “Mən özümdən sonra gələcək böyük və ağıllı adamların mənə tənə vuracaqlarından və “Sokrat birdəfəlik dünyanın bütün biliklərini öyrənmək iddiasında olmuşdur” – deyəcəklərindən qorxmasaydım, mütləq deyərdim ki, mən heç nə bilmirəm və öyrənməkdə də acizəm, lakin bunu deyə bilmirəm, çünki bu mənim tərəfimdən çox böyük iddia olardı”. Əbu Şükr Bəlx³⁰ bir beytdə özünün çox böyük alim olduğunu tərifləyir, o beyt budur:

Beyt

O yerə çatmışdır indi elmim ki,
Anlayıb bilmişəm hələ nadanam.

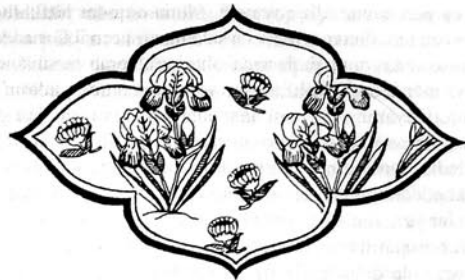
Ey oğul, nə qədər böyük alim olsan da, öz biliyinlə qürrelənmə, öhdəsindən gələ biləcəyin işlərdə də öz rəyin haqqında böyük fikirdə olma, özləri haqqında böyük fikirdə olanlar həmişə peşmançılıq çəkərlər. Başqaları ilə məsləhətləşməyi özünə əskiklik hesab etmə, ağıllı qocalar və sınaqdan çıxmış dostlarla məsləhətləş. Bütün hikmət və peyğəmbərliyinə, müəlliminin və işlərini sahmana salanın Allah-təalının özü

olmasına baxmayaraq, Allah yenə də Məhəmmədə bununla kifayətlənməyə razılıq verməmiş və: "İşlərində onlarla məsləhət et" demişdir. Demiş ki: "Ya Məhəmməd, öz əshabə və dostlarınla məsləhət et, çünki sizdən hərəkət, Allah olduğum üçün isə, menden bərəkətdir".

Bilməlisən ki, bir adamın rəyi iki adamın kimi ola bilməz, bir göz iki gözün gördüyünü görə bilməz, görmürsənmi təbib xəstələndikdə və xəstəliyi şiddətləndikdə, nə qədər həziq həkim olur olsun, yenə də özü ilə kifayətlənməyib, başqa bir həkimi çağırar, onun məsləhəti ilə müalicə olunur.

Yaxın bir adamın sənə işi düşsə, ona kömək etməyə çalış, rəqib və düşmənin olsa belə, yardım əlini və malını ondan müzayiqə etmə. İş düzəlsə, etdiyin kömək onun sənə qarşı məhəbbətini artırır və ola bilər ki, o düşmən dönüb dost olsun. Görüşünə gələn söz ustalarına hörmət edib, onlara bəxşiş ver ki, sənin görüşünə həris olsunlar (yəni tez-tez gəlsinlər). Adamların ən yazığı odur ki, alim olsa da, heç kəs onun görüşünə gətməsin.

Camaat ilə mehriban danış və qaşqabağını turşutma. Qaşqabaqlı adam yaxşı sayılmaz. Adam nə qədər hikmət sahibi olsa belə, qaşqabağını tökdükdə onun nə hikmətində hikmətlik qalar, nə sözündə gözəllik. Xülasə, bil ki, danışmağın qaydası necədir və nədir.

Yeddinci fəsil

NATIQLİK MƏHARƏTİNİ ARTIRMAQ HAQQINDA

Ey oğul, insan söz anlamağı və söz deməyi bacarmalı, pis adamlardan isə dilini saxlamalıdır. Ey oğul, sən doğru danışan ol, özünü doğru danışan tanı ki, işdir, bir gün zərurət üzündən yalan deməli olsan, doğru qəbul etsinlər. Lakin yalana oxşar doğru danışma. Doğruya oxşar yalan, yalana oxşar doğrudan yaxşıdır, çünki o yalana inanarlar, bu doğruya yox. Qəbul edilməyən doğrulardan qaç ki, rəhmətlik əmir Bus-Suvar³¹ Fazi Şapur ibn əl-Fəzl ilə mənim başıma gələn əhvalat sənin də başına gəlməsin.

Hekayət. Ey oğul, bil ki, mən əmir Bus-Suvar dövründə, Həccdən qayıtdığım il Gəncəyə cihad³² davasına getmişdim. Mən Hindistan cihadında çox iştirak etmişdim, indi də Rum³³ cihadında iştirak etmək istəyirdim. Əmir Bus-Suvar böyük şah idi, dediyini eyləyən, müdrik, ləyaqətli, ədalətli, şücaətli, fəhəhətli, dini sevən, uzaqqörən idi, yeni şahlara xas olan bütün müsbət xüsusiyyətlər onda var idi, çox ciddi adam idi, zarafatı xoşlamazdı.

Məni görəndə çox hörmət etdi, mənimlə söhbətə başlayıb cürbəcür şeylər danışdı, mən də ona qulaq asırdım, lazım olan cavablar verirdim. Cavablarım onun çox xoşuna gəldi, mənə çoxlu kərəmətlər

göstərdi və geri qayıtmağa qoymadı. Mənə o qədər lütfkarlıq etdi ki, axırda mən də ürəkədən meylimi ona saldım, bir neçə il Gəncədə qaldım. Mən həmişə onun qonaqlıqlarında olurdum, şərab məclisində iştirak edirdim. O məndən müxtəlif şeylər soruşur, keçmiş şahların tarixi ilə maraqlanır, dünyanın vəziyyəti haqqında suallar verirdi. Bir gün bizim vilayət haqqında söz düşdü, hər yerin əcaib-qərib adətlərindən soruşmağa başladı. Mən dedim: "Gürganın³⁴ yaxınlığında, dağın ətəyində bir kənd, bu kənddən uzaqda isə bir bulaq vardır. Kəndin ərvadları su götürmək üçün bir yerə toplanır, sonra həmin bulağa gedərək sərniclərini su ilə doldurur, başlarına qoyub qayıdırlar. Qadınlardan biri qabaqda sərnicsiz gəlir, yola diqqətlə baxır. O yerlərdə təsadüf edilən yaşıl bir qurd (cücü) var, ona rast gələndə götürüb kənara atır ki, su aparən qadınlar onu tapdalmasınlar. Kim haman qurdu tapdalayıb öldürsə, başında olan sərnici suyu dərhal iyələnir, ona görə suyu yerə boşaldıb geri dönmək, sərnici pak eyləyib yenidən su ilə doldurmaq lazım gəlir".

Mən bu sözü dedikdə əmir Bus-Suvar üz-gözünü turşutdu, başını yırğaladı, bir neçə gün mənimlə əvvəlki kimi mehriban olmadı. Bir dəfə Piruzan Deyləmi³⁵ mənə dedi: "Əmir səndən gileyənib deyir ki, filankəs ciddi adama oxşayır, ancaq bilmirəm nə üçün mənə uşaq-uşaq sözlər danışır, onun kimi bir adam mənim kimi birisinə nə üçün yalan deyir?".

Mən o saat Gəncədən Gürgana bir qasid göndərdim və əmr etdim ki, belə bir kəndin haman yerə olduğu və haman cücü əhvalatının düzlüyü haqqında qazi, rəis, xətib, üləmə və bütün etimadlı adamlar tərəfindən imza edilmiş bir arayış gətirsin. Dörd aylıq zəhmətdən sonra mən həmin arayışı alıb əmir Bus-Suvarın qarşısına qoydum. Oxuyub güldü və dedi: "Mən özüm bilirəm ki, sənin kimi adamdan yalan çıxmaz, xüsusilə mənim yanımda, lakin elə də doğru danışmaq lazım deyil ki, inandırmaq üçün dörd ay zəhmət çəkib, iki yüz mötəbər adamın imzası ilə sənəd hazırlayasın!"

Onu da bilməliyənsə ki, söz dörd cürdür: birini nə bilirlər, nə deyirlər, birini həm bilirlər, həm də deyirlər, birini deyirlər, lakin bilməzlər, birini bilirlər, lakin deməzlər. Bilinməyən və deyilməyən sözlər dinə ziyanı olanlardır; bilmək lazım olmayıb deyiləsi sözlər: Haqq-təalanın kitabında, peyğəmbərin hədislərində, elmi kitablarda, üləmanın əsərlərində olan sözlərdir, çünki belə sözlərin şərhini yalnız təqliddən ibarət olar, onlardakı ziddiyyət, ittifak və çətinlikləri açıb göstərmək vəhydən xəbər vermək və ona bənzər bir şeydir. Həm bilməli, həm deməli

sözlərə gəldikdə, onlar həm dinə, həm dünyaya lazım olan, yəni hər iki dünyada işə yarayan sözlərdir. Belə sözlərin həm danışana, həm də dinləyənə faydası olar. Bilib deyilməyəsi sözə misal onu göstərmək olar ki, böyük bir adamın və ya bir dostun sənin yanında bir eybi ola, ya ehtimal üzündən və ya işin gedişindən elə güman edəsən ki, o, şəriətə düz gəlmir, desən ya həmin böyük adamın qəzəbinə səbəb olarsan, ya o dostuna ziyan vurarsan, ya qara camaatın tənəsinə məruz qalarsan. Belə bir söz, bilib deyiləsi mümkün olmayan sözdür. Dediym bu dörd növ sözün ən yaxşısı odur ki, onu həm bilmək olar, həm də demək. Lakin bu dörd növ sözün hərəsinin iki üzü vardır: biri gözəl, biri çirkin. Camaat arasında danışarkən gözəllərini danış ki, xalqın xoşuna gəlsin və qabiliyyətinin dərəcəsi məlum olsun. Böyük və ağıllı adamları sözlərinə görə tanıyarlarsa, sözləri adamlara görə yox. Hər adam öz sözünün altında gizlənməmişdir. Əli əmirəlmöminin belə demişdir: "Hər kəs öz dilinin altında gizlənməmişdir". Söz var bir cürə deyərsən, insanın ruhu təzələnər, başqa cürə deyərsən adamın qəlbi kədərlənər.

Hekayət. Eşitmişəm, bir dəfə Harun ər-Rəşid³⁶ yuxuda görür ki, bütün dişləri tökülübür. Səhəri yuxuyozanı çağırır soruşur: "Bu yuxunun mənası nədir?" Yuxuyozan deyir: "Əmirəlmömininin ömrü uzun olsun, bütün qohum-əqrəban səndən qabaq öləcək, belə ki, heç kəs qalmayacaqdır". Harun ər-Rəşid deyir: "Bu yuxuyozana yüz çubuq vurun, o belə bir ağır xəbəri nə üçün mənim üzümə dedi, bütün qohum-qardaşım məndən əvvəl öləcəksə, onda mən kimə lazımam?!"

Əmr etdi, başqa yuxuyozanı çağırıldı, yuxunu ona danışdı. Yuxuyozan dedi: "Əmirəlmömininin gördüyü bu yuxu göstərir ki, əmirəlmömininin bütün qohum-əqrəbasından çox yaşayacaqdır". Harun ər-Rəşid dedi: "Ağlın hökmü eynidir, təbiri haman təbirdir, lakin ibarələrdə böyük fərq vardır". Əmr etdi, haman kişiye yüz dinar versinlər.

Deməli, sözün dalına-qabağına fikir vermək lazımdır, dediyin sözü ən gözəl tərzdə demək lazımdır ki, həm söz anlayan olasan, həm söz anlayan. Əgər dediyin sözü anlamasan, səninlə tutuşğunun nə fərqi var? O da söz deyən bilir, lakin söz anlayan deyil. Söz anlayan ona deyirlər ki, onun da sözünü başqaları anlasın, belələri ağıllı adamlar hesab edilir, əks halda insan deyil, heyvan zümresindən sayırlar. Söz böyük hesab et, söz göydən enmişdir, onun qədrini bil, yerində deyilməli sözü saxlama, de, lakin yersiz danışmaqla da onu qiymətdən salma ki, hikmətə zülm etmiş olmayasan!

Nə desən düzünü de, mənasız iddialarda olma. Hər iddia üçün isə çox da sübuta can atma. Bilmədiyin elmdən dem vurma, o elmdən çörək gözləmə, çünki sən elə elmdən, elə minbərdən məqsədinə çatma bilməzsən, yalnız bildiyin elmdən məqsədə çatma bilərsən. Bilmədiyin şeydən heç şey əldə edə bilməzsən.

Hekayət. Eşitmişəm, deyirlər ki, Xosrov³⁷ (Ənuşirəvan) dövründə bir qadın Büzürgmehrin³⁸ yanına gəlib bir məsələ haqqında ondan söz soruşur. Bu zaman Büzürgmehrin başı qarışıq imiş, deyir: "Ey qadın, sən soruşduğun şeyi mən bilmirəm". Qadın deyir: "Bunu bilmirsənsə, bəs nəyə görə bizim hökmdarın çöreyini yeyirsən?" Büzürgmehrin deyir: "Bildiyim şeyə görə, şah yalnız bildiyim şeyə görə mənə bir şey verir. Bacarırsansa, gəl özün hökmdardan soruş, gör o bilmədiyim şey üçün mənə bir şey verir, ya yox?!"

Lakin işlərdə həddini aşma, ifratı zərərli hesab et, hər məsələdə orta olmağa çalış. Bizim şəriət sahibi deyibdir: "İşlərin xeyirliyi ortada olanıdır". Söz deyib iş görməkdə tələsmə. Mən ağır oturub, yavaş tərpənmək üstə danlanmağı, yüngüllük edib tələsmək üstə təriflənməkdən üstün tuturam. Sənin yaxşı və pisliliyinə dəxli olmayan sirləri öyrənməyə çalışma, özündən başqa heç kəsə sirr demə, desən, onu artıq sirr hesab etmə. Söz daxilən yaxşı olsa da, xaricən onu pisə yoza bilirlər, çünki insanların çoxu bir-birindən bədgüman olur. Hər işdə sözün, əməlin, vəziyyətin imkanına münasib olmalıdır. Hər nə desən, elə də ki, hamı sənin sözlərinin doğruluğunu təsdiq etsin.

Söz ustaları yanında doğru adam kimi tanınsan da, özünü hörmətdən salmaq istəmirsənsə, heç bir şey haqqında şahid olmağa razılıq vermə. Əgər versən, canfəşanlıq göstərmə və könüllü olaraq şahidlik etmə. Hər deyilən sözə qulaq as, lakin əməl etməyə tələsmə, fikirləş danış. Dediyləndən peşman olmamaq üçün əvvəl düşün, sonra sözü ağzından çıxar. Əvvəlcədən düşüncə bilmək bacarmağa bərabərsən.

İşinə yarası da, yaraması da, heç bir sözü dinləməkdən dərixdimə, beləliklə, qoyma söz qapıları sənin üzünə bağlansın, sözün faydasından məhrum olasan. Heç vaxt soyuq danışma, soyuq danışmaq elə toxumdur ki, onun meyvəsi düşmənlik olar.

Alim olasan, özünü nədən hesab et ki, bilik qapıları sənin üzünə açılsın. Nə qədər ki, sözün eybini və hüsnünü anlamayıbsan, heç vaxt onu kəsmə və ya tərifləmə. İstər böyük olsun, istərsə kiçik, hər kəsə öz dili ilə danış ki, hikmətdən xaricə çıxmıyasan və dinləyicini dəridir-

mayasan. Lakin danışarkən səndən dəlil və sübut tələb edilərsə, belə yerdə elə danışmalısan ki, onları razı sala bilərsən və onların arasında canını salamat qurtara bilərsən.

Əgər sən söz ustası olsan, özünü bildiyindən az göstərməyə çalış ki, söhbət vaxtı piyada olduğun meydana çıxmasın. Çox bilən, lakin az danışan ol, az bilib çox danışan olma. Deyiblər ki, susmaq salamatlığa, çox danışmaq isə ağılsızlığa bərabərdir. Çox danışan adam ağıllı olsa da, onu ağılsız hesab edərlər, az danışan ağılsız olsa da, az danışdığı üçün camaat onu ağıllı hesab edir. Nə qədər düz, təmiz və mömin adam olsan da özünü öymə, çünki sənin özün haqqındakı şahidliyi heç kəs qəbul etməz, çalış səni xalq tərifləsin, nəinki özün özünü. Çox bilirsənsə, yalnız kara gələnin, işə yarananını da ki, zənganlı ələviyyə³⁹ kimi sənə də ziyan gətirməsin.

Hekayət. Eşitmişəm deyirlər ki, Sahibin⁴⁰ dövründə Zənganda bir qoca var idi. Bu qoca adlı-sanlı Şafei⁴¹ (Allah ona rəhmət eləsin) əshabələrindən idi. Özü din xadimi, müfti, vaiz olmaqla qazı yanında müşavirlik də edirdi. Zəngan rəisinin də ələvi (yəni Əli nəslindən olan) bir oğlu var idi, o da vaiz və qazı yanında müşavir idi. Bunlar hər ikisi həmişə bir-birini ifşa edir və minbərdən bir-birinə ağır sözlər deyirdilər. Bir gün bu ələvi minbərdən haman qocanı "kafir" adlandırdı. Xəbəri qocaya çatdırdılar, o da minbərdən haman cavabı "haramzadə" adlandırdı. Bu xəbəri də ələviyə çatdırdılar. Bərk özündən çıxdı, tez yerindən qalxıb Rey⁴² şəhərinə, Sahibin yanına getdi, haman qocadan şikayət edib, ağladı və dedi: "Sizin dövrünüzdə yaramaz ki, peyğəmbər övladını "haramzadə" adlandırsınlar". Sahibin həmin qocaya acığı tutdu, qasid göndərərək onu Reyə çağırırdı. Şəriət tüləması və seydilərlə birlikdə məhkəmə düzəldib qocaya dedi: "Ey şeyx, sən Şafii (Allah ona rəhmət eləsin) imamlarının adamlarındansan, özün də alimsən, bir ayağın buradadır, bir ayağın gorda, heç sənə yaraşarmı peyğəmbər övladına "haramzadə" deyəsən? İndi ki, bunu deyibsən, görək sübut edəsən, yoxsa sənə şəriətin vacib bildiyi elə bir cəza verəcəyəm ki, xalq bundan ibrət alsın və heç kəs belə ədəbsizlik və hörmətsizliyə cəsarət etməsin". Qoca dedi: "Sözümün doğruluğuna sübutum həmin ələvinin özüdür, onun üçün onun özündən daha inandırıcı sübut ola bilməz. Lakin mənim sözümə görə, o, halaldadır və təmizdir, öz sözüne görə isə haramzadədir". Sahib dedi: "Bunu necə sübut edə bilərsən?" Qoca dedi: "Bütün Zəngan bilir ki, onun anasının kəbinini atasına mən kəsmişəm,

o isə məni minbərdən kafir adlandırmışdır. Əgər o bu sözü ürəkdən deyirsə, o zaman kafirin kəsdiyi kəbin haramdır, bu halda, onun öz dediyinə görə, o, haramzadədir; yox, əgər ürəkdən demirsə, deməli yalançıdır, ona tənbeh lazımdır". Sonra qoca əlavə etdi: "Hər halda ya yalançıdır, ya haramzadə. Peyğəmbər övladı isə yalançı olmamalıdır, necə istəyirsiniz, onu elə də adlandırın, şübhəsiz ki, bu ikisindən birini qəbul etmək lazım gələcəkdir".

O cavan bərk tutuldu, heç bir cavab tapa bilmədi. Bu sözü fikirləşməyib dediyi üçün ağrısını çəkdi.

Ey oğul, söz danışan ol, söz güləşdirən olma. Söz güləşdirmək divanəlik kimi bir şeydir. Hər kimlə danışsan, diqqət et, gör, o sənin sözlərinin müştərisidir, ya yox. Əgər yağlı müştəri tapsan əl çəkmə, sözlərini sat, yox, müştəri deyilsə, o sözü saxla, onun xoşuna gələn başqa şeylər danış, qoy dönüb sənin müştərin olsun. Lakin çalış adam-la adam ol, insanla insan, çünki adam başqadır, insan başqa. Qəflət yuxusundan ayılanlar xalqla mən dediyim kimi rəftar edər.

Bacardıqca söz deyib, söz eşitməkdən çəkinmə, çünki insanlar söz eşitmək vasitəsi ilə söz deməyi bacaran olarlar. Sübut: əgər uşağı anasından ayırıb zirzəmiyə salsalar, orada süd verib böyütsələr, anası və dayəsi onunla danışmasalar, ona nəvaziş etməsələr, o heç kəsin səsini eşitməse, böyüdükdə lal olar, lakin belə adam uzun müddət eşidib öyrəndikdən sonra yenə dilə gəlib danışar. Başqa bir sübut: anadan kar doğulan lal olar. Görmürsənmi, lalların hamısı kardırlar?

Deməli, sözlərə qulaq as və yadında saxla, xüsusilə, hökmdarların və alimlərin dedikləri hikmətli sözləri. Demişlər ki, alimlərin, hökmdarların nəsihətlərinə qulaq asmaq aqlın gözünü işıqlandırır, çünki ağıl gözünün tutiyyə⁴³ və sürməsi hikmətdir. Bu dediyim sözlərə canla-başla qulaq asıb onlara etiqad etmək lazımdır.

İndi belə mənalı və nadir sözlərdən bəzisi yadıma düşdü. Bu sözlər Əcəm şahlarının şahı Ənuşirəvan Adilin dilindən deyilmişdir, mən onları bu kitabda ona görə xatırladıram ki, sən oxuyub öyrənəsən və onlara əməl edəsən. O padşahın sözlərinə və məsləhətlərinə əməl etmək bizə daha vacibdir, çünki biz o şahların nəslindəyik.

Bil, mən keçmiş xəlifələr haqqındakı xəbərlərdə belə oxumuşam ki, xəlifə Məmun⁴⁴ (Allah ona rəhmət eləsin) Ənuşirəvanın məzarını ziyarətə getmişdi. Onun dəxməsinə⁴⁵ çatanda gördü ki, bədəni taxt üzərində çürüyüb torpağa dönmüşdür. Onun taxtının üzərində, dəx-

mənin divarında pəhləvi dilində qızıl su ilə yazılmış bir neçə sətir yazı var idi. Məmun əmr etdi, pəhləvi dili bilən alimləri gətirdilər, onlar haman yazıları oxudular və ərəb dilinə tərcümə etdilər. Haman ərəb tərcüməsi əcəmdə məşhurdur. Birinci növbədə deyilirdi: "Nə qədər ki, mən sağ idim, Allahın bütün bəndələri məndən kömək alırdılar, elə bir adam olmamışdır ki, mənim qapıma gəlsin, mənim nemətimdən bir qismət aparmasın. Ölüm qarşısında aciz qaldığım zamanda isə bu sözləri divara yazdırmaqdan başqa heç bir çarə tapmadım. Dedim ki, əgər bir adam bir vaxt məni ziyarətə gəlsə, bu yazıları oxuyub yadda saxlasa, qoy o da mənim mərhəmətimdən məhrum olmasın, bu nəsihət və öyüdlər o adamın ayaq zəhmətinin mükafatı olsun".

Bu nəsihətlər aşağıdakılardır.

Səkkizinci fəsil

NUŞİRƏVAN ADİLİN NƏSİHƏTLƏRİNİN XATIRLADILMASI HAQQINDA

Əvvəl demişdir: "Nə qədər ki, gecə-gündüz gəlib gedir, illərin dəyişməsinə təəccüb etməyin".

Və demişdir: "İnsanlar bir dəfə peşman olduqları işlərdən nə üçün bir də peşman olsunlar?"

Sonra demişdir: "Həyatı arzu etdiyi kimi keçməyən adam nə üçün özünü diri hesab edir?"

Sonra demişdir: "Sənə pis deyənə onu sənə xəbər gətirəndən daha tez bağışla!"

Sonra demişdir: "Faydasız qulaq asan adamın başı başsağlığı verilən adamından daha çox ağrıyır".

Sonra demişdir: "Ziyan dəyənlər içərisində ən çox ziyan çəkən onu hesab et ki, ziyanını gözü ilə görmüş olsun".

Sonra demişdir: "Alınıb-satılan qulu öz qarnının qulu olan adamdan daha azad hesab et!".

Sonra demişdir: "Elmi olub ağlı olmayan adama elm əziyyət verir".

Sonra demişdir: "Həyatdan dərs ala bilməyən adama heç kəs dərs verməməlidir, çünki əməyi hədəfə gəder".

Sonra demişdir: "Nadana hər şeyi qorumaq özünü öz nadanlığından qorumaqdan daha asandır".

Bir də demişdir: "İstəyirsən xalq səni tərifləsin, sən də xalqı təriflə".

Sonra demişdir: "İstəyirsən sənə xalq sərf etdiyin əmək hədəfə gətməsin, xalqın sənə sərf etdiyi əməyi hədəfə etmə!"

Sonra demişdir: "Dostunun az olmasını istəmirsənsə, kin saxlayan olma!"

Sonra demişdir: "Artıq dərəcədə kədərli olmaq istəmirsənsə, paxıl olma".

Bir də demişdir: "İncidilmək istəmirsənsə, özünə rəva bilmədiyini başqasına da rəva görmə".

Sonra demişdir: "İstəyirsən ki, asudə yaşayasan, işlərini hadisələrə gedishinə uyğun qur".

Sonra demişdir: "İstəyirsən ki, sənə divanə desinlər, tapılmayan şeyi axtarma".

Sonra demişdir: "Həya-abırla yaşayıb dolanmaq istəyirsənsə, başqalarını rüsvay etmə".

Sonra demişdir: "Aldanmaq istəmirsənsə, görülməmiş işi görülmüş hesab etmə".

Sonra demişdir: "İstəyirsən ki, sirrinin üstü açılmasın, başqalarının sirrini açma".

Sonra demişdir: "Dalda olə salınmaq istəmirsənsə, əlin altında işləyənlərlə mülayim dolan".

Sonra demişdir: "Uzun müddət peşman olmaq istəmirsənsə, nəfsi-nə tabe olma".

Sonra demişdir: "Zirək olmaq istəyirsənsə, öz üzünü başqalarının aynasında gör".

Sonra demişdir: "Qorxusuz yaşamaq istəyirsənsə, başqalarına yamanlıq etmə".

Sonra demişdir: "İstəyirsən sənə qədrini bilsinlər, başqalarının qədrini bil".

Sonra demişdir: "İstəyirsən sənə dediyinə əməl etsinlər, özün dediyinə əməl et".

Sonra demişdir: "İstəyirsən xalq səni ağıllı hesab etsin, ağılı olmayan adama sirr vermə".

Sonra demişdir: "İstəyirsən camaatdan üstün olasan, duz-çörək verən ol".

Sonra demişdir: "Nə üçün o adamı düşmən saymayasan ki, o özünü igidliyini xalqı incitməkdə görür?"

Sonra demişdir: "Nə üçün o adama dost deyəsən ki, o sənin düşmənlərinlə dostluq edir?"

Sonra demişdir: "İstedadsız adamla dostluq etmə, istedadsız adam nə dostluğa yarayar, nə düşməniyə".

Sonra demişdir: "Özünü alim sayan nadandan uzaq göz".

Sonra demişdir: "Ədalətli ol ki, ədalət məhkəməsinə işin düşməsin".

Sonra demişdir: "Haqq acı olsa da, onu dinləmək lazımdır".

Sonra demişdir: "İstəyirsən düşmən sənin sirrini bilməsin, onu dostla demə".

Sonra demişdir: "Xırdaçılıq edən və böyük ziyan verən olma".

Sonra demişdir: "Ləyaqətsiz adamları diri hesab etmə".

Sonra demişdir: "Sərvəti olmadan dövlətli olmaq istəyirsənsə, gözü tox ol".

Sonra demişdir: "Hədəre alma ki, hədəre də satasan".

Sonra demişdir: "Tay-tuşa möhtac olmaqdansa, ölmək yaxşıdır".

Sonra demişdir: "Əclaf adamın çörəyi ilə dolanmaqdansa, acından ölmək yaxşıdır".

Sonra demişdir: "Hər düşündüyünü etibarsız adama demə, lakin etibarlı adamdan da gizlətmə".

Sonra demişdir: "Özündən aşağı adama möhtac olmaq böyük müsi-bətdir, suda boğulmaq alçaq adamdan kömək ummaqdan yaxşıdır".

Sonra demişdir: "Bu dünya üçün çalışan təvazökar fəsiq⁴⁶ o dünya üçün çalışan mütəkəbbir abiddən yaxşıdır".

Sonra demişdir: "Ən nadan adam odur ki, birisi kiçiklikdən böyüklüyə çata, lakin ona yenə də kiçik kimi baxa".

Sonra demişdir: "Ondan daha bətdər rüsvayçılıq olmaz ki, biri bilmədiyi şeyin doğruluğunu iddia edə, sonra yalançı olduğu meydana çıxa".

Sonra demişdir: "Ən aldadılmış adam ona dəyərlər ki, nağdı nişəyə dəyişə".

Sonra demişdir: "Ən alçaq adam odur ki, birinin ehtiyacı ona düşsə, imkanı ola, lakin kömək etməyə".

Sonra demişdir: "İstəyirsən ki, ədalətli sərəsində adın çəkilsin, sənə tabe olanları imkanın daxilində yaxşı saxla".

Sonra demişdir: "İstəyirsən ki, sənin adını nəciblər sərəsində çəksinlər, tamahkar olma və tamahkarlığı yaxına buraxma".

Sonra demişdir: "İstəyirsən qara camaat səni pisləməsin, onların işini tərifi".

Sonra demişdir: "İstəyirsən ki, ürəklərdə özünə yurd salıb sevilə-sən və xalq sənə nifrət etməsin, xalqın xeyrinə danış".

Sonra demişdir: "İstəyirsən ki, xalq arasında ən yaxşı və ən bəyə-nilmiş adam olasan, özünə məsləhət bilmədiyini başqalarına da məsləhət görmə".

Sonra demişdir: "İstəyirsən ki, ürəyinə heç bir məhləmlə sağalma-yan yaralar vurulmasın, nadan adamla höcətə girmə".

Sonra demişdir: "Adamların ən yaxşısı olmaq istəyirsənsə, heç şeyi xalqdan əsirgəmə".

Axırda demişdir: "İstəyirsən ki, dilin uzun olsun, əlini gödək et".

Nuşirəvan Adilin öyüd və nəsihətləri bunlardan ibarətdir. Ey oğul, oxuyarkən, bu sözlərə xor baxma, bunlardan həm hikmət iyi gəlir, həm hökmdarlıq iyi, çünki bunlar həm hökmlərin* sözüdür, həm hakimlərin. Bunların hamısını öz malın et. İndi nə qədər ki cavansan, öyrən, qocalanda özün qulaq asmaq istəməyəcəksən. Çünki qocalar elə şeylər bilirlər ki, onları cavanlar bilməzlər.

* Həkim – burada "alim", "hikmət sahibi" mənasında işlədilmişdir (R.S.).

Doqquzuncu fəsil

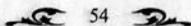
QOCALIQ VƏ CAVANLIQ QAYDALARI HAQQINDA

Ey oğul, cavan olsan da qocaağıl ol. Demirəm ki, cavanlıq etmə, lakin özünü ələ ala bilən cavan ol, dağınıq və ölüvay cavan olma, diribaş cavan yaxşı olar. Filosof Ərəstu⁴⁸ demişdir: "Cavanlıq da dəliliyin bir növüdür, ona görə cavana dəliqanlı deyirlər". Bundan əlavə, süst cavan olma, diribaşlıqdan belə törəməz, amma süstlükdən törəyər. Bacardığın qədər cavanlıqdan istifadə et, qocalıqda özün bacarmayacaqsan. Necə ki, bir qoca kişi demişdir: "Cavanlığımda yaman fikir çəkirdim ki, heyif, qocalığımda gözəllər məni sevməyəcəklər, indi qocalmışam, mən özüm onları istəmirəm"⁴⁹.

Beyt

Böyük tanrım, çoxun cavan çağında
Gecə, gündüz bu idi fikrim, sözüm:
Qocalıqda kim sevēcəkdi məni?
Qocalmışam indi, sevmirəm özüm!

Nə qədər cavan olsan da, izzətli və böyük Allahı unutma, heç vaxt ölümdən arxayın olma, çünki ölüm qocalıq və cavanlığa baxmır. Bu barədə Əscədi⁵⁰ belə demişdi:

Yaşla olsa idi ölüm, hər zaman
Qocalar öldürdi, ölməzdi cavan!

Bil ki, doğulan mütləq öləcəkdir. Eşitmişəm ki:

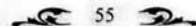
Hekayət. Bir şəhərdə bir dərzisi var idi. Bu dərzisi şəhər darvazasının yanında dükən açmışdı. Qəbiristanlığın yolu bu dükənin qabağından keçirdi. Dərzisi mıxdan bir kuzə asmış və adət etmişdi ki, hər cənazə şəhərin darvazasından çıxarılanda, o kuzənin içərisinə bir daş salsın. Ay qurtardıqda kuzənin ağzını açıb daşları sayar, neçə adamın öldüyünü bilirdi. Sonra kuzəni boşaldar və yenidən daş salmağa başlardı. Bir gün çatdı, dərzisi özü də öldü. Bir kişi dərzini çağırmaq üçün gəldi, onun öldüyünü bilmirdi. Dükəni bağlı gördükdə qonşusundan soruşdu: "Dərzisi hardadır ki, qapısı bağlıdır?" Qonşusu cavab verdi: "Kuzədə".

Ey oğul, ayıq ol, cavanlığına qürrelənmə. İstər tətdə⁵¹ ol, istərsə məsiyətdə⁵², hər vəziyyətdə olursan ol, lakin o böyük Yaradandan çəkin və bağışlanmanı istə, həmişə ölümdən qorx ki, ağır günahlarınla birlikdə dərzisi kimi qəfləten kuzəyə düşməyəsən.

Həmişə cavanlarla oturub durma, hərdən bir qocalarla da gəlib-gedişin olsun. Dost və əşnalarını həm cavan və həm qocalardan seç. Cavanlıq edib nalayiq bir iş görmək fikrinə düşsən, qocalar ona mane olarlar, çünki qocaların bildiklərini cavanlar bilə bilməzlər. Hərçənd qocalara sataşib gülmək cavanların adətidir, qocaların cavanlığa ehtiyacları olduğu üçün, onları bu səbəbə görə ələ salıb hörmətsizlik etmək cavanlara yaraşmaz. Əgər qocalar cavanlıq arzu edirlərsə, cavanlar da, şübhəsiz, qocalıq arzusunda olarlar. Qocalar cavan olub, onun böhrasını da görüblər, lakin cavanların vəziyyəti daha çətindir, onlar bu arzuya çatma bilirlər, çatmaya da bilirlər. Diqqətlə baxsan, hər ikisinin bir-birinə ehtiyacı vardır. Hərçənd cavanlar özlərini hamdan ağıllı, çoxbilən hesab edirlər, sən belə cavanlardan olma və qocalara hörmət et, onlara nalayiq sözlər demə, qocaların cavabı ağır olar.

Hekayət. Eşitmişəm, yüz yaşlı bir qoca varmış, belə bükülmüş, qəddi kaman tək əyilmiş, əsaya təkəyə edərək gəlirmiş. Bir cavan onu ələ salmaq üçün deyir: "Ey şeyx, bu kamanı neçəyə alıbsan, de, mən də alım". Qoca deyir: "Əgər ömrün olsa, səbir etsən, onu sənə havayı bağışlayarlar"

Nə qədər ləyaqətli və istedadlı olsan da, yüngülbəyin qocalarla oturma, ağıllı-kamallı cavanlarla həmsöhbət olmaq yüngül qocalarla

həmsöhbət olmaqdan yaxşıdır. Nə qədər cavansan, cavanlıq et, qocaldın-qocalıq. Bu barədə iki beyt də mən demişəm:

Beyt

Dedim ört qapını, buyur otağa,
Könlümə hakim ol, qəlbimə ağa!
Dedi: "Get ağ saç tutdur boyağa,
Qocaldın, qoca ol, qoyulma lağa!"

Cavanlara qocalıq yaraşmadığı kimi, qocalara da cavanlıq yaraşmaz. Qocalıqda cavanlıq eşqinə düşən məğlubiyyət zamanı qələbə şəypuru çalana oxşar, necə ki, mən "Zəhdiyyat"⁵³ da demişəm:

Qoca vaxtı eşqə düşüb cavanlığa başlamaq
Məğlub ikən zəfər təbli çalmaq kimi bir işdir.

Şıltaq qoca olma. Deyiblər ki, şıltaq qoca daha pis olar. Murdar şıltaq qocalardan özünü gözlə. Qocalığa qarşı cavanlığa nisbətən daha lütfkar ol! Çünki cavanın hələ qocalmaq ümidi var, qocanın isə ölüm-dən başqa bir gözləməsi yoxdur və başqa bir şey gözləyə də bilməz. Ona görə ki, sünbül ağardıqda onu biçməsələr, özü tökülər, eləcə də meyvə dəydikdə dərilməyə, özü düşər. Mən bu barədə demişəm:

Beyt

Əgər taxtın ayaqların ay üstünə belə qoysan,
Süleyman⁵⁴ tək dövlət və bəxt sahibi də əgər olsan,
Ömrün başa çatan zaman, görək yükü bağlayasan,
Çünki meyvə yetişdimi, ağacda saxlayammazsan!

Əli əmirəlmöminin də (Allah ondan razı olsun) demişdir:

Ömr axıra yetəndə tez görünür nöqsanı,
Elə ki sona çatdı, tərک eyləyər insanı.

Onu da bilməlisən ki, səni həmişə olduğun kimi qalmağa qoymayaçaqlar. Hisslərin kardan düşməyə başlayanda – görmə, danışma, eşitmə, qoxu bilmə, toxunma və dad bilmə qapıları sənin üzünə bağlananda nə

sən öz həyatından bir ləzzət alacaqsan, nə də xalq sənin varlığından razı qalacaq, camaata yük olacaqsan. Belə yaşamaqdansa, ölmək yaxşıdır.

Lakin elə ki, qocaldın, görək cavanlıq hoqqabazlıqlarından əl çək-sən, çünki ölümə yaxın olduqca cavanlıqdan bir o qədər uzaqlaşırısan. İnsanların ömrü günəş kimidir: cavanların günəşi şərqdə, qocalarınkı isə qərbdə olar. Qərbdə olan günəşi isə batmış hesab et. Mənim dediyim kimi:

Beyt

Qocalığın əlində acizdir dünya şahı,
Sinn altmışa çatdımı, demək yaxındır səfər.
Gündüz namazı keçmiş, gəlmişdir ərş namazı,
Əsr namazı getdimi, gecəninki tez gələr.

Buna görə qoca cavanlıq fikrinə düşüb özünü cavan kimi aparmamalıdır.

Həmişə qocalara qarşı mərhəmətli ol, çünki qocalıq elə bir xəstəlikdir ki, heç kəs onu yoluxmağa gəlməz, elə bir dərddir ki, ölümdən başqa heç bir həkim onu sağalda bilməz. Ona görə qoca ölməyincə canını əziyyətdən qurtara bilməz. Hər xəstəlikdə yaxşılaşmaq ümidi var, qocalıqdan başqa. O hər gün ağırlaşar və yaxşılaşmaq ümidi olmaz. Bir kitabda oxumuşam ki: "Adam otuz dörd yaşına qədər hər gün boyca və qüvvətcə artar, otuz dördəndən qırx yaşa qədər olduğu kimi qalar, artıb əskilməz (Günəş də zirvəyə çatdıqda, batana qədər yavaş hərəkət edir), qırıxdan əlliyə qədər hər il keçmiş ilə nisbətən özündə daha çox zəiflik hiss edir, əlindən altmışa qədər hər ay keçmiş aylara nisbətən daha çox zəifləməyə başlar, altmışdan yetmişə qədər hər həftə keçən həftəyə nisbətən daha çox gücdən düşər, yetmişdən səksənə qədər hər gün özünü dünənə nisbətən daha pis hiss edir. Əgər səksəndən çox yaşasa, saatbasaat dərdi və əziyyəti artar".

Nərdivanın pilləsi qırx olduğu kimi, ömrün də həddi qırx ildir, pil-ləkənin kəlləsində yuxarıya yol tapa bilmədiyin üçün qalxdığın yolla yenə də aşağı enməyə məcbur olacaqsan.

Hər saat dərd və əziyyətinin üstünə yeni ağrı və sancı gələn bir adam şadlana bilərmi?

Ey oğul, görünür, qocalıqdan sənə çox şikayət etdim. Nə etməli? İnsanlar qocalıqdan çox gileylənərlər və bu heç də təəccüblü deyildir. Çünki qocalıq düşməndir, düşməndən isə şikayət edərlər. Necə ki, mən demişəm:

Nəzm

Ondan şikayət etsəm, təəccüblənmə məndən,
O mənim düşmənimdir, giley olar düşməndən!

Ey oğul, mənim ən yaxın dostum sənsən, düşməndən isə şikayəti yalnız dostlara edərlər. Allah qoysa, sən də mənim kimi şikayəti öz övladının övladına edəcəksən. Bu bərdə mənim iki beytim də vardır:

Beyt

Qocalıqdan, ah, kimə edim şikayət?
Sənsən dərman bu dərde, digəri yoxdur.
Ey qoca, gəl, dərdimi söyləyim sənə,
Cavanların bu dərddən xəbəri yoxdur.

Odur ki, qocalığın iztirabını qocalardan başqa heç kəs başa düşməz.

Hekayət. Atamın hacibləri⁵⁵ içərisində bir hacib var idi, ona Kamil hacib deyərdilər, yaşı səksənə keçmiş bir qoca idi. At almaq istəyirdi. Mehtər ona bir cins at gətirdi, rəngi gözəl, özü kök, əli-ayağı düz idi. Hacib atı gördükdə bəyəndi, qiymətləşdilər, lakin dişlərinə baxdıqda, qoca olduğunu bildi, almadı, başqa birisi aldı. Mən ona dedim: "Ey hacib, filankəs alan atı sən nə üçün almadın?" Dedi: "O cavan bir adamdır, qocalıqdan xəbəri yoxdur, o at isə zahirən gözəldir, əgər elə adam belə bir ata vurulursa, üzürlü hesab edilə bilər. Lakin mənim qocalıq əzab və əziyyətimdən xəbərim var, qocalığın nə olduğunu bilirəm, qoca at alsam, bu mənim üçün üzürlü sayılmaz".

Ey oğul, çalış, qocalıqda bir yerdə özünə məskən sal. Qocalıqda səfərə çıxmaq yaxşı iş deyildir, xüsusilə yoxsul üçün. Çünki həm qocalıq düşməndir, həm yoxsulluq. İki düşmənlə yola çıxmaq isə ağıllı adama yaraşmaz. Lakin əgər təsadüfən və ya zərurət üzündən səfərə çıxmalı olsan, Allah-təala sənə rəhm edib qütbətdə işini düz gətirə, bu, bir yerdə oturub qalmaqdan yaxşıdır, belə halda öz doğma yurdunun havası başına vurmasın, harada işin düz gətiribsə, orada da özünə məskən sal. Harada sənə yaxşı keçirsə, oranı da özünə vətən hesab et. Doğrudur, deyiblər ki, "Vətən ikinci anadır", lakin buna çox da aludə olma və öz işlərinin yaxşı getməsinə çalış. Deyiblər ki, "xoşbəxtləri xoşbəxtlik özü çəkər, bədbəxtləri isə doğma yurd". Lakin elə ki, işlərinin yaxşı gətirdiyini gördün, elinə faydalı bir peşə keçdi, çalış onu

əldən buraxma, özünü orada möhkəmlət. Elə ki möhkəmləndin, artıq şey tələb etmə, qorx ki, artıq əvəzinə, azlığa düşməyəsən! Deyiblər: yaxşı qoyulmuş şeyi daha yaxşı qoyma ki, artıqtamahlıq üzündən daha pis vəziyyətə salmayasan. Lakin gün keçirib dövran sürməkdə başıpozuq olma. İstəyirsən dost-düşmən gözündə qədir-qiymətin olsun, görək xalq arasında əsil-nəsəbin, dərəcə və rütbən aydın olsun. Avara həyat keçirmə, öz yaşayışına fikir ver, ifrata varma.

Onuncu fəsil

ÖZÜNÜ İDARƏ ETMƏK VƏ YEMƏK QAYDALARI HAQQINDA

Ey oğul, bil ki, adi adamların işlərində müəyyən bir qayda-qanun, nizam-intizam olmaz, onlar bir şeyin vaxtı olub-olmadığına fikir verməzlər. Ağıllı və böyük adamlarda isə hər işin öz vaxtı olar, gecə-gündüzün iyirmi dörd saatını öz işləri arasında bölərlər. İşlər bir-birinə qarışmasın deyər, onların hərəsinə müəyyən vaxt və hədd-hüdd qoyarlar. Onların xidmətçiləri də bilər ki, nə vaxt nə ilə məşğul olmaq lazımdır ki, işlər öz qaydasında getsin. Hər şeydən əvvəl yemək haqqında.

Bil ki, bazar adamlarının adəti gecə çox yeməkdir və onun böyük ziyanı vardır, həmişə mədələri qıvcırır. Hərbi adamların peşəsi elədir ki, onlar vaxta baxmazlar, harada və nə vaxt tapsalar, orada da yeyərlər, bu isə heyvan adətidir, çünki harada ələf tapsalar, orada da yeyərlər. Böyük və əsil-nəsəbli adamlar isə gecə-gündüzdə bir dəfə yeyərlər. Bu, özünü saxlamaq (pəhriz) qaydasıdır, lakin bu, adamı zəiflədir qüvvətdən salar. Deməli, elə etmək lazımdır ki, böyük və hörmətli adam səhər tezdən xəlvətdə bir şey yeyib, sonra dışarı çıxsın və günorta namazına qədər öz işləri ilə məşğul olsun.

Yemək vaxtı çatdıqda kim səninlə bir yerdə çörək yeyəcəksə, de, onları çağırınsınlar ki, gəlib səninlə birlikdə yesinlər. Lakin yeyərkən

tələsmə, təmkinlə ye və süfrə başında, şəriətdə deyildiyi kimi, adamlara hədis danış, lakin başını aşağı sal, camaatın tikəsinə baxma.

Hekayət. Eşitmişəm, deyirlər ki, bir dəfə Sahib Əbbad⁵⁶ öz nədimləri və yaxın adamları ilə birlikdə çörək yeyirmiş. Oradakılardan biri kasadan bir tikə götürür. Onda tük var imiş. Sahib görüb deyir: "Tükü tikəndən götür". O adam tikəsinə yerə qoyur, durub gedir. Sahib əmr edir, onu geri qaytarırlar. Sahib soruşur: "Filankəs, nə üçün çörəyi yeməmiş süfrədən qalxdın?" O adam deyir: "Tükü tikəmdən seçən bir adamın çörəyini yeməyi özümə layiq bilmədim". Sahib o sözdən bərk utanır.

Lakin həmişə özünə fikir ver, bir az gözəl, sonra əmr et xörək gətirsinlər. Böyük adamlarda iki adət vardır: bəziləri əvvəlcə özünün, sonra isə başqalarının kasalarının verilməsini əmr edər, bəziləri isə əksinə, əvvəlcə başqalarının, sonra isə öz kasasının verilməsini buyurur. Bu kəramət, o isə siyasət üsuludur.

Əmr et, müxtəlif xörəklər hazırlasınlar, həm turşu olsun, həm şirini. Elə et ki, çox yeməyə adət etmişlər də, az yeyənlər də sənin süfrəndən tox qalxsınlar. Əgər sənin qarşında yemək olsa, başqasının qabağında olmasa, öz qarşında olan yeməyi ona göndər. Süfrə başında üzünü turşutma, qaşqabaqlı oturma, xörək hazırlayıb mizi sahmana salanlarla dalaşma, demə ki, "nə üçün filan xörək yaxşıdır, filan yemək pis". Belə sözləri başqa zaman, sonra da demək olar.

İndi ki çörək yemək şərtlərini bildin, şərab içmək üsulunu da bil, çünki onu da nizama salmaq üçün xüsusi qayda-qanun vardır.

On birinci fəsil

ŞƏRAB İÇMƏK QAYDALARI VƏ ONUN ŞƏRTLƏRİ HAQQINDA

Demirəm şərab iç, ya içmə, çünki bilirəm, cavanlar başqasının sözü ilə cavanlıqdan əl çəkməzlər. Mənə də çox deyiblər, lakin eşitməmişəm. Yalnız əlli ildən sonra Allahın mənə rəhmi gəlmişdir, tövbə edib şərabi tərgidə bilmişəm.

Lakin əgər içməsən, hər iki dünyada fayda götürmüş olarsan. Həm böyük Allah səndən razı qalmış olar, həm də xalqın danlağından qurtarmış olarsan. Ağilsız adamların adət və peşələrindən, xoşagəlməz əməllərindən uzaqlaşarsan, israfçılığa yol verməzsən, maddi güzəranın isə xeyli yaxşı keçər. Bütün bu deyilənləri nəzərə alıb şərab içməyə meyl göstərməsən, məni çox sevindirmiş olarsan.

Lakin bilirəm, cavansan və yoldaşların qoymazlar içməyəsən. Odur ki, deyiblər: "Təklilik pis yoldaşdan yaxşıdır". Əgər içsən, bilirəm, üreyində tövbə etməyə meyl göstərəcəksən, tutduğun işdən peşman olacaqsan. Hər halda şərab içməli olsan, görək onu necə içmək lazım olduğunu bilsən, bilməsən zəhr olar, bilsən padzəhr. Həqiqətdə də belədir. Bütün yemək və içməklər qayda-qanuna riayət edilmədən yeyilsə, nəticəsi pis olar. Deyiblər ki:

Padizəhr zəhr olar, çox olsa əgər,
Hər şey həddin aşsa, bil, ziyan verər.

Cörək yedikdə o saat şərab içmək olmaz, üç saat gözləməlisən ki, üç dəfə susuzlayıb su içəsən. Susuzlamasan da üç saat gözlə, çünki mədə sağlam və qaydasında olsa, həddindən artıq xörək yemiş olsan belə, yeddi saata həzm edəcəkdir: üç saat həll edəcək, üç saat isə şirəsinə çəkib ciyəre göndərəcəkdir ki, o da onu bütün daxili bədən üzvləri arasında bölüşdürsün, çünki bölüşdürən odur. Bir saat keçdikdən sonra nə qalsa, bağırsaqlara göndərir. Səkkiz saata mədə boşalmalıdır, boşalmırsa, o, mədə deyil, çürümüş tuluqdur.

Dedim, yeməkdən üç saat sonra şərab iç ki, xörək mədədə tam həzm edilmiş olsun və sənin dörd təbiətin⁵⁷ xörəkdən onlara düşən payı almış olsunlar. Bundan sonra şərab iç, beləliklə, həm şərabdən həzz alarsan, həm taamdan.

Amma şərab içməyə ikinci namazından sonra başla ki, məstlik vaxtı çatanda gecə düşmüş olsun, xalq sənin sərxoşluğunu görməsin. Məst olduqda yerini dəyişmə, məstlikdə yerini dəyişmək yaxşı olmaz. Şərab içmək üçün çölə və bağa getmə, getsən keflənənə qədər içmə, evə gəl, sərxoşluğu evdə et. Evin tavanı altında mümkün olan şeyləri çölün asimanı altında etmək olmaz. Otağın səqfinin kölgəsi insanı ağac kölgəsindən daha yaxşı qoruyar, çünki hər kəs evində öz ölkəsində olan padşah kimidir, səhrada isə — yad ölkədə olan qərib kimi. Qərib nə qədər adlı-sanlı olsa da, onun əlinin hara çatacağı məlumdur.

Şərab içərkən elə iç ki, həmişə iki-üç badəyə yer qalsın, artıq yeyib, artıq içməkdən özünü saxla. Sərxoşluq və toxluq içki və yeməyin hamısında deyildir, toxluq taamin son tikəsində olduğu kimi, sərxoşluq da şərabin son badesində olur. Demək, həmişə bir tikə az yeyib, bir badə az içməlisən ki, hər ikisinin artıqlığından xilas olasan. Çalış içki düşkünü olma, çünki düşkünlüyün nəticəsi iki şey ola bilər: xəstəlik, dəlilik. Nəticəsi belə olan bir işlə məşğul olmağına dəyərmə? Mən bilirəm ki, belə sözlərlə sən içkidən əl çəkməyəcəksən və heç kəsin sözüne qulaq asmayacaqsan, heç olmazsa, çalış, səhər acqarına şərab içməyi özüne adət etmə, təsadüfən səhərlər içməli olsan, hərədən bir iç. Ağillı adamlar səhər içməyi pisləmişlər. Səhər içməyin birinci ziyanı odur ki, sübh namazını bada verərsən, ikincisi, dünənki gecə xumarlığı başından çıxmamış, bugünkü səhər buxarlığı⁵⁸ ona əlavə olunar, bunun nəticəsi isə melanxoliyadan başqa bir şey olmaz, iki müfsidin⁵⁹ fəsadı bir müfsidin fəsadından çox olar. Bundan əlavə, başqaları yatmış olduğu vaxt sən ayıq qalarsan, özgələri ayıq olduqda, sən

yatmağa məcbur olarsan. Gündüz yatmayıb, gecəni oyaq qaldığından sabahısı bir tərəfdən şərabin təsiri, digər tərəfdən yuxusuzluğun nəticəsində bədənün üzvləri yorğun olub ağrımağa başlar. Çox nadir hallarda səhər içkisindən sonra dava-dalaş olmaya bilər, bunun da nəticəsində ya peşmanlıq çəkirlər, ya yersiz pul xərclənər. Yalnız əsaslı səbəb olduqda tək-tək hallarda səhər içmək olar, lakin içmədən daha yaxşıdır, çünki pis adətdir. Əgər şəraba həris olsan, cümə axşamı içməyi adət etmə, hərçənd cümə və şənbə axşamları, ümumiyyətlə, şərab içməzlər, lakin cümə axşamı ona görə içmə ki, cümə günü camaatın görüşünə getməli və cümə namazı qılmalı olacaqsan. Bir də sən bir cümə axşamı şərab içməməklə bir həftə camaatın könlünü ələ alarsan, xalqın məzəmmət ağzını bağlarsan və sənün xərc cibində qalar, çünki hər ildə əlli cümə var, deməli, əlli günlük xərc cibində qalar, bədənün, nəfsin, əqlin, ruhun da dincəlməmiş olar, bir həftədə beyin və damarlarına dolmuş içki buxarı həmin bir gecə içərisində yayılıb yox olar. Bir gecə dincəlməyin həm səhhətinə və halına, həm cibinə və malına fayda verər.

Deməli, beş xüsusiyyətin əmələ gəlməsinə səbəb olan bir adətə verdiş etmək lazımdır.

On ikinci fəsil

QONAQ ETMƏK, QONAQ GETMƏK VƏ ONLARIN ŞƏRTLƏRİ HAQQINDA

Yad adamları hər gün qonaq etməyə çalışma, çünki hər gün qonaqlıq xərcini çatdırmaq olmaz. Bax gör, ayda neçə dəfə qonaqlıq edə bilərsən, üç dəfə edə bilsən, bir dəfə et, lakin haman üç qonaqlığın xərcini bir qonaqlığa sərf et, qoy süfrəndə heç bir eyib olmasın və eyib axtaran adamların ağzı sənün süfrən haqqında bağlansın. Evinə qonaq gəldikdə onu qarşılamaq üçün adam göndər, ona mehribanlıq et. Hər kəsə özünə layiq qayğı göstər, necə ki, Əbu Şükür deyir?

Şeir

Qonaq ya dost olsun və yaxud düşmən,
Gərək layiqincə hörmət edəsən.

Meyvə varsa, xərəkədən əvvəl meyvə gətir yesinlər, bir az ara ver, sonra xərəkləri süfrəyə düzdür, lakin özün oturma, qoy qonaqlar sənə bir dəfə, iki dəfə desinlər "otur", əgər qonaq çox böyük deyilsə və sənün oturmağın münasibə, yalnız bundan sonra onların təklifini qəbul edib yemək ye və hamıdan aşağı otur. Qonaqdan üzr istəmə, çünki qonaqdan üzr istəmək qara camaat və bazar əhlinin xasiyyətidir və hər saat-başı demə ki, "filankəs, heç yemirsən, yaxşı ye, utanma, bağışla, sənün

üçün elə bir şey hazırlaya bilməmişəm, inşallah gələcəkdə xəcalətimdən çıxaram və s.”. Belə sözlər adlı-sanlı adamların sözü deyil, bu, ildə yalnız bir dəfə qonaqlıq verə bilən, məsələn, bazar əhli kimi adamların sözüdür. Belə sözlərdən adamlar utanar və çörək yeyə bilməz və sənin süfrəndən yarıac, yanıtox dururlar. Bizim Gilanda⁶⁰ yaxşı bir dəb vardır: elə ki qonağı evə apardılar, qabağına süfrə açıb yanına kuzələrdə su qoydular, qonaq sahibi olan ev yiyəsi və xidmətçilərin hamısı, yalnız bir nəfərdən başqa, çıxıb gedərlər. O bir nəfər uzaqda dayanıb qonağa lazım olan qulluğu edər, beləliklə, qonaq istədiyi qədər yeyib qurtardıqdan sonra ev yiyəsi qayıdar⁶¹. Ərəblərdə də qayda belədir.

Qonaqlar xörəyini yeyib qurtardıqdan və əllərini yuduqdan sonra, əmr et, güləb və ətir götürsünlər. Qonağın nöker və xidmətçilərinə də yaxşı bax, çünki adamı tərifiyədib, rüsvay etdirən onlar olar. Əmr et, məclisə çoxlu ətirli göyörtilər qoysunlar, gözəl mütrüblər götürsünlər. Yaxşı şərabın yoxdursa, qonaq etmə, çünki onsuz da özü şərab içir. Gərək içki və musiqi gözəl olsun ki, xörəyində nöqsan olsa, eybini onlar örtə bilsin. İçki günah olduğu üçün elə etmə ki, həm günah işlə məşğul olasan, həm də kef çəkməyəsən.

Elə ki, mənim bu dediklərimin hamısını etdin, qonaqların haqqını yerinə yetirmiş olarsın.

Qonaqların bu haqqını sən özün üçün vacib hesab etməlisən.

H e k a y ə t. Belə eşitmişəm ki, İbn Müqlə⁶² Bəsrənin divan işlərini Nəsr ibn Mənsur Təməmiyə⁶³ tapşırır. Bir il keçdikdən sonra geri çağırır ondan hesabat tələb edir. O, çox dövlətli bir adam idi və onun dövlətində xəlifənin gözü var idi. Elə ki hesab verir, onun yanında çoxlu mal qaldığı aşkara çıxır. İbn Müqlənin oğlu deyir: “Ya bu malı ödə, ya zindana get!” Nəsr deyir: “Ya mövlana, mənim malım vardır, lakin burada deyildir, bir ay mənə aman ver. Bu qədər mal üçün həbs-xanaya getmək mənə yaraşmaz”.

Müqlənin oğlu bildirdi ki, o kişinin bu qədər malı verməyə imkanı vardır və doğru söyləyir, ona görə deyir: “Əmirəlmöminindən əmr yoxdur və sən bu malları verməyincə başqa yerə gedə bilməzsən, hələlik burada, mənim sarayında hücrələrin⁶⁴ birində otur, bu bir ayı mənim qonağım ol”. Nəsr deyir: “Əmrinə razıyam”. Sonra İbn Müqlənin sarayında məhbus kimi qalır. Təsədüfən ramazan ayının əvvəli imiş. Axsam olanda İbn Müqlə deyir: “Filankəsi gətirin, bizimlə orucunu açsın”. Xülasə, Nəsr bütün ramazan ayını onun yanında iftar edir.

Elə ki orucluq bayramı qurtarır və bir neçə gün keçir, Müqlənin oğlu xəbər göndərir ki, “malın gətirilməsini yubadırlar, nə tədbir görək?” Nəsr deyir: “Mən qızilları vermişəm”. Müqlənin oğlu deyir: “Kimə veribsən?” Nəsr deyir: “Sənə vermişəm”. Müqlənin oğlu təəccüb edib Nəsrə çağırtdırır, ona deyir: “A kişi, sən qızılı kimə veribsən?” Nəsr deyir: “Mən qızıl verməmişəm, lakin bir ay pulsuz sənin çörəyini yemişəm, sənin çörəyinlə tam bir ay oruc açıb, sənin qonağın olmuşam, indi bayram çatdıqda mənim zəhməthaqqım budur ki, məndən qızıl istəyirsən?” Müqlənin oğlu gülüb deyir: “Qəbzini alıb, salamatlıqla get, mənə o malı sənə diş muzdu verdim, sənin əvəzinə o qızılı mən özüm qoyaram”.

Beləliklə, Nəsr malını müsadirə olunmaqdan xilas etdi.

Deməli, xalqın minnətini götürən, xoşsifət, gülərz ol, lakin yersiz gülmə, şərab az iç və qonaqlardan tez məst olma. Elə ki gördün qonaqlar keşlənilər, bu zaman öz məharətini göstər, onların sağlığına bədələr qaldır və ləzzətlə iç, qonaqlarla mehriban olub zarafatlaş, şuxluq et, lakin yersiz gülən olma, çünki yersiz gülmək dəlilik kimi bir şeydir.

Qonaq sərxoş olduqdan sonra getmək istəsə, bir-iki dəfə qalmasını xahiş et, qayğıkeşlik göstər, qoyma getsin, üçüncü dəfə icazə ver getsin.

Əgər sənin qulamlarından bir xata baş versə, bağışla, qonaqların yanından danlama, üzünü turşudub onlarla dava-dalaşa başlama və demə ki, “bu niyə belə pisdir, bu niyə belə yaxşıdır”. Əgər bir şey sənin xoşuna gəlməyibsə, başqa vaxt deyər bilərsən belə etməsünlər, bu dəfəlik isə gərək özünü saxlayıb dözsən. Əgər qonağın min axmaqlıq edib nalayiq sözlər desə, hamısını bağışla və ona layiqincə xidmət et.

H e k a y ə t. Eşitmişəm, bir dəfə xəlifə Mötəsim⁶⁵ öz qarşısında bir günahkarın boynunun vurulmasını əmr edir. O kişi deyir: “Ya əmirəlmöminin, o böyük Allah xatirinə, mənə bir içim su verib qonaq edin, yaman susuzam, sonra nə istəyirsiniz, onu da edin”. Mötəsim and xatirinə əmr edir ona su versünlər. O kişi suyu içdikdən sonra ərəb adətinə görə deyir: “Ya əmirəlmöminin, Allah sənin payını artıq eləsin, mən bu bir içim su ilə sənin qonağın oldum, indi isə insanlıq naminə, qonağı öldürməzlər, mənə öldürməyi əmr etmə, bağışla ki, sənin əlinlə tövbə etmiş olum”. Mötəsim deyir: “Doğru deyirsən, qonağın haqqı böyükdür, səni bağışladım, bundan sonra bir daha xata etmə ki, sənə də qonaqlıq haqqını yerinə yetirmək vacibdir”.

Lakin qonaqlıq haqqı haqq qanan, qədirbilən adamlar üçündür, yoxsa bu o demək deyildir ki, hər qabağına çıxanı, ya hər tufeylini evi-

nə aparıb, yedirdib içirdəsən, özizləyib yola salasan ki, nə var, bu mənim qonağımdır. Kimə yaxınlıq edib, kimə ürək verməyi bilmək lazımdır.

Haşiyyə. Əgər qonaq olsan, hər kəsə qonaq olma ki, ada-sana ziyanı vardır. Qonaq getdikdə ac getmə, tox da getmə ki, bir şey yeyə biləsən və süfrə sahibinin ürayinə dəyməyəsən. Şərab lakin ifrat etmə, eyib olar. Süfrə sahibinin evinə getsən, dostlarının evlərindən olsa da, elə yerdə otur ki, ora sənə yerin olsun, sırtıq olma, o evdə, süfrə başında və mey məclisində füzulluq etmə və süfrə xidmətçilərinə demə ki, “ay filankəs, filan nimçəni, filan kasanı filan yerə qoy”, özünü elə göstərmə ki, guya mən də bu ev adamıyam. Üzlü qonaq olma, camaatın kasa və nimçəsinə göz dikmə. Öz nökrələrinə süfrədən bir şey vermə ki, deyiblər: “Süfrədən pay səfillikdir”. Şərab düşkünü olma, elə et ki, yol gedərkən sənəin sərxoşluğunu bilməsinlər, elə keflənmə ki, inşanlıq simasını itirərsən. Məstliyi evində et, dilinə bircə qədəh şərab deyibse, nökrələrin yüz günah etsələr və tənbəhe layiq olsalar da, yenə onlara cəza vermə, çünki heç kəs onu tərbiiyə tədbiri kimi qəbul etməz, hamı deyər ki, kefli olduğu üçün belə edir. Nə istəyirsənsə, şərab içməmiş et, onda bilirlər ki, məqsədin budur, içdiyin üçün deyil. Sərməst nə etsə, onu sərxoşluğa yozarlar, deyirlər ki, dəliliyi tutub. Deyirlər: “Əlcünün-fünün”, yəni “dəlilik cürbəcür olar”.

Sərməstliyin növləri müxtəlifdir: çoxlu əl çalib ayaq yerə döymək, ağlamaq, gülmək, mahnı oxumaq, yeməkdə şitini çıxarmaq, zayvaqlayıb çox danışmaq, danışmayıb hey susmaq, mehribanlıqda həddini aşmaq, qulluq göstərməkdə ifrata varmaq – bunların hamısı sərməstlikdir, yada ki, dəlilik.

Bütün bu dediklərimdən özünü qoru, ailə üzvlərindən və qullarından başqa heç bir yad adamın qarşısında sərməstlik etmə. Hərçənd cavanlara yüngül musiqi xoş gəlir, onu sevirlər, çalırılar və çalınmasını tələb edirlər, lakin əgər sən xanəndə və mütrüb çağırısan, tökcə yüngül hava oxumalarını istəmə, qoy səni dirəngəçi və mey düşkünü hesab etməsinlər.

On üçüncü fəsil

ZARAFAT, NƏRD, ŞAHMAT VƏ ONLARIN ŞƏRTLƏRİ HAQQINDA

Bil, ey oğul, deyiblər: “Zarafat şərin müqəddiməsidir”, yəni zarafat bütün bələlərin bələdçisidir. Bacardıqca şit zarafatlardan qaç, əgər zarafat etsən, heç olmazsa, məst vaxtı etmə, belə halda şərvə və bələ daha çox olar. İstər ayıq ol, istərsə məst – nələyi zarafatlardan və söyüş söyməkdən utan, xüsusilə nərd və şahmat oynadıqda, çünki bu iki oyunda adamlar daha tez əsəbiləşir və zarafata az davam götürürlər. Çox nərd və şahmat oynamağı özüünə adət etmə, oynamağı olsan, hərdən bir oyna, quş, qoyun, qonaqlıqdan və ya bunlardan daha kiçik olan bir şeydən oyna. Girov və puldan oynama, puldan oynamaq tərbiiyəsizlikdir və qumar hesab edilir. Oynamağı yaxşı bilirsənsə, qumarbazlıqda ad qazanmışla oynama ki, sən də qumarbaz kimi tanınarsan; oynayırsansa, özündən daha adlı-sanlı və daha şöhrətli ilə oyna. Nərd və şahmatda nəzakət qaydası belədir ki, görək sən əvvəlcə zərə əl atmayasan, qoy hərif istədiyini götürsün. Əgər nərd oynasan, zərləri qoy əvvəlcə rəqib götürsün, şahmatda da ilk gedişi ona ver. Lakin cığal-bazlar, xidmətçilər, arvadlar, uşaqlar və tündxasiyyətli adamlarla girovdan oynama, içindən cəncəl çıxar. Zərin xalları üstündə rəqiblə mübahisə edib hay-küy qaldırma, and içmə ki, filanı atmışdım. Andın doğru olsa da, camaat onu yalan güman edir. Bütün şərvə və fəsadın əsa-

sı zarafatdır; zarafat etməkdən özünü qoru. Hərçənd zarafat nə günahdır, nə eyib. Peyğəmbər də zarafat edib.

Aişenin evində bir qarı var idi, bir gün Peyğəmbərdən soruşdu: "Ey Allahın elçisi, mənim üzüm behiştə gedənlərinki kimidir, ya cəhənnəmə", yəni: "Mən behiştliyəm, ya cəhənnəmlik?" Deyiblər ki: "Allahın elçisi zarafat edərdi, lakin həm də doğrusunu deyərdi". Sonra Peyğəmbər zarafatçıya qarıya demişdir: "O dünyada heç bir qoca qadın behiştə olmayacaqdır". Qarının kefi pozulur, ağlamağa başlayır. Peyğəmbər gülərək deyir: "Ağlama, mənim sözümde xilaf ola bilməz, doğru dedim ki, heç bir qoca behiştə olmayacaqdır, çünki qiyamət günü hamı qəbirdən cavan qalxacaqdır". Qarının könlü açılır.

Zarafat etmək olar, lakin söyləş söymək yaramaz. Əgər söyləş söyməli olsan, bəri az söyləş və öz taylarına də ki, cavab qaytarsalar, eyib olmasın. Şit zarafat etdikdə də ona ciddilik qarışdır, lakin söyləşdən qaç. Doğrudur, hər zarafatda bir şitlik olar, lakin həddini bilmək lazımdır. Hər nə desən, onu da eşidirsən, xalqa nə edirsənsə, onu da xalqdan gözləməlisən. Lakin heç kəsə dələşmə, dələşməyə kişi işi deyil, arvad və uşaq işidir. Əgər işdir, biri ilə dələşməli olsan, bildiyin və bacardığın hər şeyi etmə, elə dələş ki, barışığa yer qalsın. Çox da sırtıq və inad olma. Alçaq adamların ən pis xasiyyəti sırtıqlıq və inadkarlıqdır. Ən gözəl sifət təvazökarlıqdır. Təvazö elə bir vergidir ki, heç kəs ona həsəd etməz. Hər sözbaşı demə: "A kişi!", çünki səbəbsiz olaraq "a kişi" deyən adam, kişini kişilikdən salmış olar.

Şərab içmək, zarafat etmək, eşqbazlıq – bunların hamısı cavanların işidir, lakin işlərin əndazəsini bilsən, bunları elə gözəl təşkil etmək olar ki, camaat sənə irad tuta bilməz.

İndi ki şərab içmək, zarafat etmək, nörd və şahmat haqqında bir neçə söz deyildi, istər-istəməz məhəbbət, eşqbazlıq qaydaları və onların şərtləri haqqında da bəzi şeylər demək lazım gəlir.

Yerinə yetirib-yetirməyəcəyini bilmirəm, çünki ürəyə hökm etmək çətin işdir.

On dördüncü fəsil ⁶⁶

EŞQBAZLIQ VƏ ONUN QAYDALARI HAQQINDA

Aşiq olmaq barədə bil, ey oğul, kimin təbiəti zərif olmasa, o, aşiq də ola bilməz. Eşq təbiətin zərifliyindən doğur, zəriflikdən doğan hər şey isə, şübhəsiz, zərif olar. Odur ki, deyiblər: Təbiət lətif olduqda, məlum şeydir ki, o, zərif təbiətə qoşulmağa meyl göstərəcəkdir.

Beyt

Bu eşqdır, incəlik, lətiflik istər,
Hər yerdə özü tək zəriflik istər.

Görmürsənmi, cavanlar qocalara nisbətən daha tez aşiq olurlar? Çünki cavanların təbiəti qocalarınkına görə daha incədir. Bir də ki, heç kobudtəbiət, bədniyyət adam aşiq ola bilməz. Bu elə bir xəstəlikdir ki, ona yalnız incə ruhlu adamlar tutulur.

İstər kobudtəbiət ol, istərsə incətəbiət, çalış aşiq olma. Aşiqlik çox başibəlalı bir işdir, xüsusilə yoxsulluqda. Hansı yoxsul aşiq olsa, öz canına qəsd etmiş olar. Bil ki, aşiqlik və yoxsulluq mütləq can vermək kimi bir şeydir, xüsusilə qocalıq vaxtı, çünki qoca pul xərcləməsə, məqsədə nail ola bilməz. Mənim dediyim kimi:

Rübai

Pulsuz idim, tutmuşdum bu azardan,
Pulsuzluqdan məhrum oldum o yardan.
Bu halıma uyğun bir məsəl də var:
"Pulsuz gedən boş qayıdır bazardan".

İşdir, əgər bir vaxt birindən xoşun gəlsə, ürəyinə salıb onun haqqında fikirləşmə, həmişə qəlbinə eşqə qalib gəlməyi öyrət, heç zaman şəhvət əsiri olub iztirab çəkmə. Bu, ağıllı adamların işi deyil, çünki aşılıqda insan ya vüsaldə olar, ya fəraqda. Bil, bir saatlıq vüsəl bir illik fəraq oduna yanmağına dəyməz. Aşılıq şirin də olsa, başdan-ayağa məşəqqət, ürək ağrısı, iztirab və əziyyətdir. Fəraqda olsan, əzabdasan. Məşuq ilə bir yerdə olsan, sevgilin hal əhlidirsə, ürəyini çəkəcək, naz-qəmzəsi ilə səni əldən salacaq. Onun şıltaqlığı, sonra isə fəraq qorxusu vüsəldən da ağır olacaqdır, çünki ardınca fəraq gələn vüsəl fəraqdan daha ağır olar. Fərzən məşuqən mələk təbiətli olsa belə, yenə məzəmmətdən yaxını qurtara bilməzsən, həmişə sənin qeybətini qırar və məşuqən haqqında şayiələr yayırlar. İndi camaatın xasiyyəti belə olmuşdur.

Deməli, özünü saxla və aşılıqdan qaç. Ağıllı adamlar özlərini aşılıqdan qoruya bilirlər, çünki ilk baxışdan birinin birinə aşiq olması mümkün deyildir. Əvvəl göz görür, sonra könül bəyənir. Elə ki könül bəyəndi, ürəyin ona mail oldu, könül ikinci dəfə görmək istəyir. Əgər sən öz şəhvətini ürəyin ixtiyarına versən, ürəyi isə şəhvətə tabe etsən, sonra məşuqəni bir daha görmək üçün tədbir düşünməyə başlarsan. Görüş ikinci dəfə baş tutduqda könül iktiqat meyil edir, qəlb daha çox döyülməyə başlayır, insan üçüncü görüş eşqinə düşür. Elə ki üçüncü dəfə gördün, əhvalatı acıb söylədin, söz deyib-cavab eşitdin, iş bitdi.

Misra

Çuvalı suya verdin, it də getdi, ip də getdi.

Bundan sonra özünü ələ almaq istəsən də bacarmazsan, çünki iş işdən keçmiş olar, vaxt uzandıqca eşqin də artar, qəlbın hökmünə tabe olmağa məcbur olarsan.

Lakin əgər sən ilk görüşdə özünü saxlaya bilsən, ürək istədikdə onu ağılin ixtiyarına versən və ağıl ürəyi bir daha onun adını çəkməyə

qoymasa, özünü başqa şeylə məşğul etsən və ya şəhvətini başqa yol ilə söndürsən və gözü onu görməkdən məhrum etsən, bir həftədən artıq əziyyət çəkməzsən, daha o sənin yadına düşməz, tezliklə özünü bələdən qurtarmış olarsan.

Lakin belə edə bilmək hər adamın işi deyildir, çox ağıllı olmaq lazımdır ki, adam bu xəstəlikdən yaxasını qurtara bilsin. Məhəmməd Zəkəriyyə⁶⁷ özünün "Xəstəliklərin təqsimatı" adlı əsərində eşq xəstəliyi və onun dərmanı haqqında danışırkən dedi ki, eşq xəstəliyi arı vermədən oruc tutmaq, ağır yük daşımaq, uzun səfər etmək, həmişə işləmək, həddindən artıq keşə aludə olmaq və bu kimi bir xəstəlikdir. Lakin əgər hər görüşü sənə zövq və rahatlıq gətirən bir adamı sevir-sənsə, bunu rəva bilirom.

Şeyx Əbu Səid bul-Xeyrin⁶⁸ dedi ki, insanlar dörd şeysiz keçinə bilməz: birincisi çörək, ikincisi paltar, üçüncüsü ev, dördüncüsü sevimli dost. Hər kəsin özünə görə, istər halal, istər haram, öz arzusu olar. Lakin dostluq başqadır, aşılıq başqa. Hərçənd o aşiq-şair bir beytdə demişdir:

Beyt

Xoşdur sənin bu atəşin, gözəl yar,
Heç yandıran bir atəş də xoş olar?!

Bil ki, insanlar dostluqdan həmişə ləzzət çəkirlər, aşılıqdan isə əziyyətə düşürlər. Əgər cavanlıqda aşiq olsan, yeri var, başa düşürlər, üzürlü sayarlar, deyərək cavandır. Çalış, qoca vaxtı aşiq olma. Qocanı üzürlü hesab etməzlər. Əgər qara camaatdan olsan, iş bir az asanlaşar, şah olsan, amandır, belə işlərə baş qoşma, zahirdə heç kəsə könül vermə, çünki qocalıq aşılıq şahlara çox baha başa gəlir.

Hekayət. Babam Şəmsülməalinin⁶⁹ vaxtında xəbər gətirirlər ki, Buxarada bir tacirin iki min dinar qiymətində bir qulu var. Bu əhvalatı Əhməd Cəddi⁷⁰ əmirin yanında danışır. Əmir Səd Nəxxası⁷¹ çağırır Buxaraya göndərir, həmin qulu iki min iki yüz dinara alıb Gürgana gətirir. Əmir qulamı bəyənir, onu özünə dəsmaltutan təyin edir. Əmir əlini yuyanda o, dəsmal tutar, əmir isə əlini qurulayarmış. Bir müddət keçdikdən sonra, bir dəfə əmir əlini yuyur, qulam dəsmal ona verir. Əmir əlini silə-silə dəsmalı buraxmayıb hey ona baxır, məlum olur ki, qulam onun xoşuna gəlir, sonra dəsmaldan əl çəkir.

Bir az keçdikdən sonra o, Əbul-Abbas Qanımıyə⁷² deyir: "Bu qulamı azad edirəm və filan kəndi ona bağışlayıram. Fərman yaz, bir kəndxuda qızı da onun üçün tap. Qoy onun evində otursun və saqqalı gələne qədər evdən xaricə çıxmasın".

Əbul-Abbas vəzir idi, deyir: "Əmr hökmdarın əmridir, lakin əgər mümkünsə, əmir buyursun, görək burada nə hikmət var?" Əmir deyir: "Bu gün bir hadisə baş verdi, çox da pis oldu. Yetmiş yaşında şah hara, aşıqlıq hara! Mənə yetmiş yaşdan sonra Allah bəndələrini dolandırmaq, ordu, xalq və ölkənin hayına qalmaq lazımdır. Mən eşqbazlıqla məşğul olsam, nə Allah yanında üzürlü sayılıram, nə bəndə yanında".

Bəli, cavan nə etsə, üzürlüdür, lakin adam nə qədər cavan olsa da, görək birdən, dəlicəsinə eşqini bürüzə verməsin, beləliklə, siyasət və hörmətə sədəmə vurmasın.

H e k a y ə t. Qəznədə⁷³ eşitmişəm, Məsudun xidmətində on qulam var imiş, onu da onun şəxsi paltar saxlayanı imiş. Onların arasında Nuştəkin adlı bir qulam sevimlisi imiş. Bir neçə il keçir, lakin heç kəs, o cümlədən on qulam da bilmir ki, Soltanın sevimlisi kimdir, çünki Soltan Nuştəkinə nə bağışlayır, hamıya da ondan verirmiş ki, hərə elə bilsin Məsudun sevimlisi odur. Soltanın bu bəxşişləri verməkdən məqsədi isə Nuştəkin imiş. Beş il bu minval ilə keçir. Bir gün Soltan sərxoş ikən deyir: "Mənim atam Ayza nə bağışlamışdısa, onların hamısının bütün pul, qəbz və iqtaları⁷⁴ ilə birlikdə Nuştəkinə verilməsi haqqında fərman yazın". Yalnız bundan sonra bilirlər ki, onun sevimlisi Nuştəkin imiş.

Hərçənd mən bu əhvalatları danışırım, lakin bilirəm ki, aşıq olanda mənim dediklərimə əməl etməyəcəksən, ona görə, eşq haqqında qocavari bir rübai demək istəyirəm:

R ü b a i

Kimdə həyat ola, həm natiq ola,
Gərəkdir o, Əzra, ya Vamiq ola.
Əgər ikiüzlü deyilsə insan
Mütləq görək sevə, ya aşıq ola!

Hərçənd mən belə demişəm, amma sən mənim rübaimə fikir vermə, ona əməl etmə, çalış, aşıq olma. Sevməli olsan, ələsinə sev ki, sevməyinə döysin. Əlbəttə, məşuq Ptolemey⁷⁵, ya Əflatun olmayacaqdır, lakin

bir az ağıllı olmalıdır; bilirəm, Yəqub oğlu Yusif də olmayacaqdır, lakin bir az gözəlliyi, incəliyi olmalıdır ki, camaatın ağzını bağlaya biləsən və sənəin üzrünü qəbul etsinlər. Axı camaat bir-birinin qeybətini qırıb, bir-birinə eyib tutmağa adət etmişdir. Birindən soruşdular: "Eybin varmı?" Dedi: "Yox". Dedilər: "Eyib tutanın necə?" Dedi: "Nə qədər istəyirsən!" Dedilər: "Onda dünyada ən eyibli adam sənə".

Qonaq getsən, sevgilini özünə aparma, aparsan, xalqın qabağında onunla mazaqlaşma, bütün fikir-zikrini ona vermə, qorxma, onu heç kəs yeməz. Elə təsəvvür etmə ki, o hamının gözüne sənə görünən kimi görünər. Bu barədə şair belə deyir:

B e y t

Mən yazığın halına vay olsun o gün ki, sən
Mənə görünən kimi, hamıya görünəsən.

Sənəin gözüne hamıdan gözəl göründüyü kimi, başqalarının da gözüne hamıdan çirkin görüne bilər.

Bir də ona fasiləsiz olaraq meyvə, noğul vermə, dəqiqəbəzi qonaq etmə, hər saatdan bir çağırıp qulağına söz demə, guya mən xeyirli-zərərli şeyləri gizli deyirəm, camaat biləcək ki, sən nə dedin.

On beşinci fəsil

KEF ÇƏKMƏK QAYDALARI HAQQINDA

Birini sevsən, ayıq və məst halda onunla ara vermədən əlaqədə olma, səndən ayrılan hər nütfədə, məlumdur ki, bir şəxsin, bir canlının toxumu vardır. Əlaqədə olsan, heç olmasa, sərxoş vaxtı olma, ziyanı daha çoxdur, lakin xumar vaxtı daha yaxşıdır. Nə vaxt yadına düşdü, o saat onunla məşğul olmağa başlama. Bu, heyvan xasiyyətidir. Heyvan hər işin yerini bilməz, nə vaxt yadına düşsə, o vaxt da məşğul olar. Adama müəyyən vaxt lazımdır ki, onunla heyvan arasında bir fərq olsun...

Dediyim kimi, çox əlaqədə olmağın ziyanı var, ona görə hər nə etsən, iştaha ilə et, zorla etmə, ziyanı az olar. Lakin istər meylin olsun, istərsə yox, yayın istisindən və qışın soyuğundan özünü qoru. Bu fəsillərdə ziyanı daha çox olar, xüsusilə qocalara. Bütün fəsillərdən ən yaxşısı bahardır, ən münasibi də budur. Bahar fəslində hava mülayim olar, sular çoxalar, dünya gözəlliyə və rahatlığa doğru üz qoyar. Böyük aləm belə olduqda, kiçik aləm sayılan bizim bədənimiz də onun təsirindən mülayimləşər. Bədəndə olan ünsürlər arasında müvazinət yaranar, damarlardakı qan artar, beldəki kişilik maddəsi çoxalar və insanlar təbii olaraq bir-biri ilə əlaqədə olmağa meyl göstərirlər. Bu meyl təbii ehtiyacdan doğduğundan, ziyanı az olar.

Bir də bacardıqca yayın istisində və qışın soyuğunda qan aldırma. Bədəndə qanın artdığını hiss etsən, yemək-içməklə qaydaya sal. Fəslə zidd heç nə yemə⁷⁶. Yayda və qışda qadınlara çox meyl etmə.

Bu barədə qısa danışdım, bundan artıq danışmağa ehtiyac da yoxdur.

On altıncı fəsil

HAMAMA GETMƏK QAYDALARI HAQQINDA

Bil, ey oğul, hamama gedəndə tox getmə, ziyanı var. Hamam çox yaxşı şeydir, demək olar ki, alimlər bina tikməyə başlayandan bəri hamamdan daha gözəl heç bir şey yaratmamışlar. Lakin bütün yaxşılığına baxmayaraq, hamama hər gün getmək olmaz, bunun həm bədənə xeyri olar, həm vasvasılıqda sənə eyib tutmazlar... Hər gün hamama getməyin nəinki xeyri yoxdur, hətta zərəri vardır: əsəbləri, oynaqları yumşaldar, onların bərkliyini azaldar və insan təbiəti hər gün hamama getməyə adət edər, bir gün getmədikdə adam xəstə kimi olar, bədənin üzvləri kobudlaşar. Buna görə hər iki gündən bir hamama getmək lazımdır.

Qışda və yayda hamama getdikdə əvvəlcə soyuq otaqda bir az otur ki, təbiətin oranın havasına öyrənsin, sonra orta otağa keçib bir qədər də burada otur ki, o otaqdan da fayda götürmüş olasan, sonra isti otağa get, orada da bir az otur ki, bədənin istiyə alışsın. Hamamın istisi sənə təsir edəndə xəlvətxanaya gedib, orada başını yu. Görək hamamda çox qalmayasan, öz üstünə çox isti və çox soyuq su tökməyəsən, ilıq su yaxşıdır. Hamam xəlvət olsa, böyük xoşbəxtlikdir. Alim adamlar boş hamamı bütün qənimətlərdən qiymətli hesab edirlər. Hamamdan çıxdıqda saçını yaxşı-yaxşı qurutmalısən, sonra dışarı çıxa bilərsən. Saçı yaş yola düzəlmək nə ağıllı, nə adlı-sanlı adamlara yaraşar. Hamam-

dan saçı yaş çıxıb böyük adamların yanına getmək yaramaz, bu, tərbiyəsizlik sayılır.

Hamamın xeyir və ziyanlarının hamısını dedim, vəssalam. Lakin hamamda su və pivə içməkdən özünü qoru, çox zərərliidir. Nəticədə, bədən boşluqlarında su yığılması xəstəliyinə səbəb olar. Əgər xumarlığın varsa, onu yatırmaq üçün bir az içmək olar, bunun zərəri azdır. Yaxşısını isə Allah bilir.

On yeddinci fəsil

YUXU VƏ İSTİRAHƏT HAQQINDA

Ey oğul, bil və agah ol ki, Rum alimlərində⁷⁷ belə bir adət vardır: onlar hamamdan çıxdıqdan sonra hamamın soyunacaq otağında bir az yatmayınca, dışarı çıxmazlar. Belə bir adət başqa heç bir xalqda yoxdur. Müdrik adamlar yuxunu kiçik ölüm adlandırmışlar, çünki istər yatmış olsun, istər ölmüş, heç birinin bu dünyadan xəbəri olmur, fərq ondadır ki, biri nəfəsli ölüdür, biri nəfəssiz. Çox yatmaq tərifişləməsi adət deyildir: bədəni süsləşdirər, xasiyyəti yerindən oynadar, insanın sifətini təbii halından çıxarıb, qeyri-təbii hala salar. Beş şey insana üz verdikdə dərhal onun simasını dəyişdirər: biri gözlənilməz şadlıq, biri qəflədən baş vermiş bədbəxtlik, biri qəzəb, biri yuxu, biri sərxoşluqdur. Altıncısı qocalıqdır, insan qocaldıqda onun siması dəyişilər, amma bu, başqa növ dəyişmədir.

Lakin insan yuxuda olarkən nə diri hesab edilə bilər, nə ölü. Ölüyə irad tutmaq mümkün olmadığı kimi, yatmışa da irad tutmaq olmaz. Mən demişəm:

Rübai

Hərçənd cəfa edib bükdün belimi,
Lakin mən üzümərəm səndən əlimi.
Yatmışan, yatmanı danlamaq olmaz,
İnciyib atmamam mən gözəlimi.

Cox yatmaq ziyan olduğu kimi, az yatmağın da zərəri vardır. Əgər bir adam yetmiş saat qəsdən yatmasa və ya zorla onu oyaq saxlasalar, ölüm təhlükəsi qarşısında qalmış olar.

Lakin hər işin öz əndazəsi vardır. Alimlər deyiblər ki, gecə-gündüz iyirmi dörd saatdır. Bunun iki hissəsini oyaq olub, bir hissəsini yatmaq lazımdır, bunlardan səkkiz saatını Allaha ibadətə və təsərrüfata, səkkiz saatını kef, əyləncə və ruhi ləzzətə, səkkiz saatını isə istirahətə sərf etmək lazımdır ki, on altı saat içərisində yorulmuş bədənin üzvləri rahatlanıb dincələ bilsin. Cahil adamlar bu iyirmi dörd saatın yarısını yatıb, yarısını oyaq qalarlar, tənbəllər iki hissəsini yuxulayıb, bir hissəsini məşğul olarlar, ağıllılar isə bir hissəsini istirahət edər, iki hissəsini ayıq olarlar.

Dediyimiz kimi, hər səkkiz saati başqa cürə keçirmək lazımdır. Bilməlisən ki, Haqq-təala gecəni yatmaq üçün, bəndələrin dincəlməsi üçün yaratmışdır. Necə ki, demişdir: “Biz gecəni örtük yaratdıq”⁷⁸. Bu həqiqəti də bil ki, bütün canlılar bədən və candan ibarətdir. Bədən məskəndir, can isə onun sakini. Canın üç xüsusiyyəti vardır: yaşamaq, yüngüllük və hərəkət; bədənin də üç xüsusiyyəti vardır: ölmək, ətəlet və ağırlıq. Canla bədən bir yerdə olduqca, can öz xüsusiyyətləri ilə bədəni idarə edər, həm işlədər, həm yaşadar, bəzən isə bədənin öz xüsusiyyətləri onu işdən qoyar, qəflətə sövq edər. Bədən öz xüsusiyyətini bürüzə verdikdə ölümə, ağırlığa, ətəletə, yatmağa meyil göstərir. Yatmaq evin dağılmağına oxşar, ev dağılanda nə varsa, hamısı aşağı töküldüyü kimi, bədən də yatanda insanın bütün ruhunu əhatə etmiş olar, nə qulaq eşidər, nə göz görür, nə burun qoxu bilər, nə damaq ləzzət anlar, nə toxunma üzvü ağırlıq, yüngüllük, bərklik və yumşaqılıq hiss edər, nə də dil nitqə gəlib bir şey deyə bilər, hər nə öz yerindədirsə, hamısını əhatə etmiş olar. Hafizə və fikir öz məkanlarından xaricdə olduqlarından, onlara təsir edə bilməz. Görmürsənmi, bədən yatdıqdan sonra fikir müxtəlif yuxular görür, hafizə isə onu yadında saxlayır və insan ayıldıqdan sonra nağıl edir ki: “Elə görmüşəm, belə görmüşəm”. Əgər bunlar da öz yerlərində olsaydılar, onları da əhatə edərdi, beləliklə, nə fikir bir şey deyə bilərdi, nə hafizə bir şey yadda saxlaya bilərdi.

Əgər nitq və yazı da öz yerində olsaydı, o zaman bədən yata bilməzdi, yata bilib danışa bilsəydi, o halda yuxu və istirahət özü ola bilməzdi, çünki bütün canlıların istirahəti yuxudadır. Deməli, Haqq-təala

heç bir şeyi hikmətsiz yaratmamışdır. Gündüz zorla da olsa, özünü yatmaqdan xilas et, bacarmasan, az yatmağa çalış, gündüzü gecəyə çevirmək ağıllı iş deyil. Lakin böyük və dövlətli adamlarda belə adət vardır, onlar yayda günorta vaxtı dincəlməyə gedərlər, ola bilər yatsınlar, ola bilər yox. Lakin dincəlməyin əsil yolu budur ki, adət olduğu üzrə bir saat istirahət edəsən. Bu mümkün deyilsə, vaxtın xoş keçən bir adamla xəlvətə çəkilmək lazımdır ki, günəş keçsin, hərərətin kəsəri azalsın. Sonra dışarı çıxmaq olar. Ümumiyyətlə, çalışmaq lazımdır ki, ömrün çoxu ayıqlıqda keçsin, onsuz da çox yatmaq lazım gələcəkdir.

Lakin istər gecə, istərsə də gündüz yatmaq istərkən, tək yatmaq lazım deyildir, elə adamla yatmaq lazımdır ki, o sənin ruhunu oxşamış olsun, çünki ölmüş və yatmış müəyyən mənada eyni deməkdir: nə bunun, nə də onun dünyadan xəbəri olmur, biri diri yatır, biri ölü. Bu iki yatmış arasındakı fərq ondan ibarətdir ki, biri çarəsizlik və məcburiyyət üzündən tək yatır, o birisi isə məcburiyyət olmadan. Nə üçün bu məcburiyyət olmadığı halda o birisi kimi tək yatsın?! Elə buna görədir ki, bu dünyada səninlə yatan adam ruhunu oxşamalıdır, o biri dünyada isə kimin səninlə yatacağının əhəmiyyəti yoxdur. Belə olduqda diri və ölü yatmağın fərqi aşkar olar.

Səhər tezdən durmağı adət etmək lazımdır. Elə etmək lazımdır ki, gün çıxmamışdan qabaq durasan və Allahın borcunu vermiş olasan. Gün çıxandan sonra duran adamın ruzisi az olar. Çünki bir tərəfdən namazı buraxmış olar, ikinci tərəfdən namazın babalı onun boynunda qalar. Deməli, səhər tezdən dur və Allahın borcunu ver, ondan sonra öz işlərinə başla. Səhər bir işin olmasa, ova və ya gözməyə gedə bilərsən, həm şikar ovlarsan, həm kef çəkərsən. Allah qoysa, edərsən.

On səkkizinci fəsil

OVA GETMƏK HAQQINDA

Ey oğul, bil ki, at minmək, ov etmək, çövkən oynamaq böyük adamlara xasdır, xüsusilə cavanlıqda. Lakin hər işin öz vaxtı, həddi, endazəsi olmalıdır, hər gün ova getmək olmaz. Həftədə yeddi gün vardır, iki gün ova get, üç gün şərab iç, iki gün isə öz təsərrüfat işlərinlə məşğul ol.

Lakin ata mindikdə alçağına minmə, adam yekəpər olsa da, alçaq at onu kiçik göstərər, balacaboy olanda isə uca at onu hündür nəzərə çarpdırar. Yorga və sakit ata yalnız səfərə çıxarkən min, çünki at sakit olanda adam özünü boş saxlayır. Şəhər içərisində və başqa atlılarla birlikdə getdikdə, oynaq və tünd qaçan ata min ki, onun tündlüyü səni ayıq olmağa məcbur etsin. Həmişə atda düz, şəstlə otur ki, gözə pis dəyməyəsən.

Ovlaqda boş yerə at çapma, hədəyə at çapmaq qulamların və uşaqların işidir. Yırtıcı heyvanların arxasınca da at salma, çünki yırtıcı heyvan ovundan xeyir görməz, həyat üçün isə təhlükəli olar. İki böyük şah yırtıcı heyvan ovunda həlak olmuşdur. Biri atamın babası Vəşmgir ibn Ziyar, ikincisi isə əmioğlum Əmir Şərəfüməlidir⁷⁹. Qoy səndən kiçiklər çapsınlar, sen çapma. Yalnız böyük padşahların qarşısında ad qazanmaq və ya özünü göstərmək üçün çapmağına dəyər.

Deməli, ovu sevirsənsə qızılquş, çərg⁸⁰, şahin, qaplan və təzi ilə ova get. Həm ovun ov olsun, həm təhlükə baş verməsin.

Yırtıcı heyvanların nə əti yeməli olar, nə dərisi geyməli. Əgər qızılquşla ova getsən, bil ki, şahlar bunu iki cür edirlər: Xorasan padşahları qızılquşu özləri uçurtmazlar, İraq şahları adətlərinə görə özləri uçurdarlar, hər ikisi olar. Şah olmasan, nə cür istəyirsən, elə də et, şah olsan və özün uçurtmaq istəsən, o da mümkündür. Lakin qızılquşu heç vaxt bir dəfədən artıq uçurtma, çünki padşaha bir quşu iki dəfə uçurtmaq yaraşmaz. Bir dəfə uçurt, sonra tamaşa et, gör ov gətirir, ya yox, sonra başqa qızılquş tələb et. Şahın ovdan məqsədi tamaşa olmalıdır, yemək tamahı olmamalıdır. Əgər şah təzi ilə ova çıxırsa, iti o özü tutmamalıdır, qulları iti onun qabağınca aparmalıdır, o isə tamaşa etməlidir. Ovun dalınca at çapma. Qaplanla ova çıxsan, heç vaxt onu arxadan atının tərkinə mindirmə, qaplan gözdirmək şahə yaraşmaz, bir də yırtıcı heyvanı öz arxasına mindirmək ağıllı iş hesab edilməz, xüsusilə şahlara və hökmdarlara. Ov və onun şərtləri bundan ibarətdir.

On doqquzuncu fəsil

ÇÖVKƏN OYUNU HAQQINDA

Ey oğul, bil, əgər çövkən oynamaqdan həzz alsan, çox oynamağı özünə adət etmə, çox adamlar çövkən oynamaqdan zərər görüblər.

Hekayət. Belə deyirlər ki, Əmir Leysin⁸¹ bir gözü kor imiş. Xorasan əmiri olduqdan sonra bir dəfə çövkən oynamaq üçün meydana gedir. Onun Əzhər Xər⁸² adlı bir sərkərdəsi var imiş, gəlib onun atının cilovundan tutur və deyir: "Qoymaram səni top vurub çövkən oynayasan". Əmir Leys deyir: "Necə olur ki, siz top vurmağı özünüzə rəva görürsünüz, çövkən oynamağı mənə rəva görmürsünüz?!". Əzhər cavabında deyir: "Ona görə ki, bizim iki gözümüz vardır, əgər top gözümüzə dəyşə, bir gözümüz kor olar, bir gözümüz qalar və bununla işıqlı dünyanı görə bilərik, sənin isə bir gözün vardır, bədbəxtlikdən əgər top o gözünü də çıxartsa, görək Xorasan əmirliyinin fatihəsi oxunsun". Əmir Leys deyir: "Bütün eşşəkliyinə baxmayaraq, düz deyərsən, söz verirəm ki, nə qədər sağam, topa əl vurmayam".

Əgər ildə iki dəfə çövkən oynamağa həvəs göstərsən, razı qalaram. Lakin at üstündə çox oynamaq lazım deyildir, qorxusu var. Top vurmaq üçün süvarilərin sayı səkkizdən artıq olmamalıdır. Sən meydanın bu başında dur, bir nəfər də o başda dursun, altı nəfər isə ortada top vursun. Top sənin tərəfə gələrsə, onu vurub geri qaytar və atı da o qədər çap, lakin qarmaqarışıqlığı soxulma ki, həm sədəmədən özünü qoruyasan, həm məqsədə çatmış olasan. Böyük adamların çövkən oynamaq qaydaları bundan ibarətdir, kömək isə Allahdandır.

İyirminci fəsil

DÖYÜŞ HAQQINDA

Ey oğul, döyüş meydanında olsan, orada yavaş tərənib süzlük göstərmək yaramaz. Düşmənin səni üstün gəlib axşam xəbəyi yeməmişdən əvvəl, sən ona qələbə çalıb səhər çayını iç. Döyüşün ortasına düşmüş olsan, özünü itirib canından qorxma, gorda yatmalı olan adam heç bir vəchlə evdə yata bilməyəcəkdir, necə ki, təbəri dilində mən demişəm:

Rübai

Heç qorxusu yoxdur düşmənin olsa şir,
Bilmərəm dünyada mən qorxu nədir
Nə gözəl demişdir o ağıllı pir:
"Öləsi adama ev olar qəbir!"

Həmin mənanı farsca da deyirəm ki, hamıya məlum olsun:

Açıq, ya da gizli şir olsa düşmənin,
Şirə sən şəmşirlə cavab ver həmənin.
Gorda tək yatmağa məhkum olsan sən
Evdə nigarınla yata bilməzsən!

Döyüşdə bir addım irəli getmək mümkünə, bir qədəm geri qoyma. Düşmənin tərəfindən mühasirəyə alınsan, vuruşu dayandırma, çünki yalnız vuruşla düşməni ram etmək olar. Onlar sənin igidliyinə gördük-

də qorxuya düşərlər. Belə yerdə ölümü özü üçün xoşbəxtlik hesab et. Heç vaxt qorxma, ürəkli ol. Qoçaqların əlində qısa qılınclar uzun görünür. Vuruşda ehmallıq yaramaz, balaca qorxaqlıq və ya süstlük oldumu, min canın olsun, birini də salamat apara bilməzsən. Ən alçaq adam sənə üstün gələr. Beləliklə, öldürülsən rüsvayçılıq olar, bədnamlıqda şöhrət taparsan. Qəhrəmanlıqda məşhur olsan, səndən bir səliqəsizlik baş versə də ziyan çəkməzsən, tay-tuşların içində başaşağı olmazsan. Lakin şöhrət və dövlət olmadıqda, adamın öz tay-tuşları arasında hörməti də olmur. Belə yaşayırdan isə ölüm üstündür. Yaxşı adla ölmək pis adla yaşamaqdan yaxşıdır.

Beyt

Xoşdur yaxşı adla əgər ölsəm mən,
Mənə ad qalacaq, öləcək bədən.

Lakin nahaq qan tökməyə həvəskar olma, heç bir müsəlmanın qanını halal hesab etmə. Öldürsən yolkəsənləri, oğurları, qorqazanları, yolazanları öldür. Nahaq qan hər iki dünyanın bəla qapılarını sənə üzünə açmış olar. Qiyamətdə cəzasını alarsan, bu dünyada pis ad qazanarsan. Gücsüzlər sənə etibar etməz. Xidmətçilərin ümidi qırılar. Xalq sənə nifrət edir. Camaat üroyində sənə kin bəslər. O dünyada bütün əzab-ışğəncələr nahaq qan üstündə verilir. Lakin mən kitablarda oxumuşam, təcürbədəndə görmüşəm ki, nahaq qanın cəzasını elə bu dünyada da çəkərlər. Əgər adamın öz taleyi uğurlu olsa, bəla onun övladına yetişər. Buna görə, özünə və balalarına yazığın gəlsin, nahaq qan tökmə. Lakin sərfəli olan haqq qanın axıdılmasında da kahıllıq göstərmə, işlərinə ziyan dəyər. Məsələn, mənə babam Şəmsülməali haqqında nəğil edirlər ki, o çox qəddar adam imiş və heç kəsi bağışlamazmış. Çox pis adam imiş, pisliliyindən qoşun ondan nifrət edirmiş. Onlar mənə mənim Fələkülmeali ilə əlbir olurlar, o, məcburiyyət üzündən gəlib öz atasını həbs edir, çünki ordu ona demişdi: "Sən bu işdə bizimlə bir olmasan, biz bu şahlığı özgələrinə verəcəyik". Şahlığın öz xanədanının əlindən çıxacağını gördükdə, zərurət üzündən, şahlıq xatirinə bu işi elədi. Babamı tutub əl-qolunu bağladılar, kəcəvəyə mindirdilər, inanılmış adamlardan ibarət keşikçi qoydular və Kənaş qalasına göndərdilər. Onu yola salanlar içərisində Abdullah adlı bir adam var idi. Yolda Şəmsülməali həmin adama deyir: "Ya Abdullah,

bu işin kim tərəfindən edildiyini, bu tədbirin necə həyata keçirildiyini bilirsənmi? Necə oldu ki, belə böyük bir iş görüldü, mən isə xəbər tutmadım?" Abdullah deyir ki, bunu filakəsələr və filankəsələr etmişdir. Beş sipəhsalın adını çəkir, deyir: "Bu işi onlar etmiş, ordunu onlar yoldan çıxarmışlar, bu işdə mənim də əlim olmuşdur. Lakin sən bu işi məndən görmə, özündən gör, çünki bunun səbəbi ordunun üz döndərməsi deyil, sənə çoxlu adam öldürməyidir". Şəmsülməali deyir: "Səhvən var, bu iş mənim başıma adamları öldürməydim üçün gəlmişdir. Əgər iş ağıllı qurulsaydı, görək sənə və o beş nəfərin də qanı axıdılmış olaydı. Belə etmiş olsaydım, həm işlərim sahman olardı, həm özüm salamat qalardım".

Bunu deyirəm, biləsən ki, görülməsi zəruri olan işlərdə ehmallıq etməyəsən, məcburi olanlarda süstlük göstərməyəsən. Bir də ki, adam axtalatmağı özünə adət etmə, bu, qan tökməyə bərabər bir şeydir. Öz şəhərin xatirinə bir müsəlmanın nəslini, kökünü kəsirsən, bundan daha ağır zülm ola bilməz. Sənə xədim lazımsa, xədim edilmiş tap ki, onun günahı başqasının boynunda olsun, sən bu günahı batmış olmayasan.

Döyüş məsələsinə gəldikdə isə, dediyim kimi ol, canının hayına qalma, nə qədər ki, bədənini itlərə yem etməmişsən, adını şirlər adına qoşa bilməzsən. Bil ki bir gün doğulan, bir gün də öləcəkdir.

Canlılar üç növdür: danışan canlılar, danışb ölənlər, canlı ölürlər, yəni: mələklər, insanlar, quşlar və heyvanlar. Pəhləvi dilində bir pars kitabında oxumuşam: Zərdüştdən soruşurlar ki, "canlılar neçə növdür?" O da belə cavab verib, deyir: "Danışan canlılar, danışan və ölənlər canlılar, ölənlər canlılar".

Demək, məlum olur ki, bütün canlılar ölür və heç kəs öz əcəlinə əvvəl getmir. Ona görə də döyüşdə inamla vuruşub səy göstərmək lazımdır ki, həm çörəyə çatasan, həm şöhrət tapasan. Ölüm və ölmək haqqında əmirəlmöminin Əli ibn Əbu Talib əleyhissəlam bir hədisdə belə demişdir: "Doğulduğum gün də ölmüşəm". İndi mən hədisdən-hədisə keçsəm, çox danışmalı olaram. Hərçənd deyiblər ki: "Çox bilən çox danışar".

Qayıdıram əvvəlki sözə: bil ki, çörək və adı bu dünyada qazanarlar. Elə ki qazandı, çalış mal-dövlət topla, topladığını yaxşı saxla və yerində xərclə.

İyirmi birinci fəsil

MAL-DÖVLƏT TOPLAMAQ QAYDALARI HAQQINDA

Ey oğul, bir şey ələ gətirmək mümkünse, fürsəti fəvtd etmə, lakin şey üstündə özünü təhlükəyə də vermə. Səy et, hər şeyi özünə layiq, ən yaxşı üsulla ələ gətir. Elə ki gətirdin, möhkəm saxla, heçə-puçə xərc-ləmə, əldə saxlamaq ələ gətirməkdən çətindir. Xərcləmək lazım gəl-dikdə, çalış onun əvəzini tez yerinə qoy, əgər hey götürüb əvəzini yerinə qoymasan, Qarun⁸³ dövləti də olsa, qurtarar. Lakin ona çox da könül salma, əbədi hesab etmə ki, bir gün sona çatdıqda kədər-lən-mə-yəsən. Deyiblər ki: "Bir şeyi düşməne qoyub getmək, onu dostdan xahişlə istəməkdən yaxşıdır".

Bir şeyi bərk-bərk saxlamaq onu bərk axtarmaqdan məsləhətdir. Az da olsa, hər şeyi saxlamağı vacib bil, çünki azı saxlamağı bacarma-yan, çoxu da saxlaya bilməz. Öz işini başqalarının işindən üstün tut, kahılıqdan utan, kahılıq bədbəxtliyin şagirdidir. Zəhmət sevən ol, çünki hər şey tənbellikdən deyil, zəhmətdən əmələ gəlir. Görmürsən-mi, əmək nemət yaradır, tənbellik isə dövlət dağıdır?! Müdrik adamlar deyiblər: "Abadlıq istəyirsinizsə, çalışqan olun, dövlət istəyirsinizsə, qənaətcil olun, çox dost istəyirsinizsə, təvazökar olun".

Zəhmət və səy nəticəsində ələ gəlmiş şeyi tənbellik və xamlıq üzündən itirmək ağıllı iş hesab edilməz. Ehtiyac günü peşmançılıq fayda verməz. Zəhmətini çəkirsənsə, çalış bəhrəsini də özün götür. Şey nə qədər qiymətli olur-olsun, onu layiqli adama müzayiqə etmə,

çünki heç kəs heç bir şeyi özü ilə gora aparmayacaqdır. Lakin başqa-larına möhtac olmamaq üçün görək insanın çıxarı gəlirinə uyğun olsun, çünki ehtiyac yalnız yoxsulların evində deyil, bütün evlərdə ola bilər. Məsələn, əgər birinin gəliri bir dirəm⁸⁴, çıxarı bir dirəm bir həb-bədirso⁸⁵, o həmişə ehtiyac içində olar. Gəlir bir dirəmsə, çıxar bir dirəmdən bir həbbə az olmalıdır. Belə evdə heç vaxt ehtiyac olmaz. Nəyin varsa, ona da qane ol, çünki qənaət özü dövlət deməkdir. Qis-mətinə nə varsa, o da sənə çatacaqdır.

Xoş söz və adamların köməyi ilə düzələ bilən işlərə pul sərf etmə. Yoxsul adamın qədir-qiyməti olmaz. Bil ki, qara camaat xeyir görmə-dikləri halda dövlətlikləri xoşlar, zərər çəkədikləri halda bütün kasıb-lardan acığı gələr. İnsanın ən ağır günü ehtiyacdır. Varlılar tərəfindən edilərkən təriflənən hərəkətlər yoxsullar üçün eyib hesab edilir.

İnsanların zinetini onların əliqıçılığında bil, hər kəsin qiymətini isə onun zinetinə görə təyin et. Lakin israfı düşməni bil, onu uğursuzluq hesab et. Allah-təalının düşməni hesab etdiyi hər şey onun bəndələri üçün uğursuzluq olar. Necə ki, deyiblər: "İsraf etməyiniz, o, israf edən-ləri sevməz". Böyük Allahın sevmədiyi şeyləri sən də sevmə. Hər bədbəxtliyin bir səbəbi vardır, yoxsulluğun da səbəbi israfçılıqdır. İsrafçılıq yalnız mal-dövləti xərcləməkdə deyil, yemək, işləmək, danışmaq – hər iş olur-olsun, israf etmə, çünki israf bədənə taqətdən salar, ruhu incider, ağıl çaşdırar, ömrü söndürər. Görmürsənmi, çırağın ömrü yağa bağlıdır?! Lakin çırağa həddindən artıq yağ töksən, o dərhal söner. Ölümə səbəb olan həmin yağ qaydasında tökülsə, həyata səbəb olar. Belə məlum olur ki, ölümə səbəb həmin israfdır. Deməli, çırağa həyat verən yağdır, lakin həddini aşdıqda israf meydana çıxır, həyat verən həmin yağ dönbü öldürücü olur. Allah da ona görə israfı düşməni hesab etmişdir. Alimlər də heç bir işdə israfı bəyənənməyiblər, çünki israfın nəticəsi həmişə ziyan olur. Lakin öz həyatını acı eləmə, ruzi qapısını özünə bağlama, imkan daxilində özünə yaxşı bax, lazım olan heç bir şeydə səhlənkarlıq etmə. Öz işində səhlənkarlıq göstərən bəx-tindən fayda götürə bilməz və arzularına çatma bilməz. Nəyin varsa və sənə nə lazımsa, hamısını özünə xərclə. Doğrudur, mal şirin olar, lakin candan şirin ola bilməz. Xülasə, ələ gətirə bildiyin şeyləri xeyirli işlə-rə sərf et, var-dövlətini paxıl adama tapşırma, qumarbazlara, əyyaşlara etibar etmə. Hamını oğru fərz et ki, şeylərin oğrunun əlinə düşməsin. Mal-dövlət toplamaqda səhlənkarlıq etmə, rahatlıq zəhmətdədir, zəh-

mət isə dincəlməkdə. Bu günün rahatlığı sabahın zəhməti olduğu kimi, bu günün də zəhməti sabahın istirahəti olar.

Zəhmətli-zəhmətsiz hər nə əlinə gəlirsə, çalış bir dirəmdən iki dang⁸⁶ evinə və ailəyə xərclə. Lazım gəlsə, ehtiyacın olsa belə, bundan artıq xərcləmə. Beləliklə, iki dang xərclədikdən sonra, o biri iki dangı ehtiyat topla və onu yadına salma. Onu varislərinə və qocalıq günlərin üçün saxla ki, köməyinə çatsın. Yerdə qalan o biri iki dangı isə bəzək-düzək işlərinə sərf et. Lakin elə bəzək-düzək şeyləri al ki, onlar xarab və məhv olmasın. Məsələn: daş-qaş, qızıl, gümüş, bürünc, mis və bunun kimi.

Bundan artıq bir şeyin olsa, torpağa ver, çünki torpağa nə versən, artıqlaması ilə geri alarsan, mayan da həmişə yerində qalar, qazancın da bol və halal olar. Elə ki ev-çəşik oldun, hər məcburiyyət və zəruriyyət ucundan avadanlığını satma və demə ki: "A kişi, nə olacaq? Bu gün məcburən sataram, başqa vaxt alaram". Əvəzini almaq ümidi ilə hər dəfə çətinlik üz verdikdə avadanlığı satsan, ola bilər ala bilməyəsən, əvvəlki də əldən getsin, ev boş qalsın. Beləliklə, çox çəkməz ki, sən müflislərin müflisi olarsan.

Bir də ki, hər zərurət üzündən borc alıb girov qoyma, pulu sələmlə verib sələmlə alma, borc istəməyi ən böyük rəzalet və həyasızlıq hesab et, bacardıqca özün də heç kəsə bir dirəm belə borc vermə, xüsusilə dostlara, çünki dostlardan borcu geri istəmək ən ağır işdir. Lakin borc verdikdə onu artıq özünün kü hesab etmə, ürəyində elə tut ki, o pulu dostuna bağışlayıbsan. Özü qaytarmayınca istəmə ki, bunun nəticəsində dostluq pozulmasın, çünki dostu düşmən etmək asandır, düşməni dost etmək isə çox çətinidir. Birincisi – uşaqların, ikincisi isə dahi və ağıllı qocaların işidir.

Adamların ən yaxşısı olmaq üçün varından müstəhəqq adamlara pay ver, başqalarının malında isə gözün olmasın. Etibarlılıqda, ad qazanmaqda öz malını özünün kü bil, özge malını özge ninki.

İyirmi ikinci fəsil

ƏMANƏT SAXLAMAQ HAQQINDA

Ey oğul, bir adam sənə əmanət versə, qətiyyənlə götürmə, elə ki götürdün, möhkəm saxla. Əmanət saxlamaq bələdir, çünki onun nətiçəsində üç haldan başqa bir şey ola bilməz. Əgər bu əmanəti ona geri qaytarmalı olsan, Allah-təalanın nazil etdiyi: "Əmanətləri yiyələrinə qaytarın" hökmünü yerinə yetirmiş olarsan. Cavanmərdlik və kişilik odur ki, əmanəti qəbul etməyəsən, qəbul etsən, qoruyub sağ-salamat sahibinə qaytarasan.

Hekayət. Belə eşitmişəm, bir kişi səhər alaqaaranlıqda evdən çıxıb hamama gedərkən yolda öz dostuna rast gəlir və deyir: "Mənimlə hamama getmək istəyirsənmi?" Yoldaşı deyir: "Hamamın qapısına qədər sənə yoldaşlıq edə bilərəm, lakin hamama gedə bilmərəm, işim vardır". Hamamın yaxınlığına qədər bir yerdə gedirlər. Yola necə çatdıqda dostu xəbərdarlıq etmədən geri dönüb başqa tərəfə gedir. Təsədüfən bir oğru da həmin kişinin dalısınca öz oğurluq işləri üçün hamama girmiş. Birdən kişi geri baxır, oğrunu görür, lakin hələ alaqaaranlıq olduğundan onu dostu təsəvvür edib, qurşağından dəsmala bağlanmış yüz dinarı çıxarır, haman oğruya verir və deyir: "Ay qardaş, bu əmanətdir, al, mən hamamdan çıxandan sonra qaytararsan". Oğru qızılı alır, kişi hamamdan çıxana qədər heç yerə getməyib orada gözləyir. Hava da işıqlanır. Kişi paltarını geyib yola düzəlir. Oğru onu

çağırır, deyir: "Ey cavanmörd, qızılını geri al, sonra get, sənin ərənətin üzündən bu gün mən də işimdən avara oldum". Kişi deyir: "Bu nədir, ərənət nədir, sən kimsən?" Oğru deyir: "Mən oğru bir adamam, sən isə hamamdan çıxana qədər bu qızılı mənə tapşırıan adam". Kişi deyir: "Oğrusansa, bəs nə üçün mənim qızılarımı aparmayıbsan?" Oğru deyir: "Əgər öz peşəmlə ələ keçirseydim, min dinar olsaydı, sənə yazığım gəlməzdi, bir arpa da sənə qaytarmazdım. Lakin sən bunu mənə ərənət olaraq veribsən, insafsızlıq olar ki, sən alicənablıq edib mənə ərənət verəsən, mən də nanəciblik göstərüb ona xəyanət edəm".

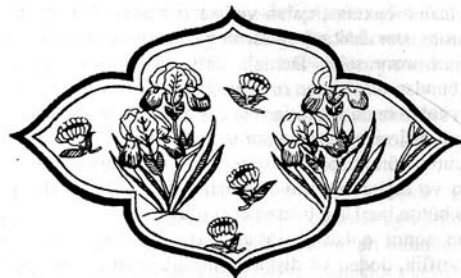
Bir də təsadüfən, qərəzsiz olaraq ərənət sənin əlində xarab olsa, əvəzini ala bilsən yaxşıdır. Əgər şeytan səni yoldan azdırsa, ərənətə tamah salsan və onu dansan, bu çox pisdir.

Əgər ərənəti sahibinə qaytarsan, o vaxta qədər ərənəti saxlamaq üçün çox iztirab və zəhmət çəkməli olarsan, bu qədər əziyyətdən sonra haman şeyi yiyəsinə qaytararsan, zəhmət sənə qalar, o adam isə heç bir vəchlə özünü sənə minnətdar hesab etmər. Deyər: "Öz şeyim idi, vermişdim, geri aldım, sənə qalmaqacaq idi ki".

Doğru deyirəm, çəkdiyin əziyyət üçün "sağ ol" deyən olmaz, əvəzində isə ləkələyə bilsən. Ərənət itşə, heç kəs inanmaz, xəyanət etmədiyin halda, xalq arasında xain sayılırsan, tay-tuş içərisində hörmətdən düşərsən, artıq heç kəs sənə etibar etmər. Özündə saxlasan haramdır, böyük günahə batarsan, bu dünyada istifadə edə bilməzsən, o dünyada Haqq-təalanın qəzəbinə gəlersən.

Haşiyə. Lakin bir adama ərənət verdikdə gizlin vermə, heç kəs sənin malını ondan ala bilmər. Bir də ki, iki etibarlı şahid olmadan heç kəsə öz malını etibar etmə, verdiyin ərənət müqabilində qəbz al ki, məhkəməyə getməkdən azad olasan. İş gedib məhkəməyə çıxsə, məhkəmədə kobudluq etmə, çünki kobudluq zorakılıq əlamətidir. Bacardıqca yalandan and içmə və and içməkdə məşhur olma, ələ et ki, əgər bir vaxt and içmək lazım gəlsə, xalq sənə inansın. Nə qədər dövlətli olursan ol, xeyirxah, düzdənşən olmasan, özünü yoxsul hesab etməlisən, çünki bədxah və yalançının axırı yoxsulluqdan başqa bir şey olmaz. Ərənətin qədrini bil. Deyiblər ki, "ərənət kimyadır, həmişə dövlətli olarsan".

Düz danışan və etibarlı adam ol, dünyanın bütün dövləti düz danışan və etibarlı adamlarıdır. Çalış, adamaldadan olma. Ehtiyatlı ol ki, səni də aldatmasınlar, xüsusilə qul almaqda. Allah köməyin olsun.

Yirmi üçüncü fəsil

QUL ALMAQ VƏ ONUN ŞƏRTLƏRİ HAQQINDA

Qul alsan, çox ayıq ol. Adam almaq çox çətin bir elmdir. Qul var ki, yaxşı görünər, lakin elm gözü ilə baxdıqda əksi olar. Adamların çoxu ələ güman edir ki, qul almaq da başqa alver kimidir, lakin bilməzlər ki, qul almaq və onun elmi filosofluqdur. Tanımadığı malı alan adam məğmun olar, adamı tanımaq isə ən çətin məsələdir, çünki adamların mənfə və müsbət cəhətləri çoxdur. Ələ eyib var ki, onu örtmək üçün yüz müsbət xüsusiyyət lazım olar, ələ müsbət cəhət də var ki, yüz eyib örtməyə kifayət edər.

Adamı yalnız elmi fərasət⁸⁷ və təcrübədən başqa heç bir şeylə tanımaq olmaz. Elmi fərasət isə bütünlüklə peyğəmbərliyə daxildir, onu ən kamil şəkildə peyğəmbərlərdən başqa heç kəs bilər bilmər. Yalnız peyğəmbər öz fərasəti ilə adamın pis və yaxşı cəhətini təyin edə bilər. Lakin buna baxmayaraq, öz bildiklərimdən, öz gələcəkdən eşitdiklərimdən istifadə edib, qul almaq şərtlərindən sənə danışmaq istəyirəm.

Bil ki, qul almaqda üç şərt vardır: birinci, fərasət vasitəsi ilə zahiri, batini eyib və hünərlərini aşkara çıxarmamaq; ikinci, zahiri əlamətə görə xarici və daxili xəstəlikləri təyin etmək; üçüncü, cinsləri tanımaq və onların müsbət və mənfə cəhətini müəyyən etmək.

Fərasətin şərti odur ki, alarkən yaxşı fikirləşəsən. Qulların iki cür müştəri olar: biri onun üzünə baxar, lakin bədəninə, əl-qoluna bax-

maz; biri üzünə baxmaz, qalan yerlərinə baxar, incə, gözəl, ya otli-yağlı olmasını istər. Lakin kim sənin quluna baxsa, əvvəl üzünə, sonra qalan yerinə nəzər salar. Deməli, daha yaxşısı odur ki, üzü gözəli seçsən, (bundan əlavə) sən özün də həmişə onun üzünü görəcəksən. Demək, əvvəlcə onun gözlərinə və qaşlarına, sonra burnuna, sonra iki dodağına və dişlərinə, daha sonra isə tükələrinə bax. Böyük və cəllalı Allah insanın bütün gözəlliyini qaş-gözdə, zərifiyini burunda, şirinliyini dodaq və dişlərdə, tərəvətini üzün dərisində yaratmışdır, başın tükünü isə bütün bunların bəzəyi etmişdir.

Bundan sonra qalan yerlərinə bax. Əgər qaş-gözdə gözəllik, burunda zərifiq, dodaq və dişlərdə şirinlik, dəridə təmizlik varsa al, bədənində, əl-qoluna fikir vermə. Bunların heç biri yoxdursa, onda mələhətli olmalıdır. Mənim əqidəmə görə, gözəlliyi olmayan mələhət mələhəti olmayan gözəllikdən yaxşıdır.

Demişəm, qulu hansı iş üçün alırsan al, görək o, hər şeydə: uzunluq-gödəklilikdə, köklük-arıqlıqda, ağılıq-qırmızılıqda, yekəpərlik və naziklikdə, boynunun yoğun və incəliyində, saçın cod və yumşaqlığında mütenasib olsun. O, girdədal, yumşaqət, gözəlqamət, hamardəri, düzsümük, qəhvəyisaç, qaragöz, enliqas, nazikburun, incəbəl, yumruçənə, ağdiş və onun bədəninin bütün üzvləri dediyimə münasib olmalıdır. Hansı qul gözəl, xoşxasiyyət və qürurlu olsa, o, yumşaqətəbiət, iş bacaran və şirinsöhbət olar.

Ev üçün alınan xoşbəxt qulun əlamətləri: qaməti düz, köklüyü orta, dərisi ağ, rəngi al, enlikürək, barmaqları aralı, alnı geniş, şəhlagöz, gülürüz olmalıdır. Belə qul elm öyrənmək, təsərrüfatı idarə etmək, katiblik, xəzinədarlıq və başqa bütün işlərə yarar.

Musiqi üçün yarayan qulun: əti yumşaq və az, xüsusilə dal tərəfdə nə kök, nə arıq və barmaqları nazik olmalıdır. Ayıq ol, üzü otli alma, heç nə öyrənməz. Lakin ovucu yumşaq, barmaqları aralı, üzügülər, dərisi nazik, tükü nə uzun, nə gödək, nə tünd qırmızı, nə tünd qara, şəhlagöz, ayağının altı düz olmalıdır.

Belə qul hansı peşəni istəsən tez öyrənər, xüsusilə musiqişünaslığı.

Hərbi işə yarayan qulun: tükü cod, qaməti uca, yekəpər, əti möhkəm, sümüyü bərk, oynaqları qüvvətli olmalı, özəlləri uzun, qabarıq, bütün bədənində damarlar aydın və iri görünməlidir, barmaqları sərt, ovucu iri, sinəsi geniş, kürəyi enli, boynu güclü, başı yumru (daz olsa daha yaxşı), qarnı batıq, beli tənq, yeriyərkən baldırları yuxarı dartılan, üzü qəzəbli, gözü qanlı olmalıdır. Belə qulami vuruşda şücaətli və xoştaleli olar.

Hərəmxana üçün yarayan qul: qaradəri, turşüz, gönüqalın, qurubədən, naziktük, qayıspaca, yoğunodaq, yastıburun, gödəkbarmaq, əyribəl, çöpboyun olmalıdır. Belə qul hərəmxanaya xidmət etməyə layıqdır, amma ağdərilə, alyanaqlı yaramaz.

Kürən quldan, xüsusilə, saçlarını uzadanlardan ehtiyatlı ol, onların gözündə nəmlik və qəmlik olmamalıdır. Belələri ya arvadsevən olar, ya aradüzəldən.

Utanmaq bilməyən ortayaşlı qul mehtərliyə yaxşıdır. O, enliqas, irigöz, enlikürək, əl-ayağı kobud və gödək, xüsusilə ayrı olmalıdır. Özü kürən, gözü göy, gözünün ağında qırmızı dənələr, uzundodaq, iridiş, böyükəğiz olmalıdır. Belə qul çox həyasız, nanəcib, ədəbsiz, qaraya-xan və dava axtaran olar.

Aşpazlığa və fərraşlığa⁸⁸ yarayan qulun əlamətləri bunlardır: onun üzü təmiz, bədənə pak, çöhrəsi girdə, əl-ayağı zərif, gözləri mavi, boyu uca, az danışan, saç qumral və uzun olmalıdır. Belə qul dediyim işə yarar.

Deməli, bil, dediyim bu şərtləri nəzərə al.

İndi də onların hərəsinin müsbət və mənfi cəhətlərini deyirəm, biləsən.

Türkan⁸⁹ qulları doqquz cür olur, hərəsinin də özünə görə ayrı xasiyyəti və təbiəti var. Onların hamısından pis xasiyyətlişi qıpçaq və quzlardır⁹⁰, hamısından xoşxasiyyət və üzüyoları isə xötenlilər⁹¹, xalluxlar⁹², bəxşilər⁹³, tibetlilər⁹⁴, hamısından süst və tənbelləri çigillər⁹⁵, hamısından ürəkli və şücaətliləri rumilərdir⁹⁶. Hamısından zəhmətkeş, əməksevən və işə yarayanları çıyan⁹⁷, tatar⁹⁸ və yağmalardır⁹⁹.

Türklərin gözəllikləri ümumi görünüşlərindən məlum olar, onların yaxşı cəhətlərini tərif, pis tərəflərini tənqid etməkdən bir şey çıxmaz. Hindlilərdə isə əksinə. Məsələn, türkcə baxdıqda, başı böyük, üzü enli, gözləri kiçik, burnu yastı, dişləri kobud nəzərə çarpır və ayrılıqda bunların heç biri gözəl deyildir, lakin hamısına bir yerdə baxanda sima çox qəşəng görünər.

Hindlilərin üzvləri isə əksinədir, ayrı-ayrı baxdıqda hərəsi özlüyündə gözəldir, lakin hamısına birlikdə baxdıqda türklərin surəti kimi görünər. Lakin türklərdə elə xasiyyət, məziyyət və adət var ki, onlar hindlilərdə yoxdur. Amma cəldlikdə türklərə çatan olmaz, türklərin nəyi gözəldirsə – ən gözəldir, nəyi pisdirsə – ən pisdir. Onların ən böyük eybi odur ki, huşsuz, nadan, dikbaş, davakar, narazı, qəddar, bədməst, səbəbsiz qarışıqlıq salan, danışğını bacarmayan olarlar. Gecələr daha

cüretli olarlar, gecə göstərdikləri şücaəti gündüzlər göstərə bilməzlər. Onların üstün cəhəti odur ki, çox igiddirlər, qorxmadan, açıqdan-açığa düşmənçilik edər, tapşırılan bütün işləri hərisliklə yerinə yetirərlər. Çox incə ruhlu və kefcil olarlar, eys-işrət məclislərində, şənliklərdə onlardan üstünü yoxdur.

Səqləbilər¹⁰⁰, rumilər, alanlar¹⁰¹ təbiət etibarilə türklərə yaxındırlar, lakin türklərdən daha təmkinli və zəhmətkeşdirlər. Alanlar gecə türklərdən daha çox igid olarlar. İşləməkdə rumilərə yaxın olsalar da, ruhda türklərə yaxın olarlar. Lakin onlarda bir neçə eyib vardır: oğurluq, ömrə tabe olmamaq, vəfasızlıq, qeyri-səmimilik, səbirsizlik, yavaşkarlıq, süstlük, ağasına düşmənlik, bir ayağı qaçmaqda olmaq.

Üstün cəhətləri: bədəniumşaqılıq, xoştəbiətlilik, istiqanlılıq, səliqə ilə işləmək, doğru danışmaq, qoçaqlıq, üzüyolalıq, hafizəlilik.

Ruminin eyibləri: danışqı bilməyən, kinli, süst təbiətli, nasaz, cirt-qoz, acgöz və dünyapərəst olmaqdır.

Üstün cəhətləri: özünə baxan, mehriban, xoşətirli, təsərrüfatçı, zarafatçı, dillərini saxlayan olmalarıdır.

Erməninin eybi: bədfel, kündəbədən, oğru, gözügötməyən, bir ayağı qaçmaqda olan, ömrə baxmayan, yersiz hay-küy salan, vəfasız, riyakar, söyüş sevon, üroyi xıltlı, ağasına düşmənçilikdir. Ümumiyyətlə, onlar başdan-ayağa müsbətdən çox mənfiyə yaxındırlar, lakin doğru danışan, tez başa düşən, işlərini bilən və zəhmətsevon olarlar.

Hindlilərin eybi odur ki, dili bilməzlər, evdəki kənizləri rahat buraxmazlar. Lakin hindlilərin cinsi başqa tayfaların cinsinə oxşamaz, çünki hindlilərdən başqa, bütün xalqlar bir-biri ilə qarışmışlar, hindlilərin Adəm zamanından başlamış belə bir adətləri var ki, heç bir təbəqə başqa təbəqəyə qatışmaz, baqqallar qızlarını baqqallara, qəssablər qəssablara, çörəkçilər çörəkçilərə, hərbcilər hərbcilərə, brəhmənlər brəhmənlərə verərlər. Onların hərsinin isə bir xasiyyəti var və bunları bir-bir şərh edə bilmərəm, kitab əndazədən çıxar. Onların yaxşısı: həm mehribani, həm ağıllısı, həm şücaətliyi ya brəhmən olar, ya brəhmən kimilər.

Nubilərin¹⁰² və zəncilərin eybi daha azdır. Zənci nubidən yaxşıdır, peyğəmbərin hədisində zəncilərin haqqında çox təriflər vardır. Cinsləri tanımaq, onların hərsinin mənfi və müsbət cəhətlərini bilmək bunlardan ibarətdir.

İndi də üçüncü şərti deyirəm, biləsən.

Zahiri və batini xəstəliklərin hamısını xarici əlamətlərdən bilməyi öyrən ki, xam düşüb ilk baxışdan almayasan. Çünki ilk baxışdan gözəl nəzərə gələnlərin çoxları sonradan çirkin görünürlər, çox çirkinlər olurlar ki, sonra gözəl görünür. Bir də insanın üzü həmişə bir qaydada qalır, gah gözəlliyə meyl edir, gah çirkinliyə. Ona diqqətlə bax ki, heç şey sənin nəzərindən qaçmasın. Bir çox daxili xəstəliklər olar ki, gəlməyə hazırlaşarlar, lakin hələ gəlməmiş olarlar. Bir neçə gündən sonra başlayacaq xəstəliklərin isə xüsusi əlamətləri olar. Məsələn, əgər yanağı bir az sarıya çalsa, dodağının rəngi qaçmış olsa, gözləri pərişanlıq ifadə etsə, bu, babasil əlamətidir; göz qapaqları həmişə şişmiş olsa, istisqa¹⁰³ xəstəliyidir. Gözün qırmızılığı, alın damarlarının şişkinliyi ürəkkecmə xəstəliyi əlamətidir.

Kirpikləri gec-gec vurmaq, dodağı tez-tez gətmək, melanxoliyalıq, burun sümüyünün öyriliyi, burunun düz olmaması burun babasili¹⁰⁴ və burundan qanaxma xəstəliyi əlamətidir. Tük tünd-qara, cod və arabir daha qara olsa, demək, o, saçını qalaltmışdır. Bədənin daqlanma yeri olmayan müxtəlif yerlərində dağ olsa, doda sürtə bilərlər, fikir ver, cüzam olmasın; dodağının rənginin qaçması, gözünün sarılığı sarılıq xəstəliyinə dələlət edər.

Qul alarkən arxası üstə yerə uzat, hər iki böyrünü əlinlə yoxla, gör şiş, ağrıyan yeri varmı, olsa, bu qara ciyər və ya dalaq xəstəliyinin olduğuna dəlildir.

Gizli xəstəlikləri yoxladıqdan sonra açıq xəstəlikləri yoxlamağa başla: ağzın iyini, burunun iyini, qulağın karlığını, dilin pəltəkliyini, səsin yoğun və cırlığını, sözün selis və pozğunluğunu, yerini, dişin sıra və saflığını, diş diblərinin möhkəmliyini yoxla ki, səni aldatmasınlar. Bütün bu dediklərimi etdikdən, görüb hər şeyi aydınlaşdırdıqdan sonra, alacağın qulu etibarlı və düz adamdan al, qoy sənin də evində düz dolansın.

Əcəmi¹⁰⁵ tapsan, fars alma, çünki xaricini öz xasiyyətinə uyğunlaşdırırsən, farsı isə yox.

Şəhvət üstün gələnlər vaxt qul və cariylərin göstərilməsini tələb etmə, qul çirkinse, ehtirasın çoxluğu onu sənin gözünə gözəl göstərər. Əvvəlcə şəhvətini söndür, sonra onları almaqla məşğul ol. Başqa yerdə əzizlənmiş qulu alma. Əzizləsən, sənə minnətdar olmaz, çünki başqa yerdə bunu görmüşdür, pis saxlayıb əzizləməsən, qaçar, ya satılmasını istər, ya üroyində sənə qarşı kin bəslər.

Qulu alanda elə yerdən al ki, orada onunla pis rəftar etmiş olsunlar. Ona balaca yaxşılıq etsən, sənə minnətdar olar, sənə ürekdən sever.

Vaxtaşırı qula pul ver, qoyma həmişə pula möhtac olsun, yoxsa pul əldə etmək üçün başqa yerə gedər. Qiymətli qul al, hər kəsin ləyaqəti onun qiyməti ilə müəyyən edilir. Çox ağası olmuş qul alma. Çox ərde olmuş arvadla çox ağası olmuş qulda tərifləyiq bir şey olmaz. Hər nə alsan, gündən-günə qiyməti artan al.

Qul satılmasını həqiqətən istəyirsə, inad etmə, sat. Arvad həqiqətən boşanmaq, qul doğrudan satılmaq istəyirsə, o arvaddan və bu quldan şadlıq gözləmə. Qul səhv və xata üzündən deyil, qesdən tənbellik edib, bilə-bilə səhlənkarlıq göstərsə, ona zorla yaxşı işləməyi öyrətmə, o, heç bir vəchlə çalışıb cəld iş bacaran və səliqəli olmayacaqdır, sat.

Yatmışı səslə oyatmaq olar, tənbelli təbille də hərəkətə gətirmək olmaz. İşə yaramayan əhli-əyalı başına toplama. Azarvadlılıq ikinci dövlətlilikdir.

O qəder xidmətçi saxla ki, qaçmasınlar, saxladığına isə yaxşı bax. Bir nəcib saxlamaq iki nəcib saxlamaqdan yaxşıdır.

Qoyma sənəin evində qullar bir-birinə qardaş, cariyələrə isə bacı desinlər, ondan böyük şeylər törəyər. Öz qulunu və azadanlarını¹⁰⁶ gücləri çata biləcək qəder yüklə, elə etmə ki, gücləri çatmadıqları üçün tabe olmaqdan boyun qaçırsınlar. Özün insafılı və düz ol ki, düzlər və insafılılar tərbiyəçisi olasan.

Qul öz ağasını atası və anası hesab etməlidir. Qulsatandan qorxmayan qulu alma, ulaq baytardan qorxan kimi, qul da qulsatandan qorxmalıdır. Hər xırda şeyin üstündə satılmasını istəyən qul, demək satılıb alınmasından utanmır, ona bel bağlama, ondan xeyir gəlməz, tez başqası ilə əvəz et. Mən dediyim kimilərini tap ki, başağrısı olmasın.

İyirmi dördüncü fəsil

EV VƏ TORPAQ ALMAQ HAQQINDA

Ey oğul, bil və agah ol ki, əgər ev, kənd, torpaq, ümumiyyətlə, alınıb satıla bilən hər nə alırsansa, qanuna riayət et. Hər nə alırsan bol-luqda al, hər nə satırsan qıtlıqda sat, qazanmağa çalış və bundan utanma. Deyiblər ki, almaq istəyərkən, əldən iti ol, çənə döyməyi unutma, çənə döyüb ucuz almaq qazancın yarıdır. Lakin hər nə alsan, onun xeyir və ziyanını bilib almaq lazımdır. Müflis almaq istəmirsənsə, qazanmamış xərcləmə. Mayana ziyan vurmaq istəmirsənsə, axırı zərər olan mənfəətdən qaç. Çox varlı olub, yoxsulluq istəmirsənsə, paxıl və həris olma. Hər işdə səbirli ol, səbirli olmaq ağıllı olmağa bərabərdir. Bütün işlərdə öz xeyrinə laqeyd olma, çünki laqeydlik axmaqlığa bərabərdir.

İşin dolaşsa və məşğələ qapıları üzünə bağlansa, özünü itirmə, səriştəli ol, işlər öz qaydasına düşənə qədər səbir et. Tələsməklə heç bir iş düzəlməz.

Almaq məsələsinə gəldikdə, ev almaq istəyirsənsə, elə küçədə al ki, adamları etibarlı olsun. Şəhər kənarında alma, divar altında olanını alma, ucuzluq xətinə dağılmış alma, hər şeydən əvvəl qonşusuna bax. Deyiblər: "Əvvəl qonşu, sonra ev".

Müdrək Büzürgmehr demişdir: "Dörd şey böyük bələdir: birinci – pis qonşu, ikinci – böyük ailə, üçüncü – nacins arvad, dördüncü – ehtiyac".

Heç vaxt qonşusu ələvi¹⁰⁷ olan ev alma, alimlərin və dövlət xadimlərinin də evini alma. Çalış elə küçədə ev al ki orada hamıdan dövlətli sən olasan. Lakin etibarlı qonşu seç. Elə ki, ev aldın, qonşuna hörmət et, onun haqqını tapdalama, belə deyiblər: “Qonşunun haqqı daha böyükdür”.

Küçənin və məhəllənin adamları ilə mehriban dolan, xəstələrinin kefini soruş, təziyə yerlərinə get, cənazələrini basdırmaqda iştirak et, ümumiyyətlə, qonşuya bütün işlərində kömək et, şadlıqları ilə şadlan, öz imkanına görə pay göndər, hədiyyə ver. Beləliklə, sən küçənin ən hörmətli adamı olarsan.

Küçə və məhəllənin uşaqlarını xoş dindir, başlarını sıgalla, qocalarının kefini soruşub hörmətlərini saxla. Küçə məscidindəki camaat namazında iştirak et, Ramazan* ayında məscidə şam və çilçıraq gəndərməkdə kahıllıq etmə. Sən xalqla necə rəftar etsən, o da sənənlə elə rəftar edər. Onu da bil ki, yaxşıdan-pisden insanın başına nə gəlsə, öz əməlindən gəlir. Ona görə edilməyə layiq olmayanı etmə, deyilməyə layiq olmayanı demə. Edilməyə layiq olmayanı edənlər görməyə layiq olmayan günlər görürlər.

Bacardıqca yurduunu böyük şəhərlərdə sal, elə şəhərdə sal ki, sənin üçün ən əlverişli olsun. Elə ev al ki, sənin evinin divarları başqalarınınkindən uca olsun, camaatın gözü sənə evinə düşməsin, lakin sən də qonşuların evinə baxmaqla onları narahat etmə.

Torpaq alsan, qonşusu və quyusu olmayan torpaq alma! Nə alsan, bolluq ilində al, şeriksiz və şübhəsi olmayan torpaq tapsan, şərikli və şübhəli torpaq alma, torpağın xətersiz bir dövlət olduğunu bil. Torpaq alanda həmişə onun abad olmasına çalış, hər gün yeni-yeni tikintilər sal ki, hərəsindən bir xeyir götürəsən. Əlbəttə, torpaq və imarətin abadlığı üçün kahıllıq etmə, yalnız abadlıq gəliri artırır. Gəlir istəmir-sənsə, onda bütün çölləri və səhraları öz torpağın hesab edə bilərsən, gəlir isə yalnız abadlıq nəticəsində əldə edilə bilər.

İyirmi beşinci fəsil

AT ALMAQ HAQQINDA

Ey oğul, at alanda çalış səhv etməyəsən. Adamın və atın mahiyyəti eynidir. Yaxşı adama və yaxşı ata nə qədər qiymət qoysan, layiqdir, eləcə də pis adamı və pis atı nə qədər pisləsən yeri var. Müdrik adamlar demişlər: “Dünya insanla, insan heyvanla”, heyvanların ən gözəli isə atdır. Onu saxlaya bilmək həm təsərrüfatçılığa dəlalət edər, həm mərdliyə. Bir məsəl var, deyirlər: “Atını və paltarını yaxşı saxla, at və paltar da səni yaxşı saxlar”.

Atın yaxşısını və pisini tanımaq adam tanımaqdan çətindir. Adamı tanıdırmaqda tanırlar, atın isə nitqi yoxdur, onun nitqi xarici görünüşüdür. Atın necəliyini bilməzdən əvvəl onun görünüşünə bax. Xasiyyətdə səhv etmək mümkün olsa, görünüşdə etməzlər, yaraşıqlı atların əksərinin xasiyyəti də yaxşı olar. Atın görünüşü ən yaxşı xüsusiyyətləri isə, baytarların dediyinə görə, bunlardır: dişləri nazik, sıx və ağ, alt dodağı nisbətən uzun, burnu dik, enli və uca, alnı geniş, qulaq boşluqları hamar, qulaqları dik və düz, qulaqların arası açıq, boynu dik, şax və nazik, aşağı hissəsi, yalı uzun, döşü geniş, əllərinin və ayaqlarının ortası aralı, quyruğu gur və uzun; xayası qara, gözü və kirpikləri qara; yol getdikdə ayıq, beli gödək, dala enli, qabırğalarının hər iki tərəfi ötlü olmalıdır. Yeri-yerə sürvarinin nə etmək istədiyini başa düşməlidir. Bütün bu dediyim xüsusiyyətlər mütləq hər aldığın atda olmalıdır, o, yaxşı at olar. Lakin bir atda olub digərində olmaya biləcək xüsusiyyət onların rəngidir. Ən yaxşı rəng xurmayıya çalan köhər atdır. Bu, həm gözəl

olar, həm isti-soyuğa dözər, həm də zəhmətkeş olar. Ağ at isə zəif olar, lakin xayası, budlarının arası, quşqunu, dırnağı, əl-ayağı, döşü, alını və quyruğu qara olsa yaxşıdır.

Kürən at, xüsusilə pul-pul olan tünd qızıl rənglisi, alını, paçasının arası, budları, gözü, dodağı – bunların hamısı qara olsa yaxşıdır. Səmənd at da belə olmalıdır. Kül rəngli atda başqa rəng və xal olmamalıdır.

Qara at görə tənd olsun və gözündə qırmızılıq olmasın. Çox zaman qırmızıgöz atlar dəli və eyibli olurlar. Boz at az hallarda yaxşı olar, xayası isə, xüsusilə gözü, quşqunu, dırnağı ağ olanı pisdır.

Qara zolaqlı boz at kürəndə dediyim xüsusiyyətlərə malik olsa yaxşıdır. Ala atı bəyənməzlər, yaxşısı da az çıxar.

Atların müsbət tərəflərini bildin, eyiblərini də bil. Atlarda bir sıra eyib var ki, onların bəzilərinin həm işə ziyanı var, həm görünüşcə, həm təbiətə çirkin olar. Bəziləri də var ki, belə deyil, lakin nədsir, sahibini öldürəndir.

Elə xəstəliklər və eyiblər var ki, onları aradan qaldırmaq olar, elələri də var ki, yox. Hər eybin və xəstəliyin özünə görə adı var və bu ada görə onu bilmək olar. Deyirəm biləsən: biri lallıqdır. Lal at tez-tez yolu azar, madyan gördükdə təxərrüşə gəlsə də şeyhə çəkib kişneyə bilməz. Digəri eşəliq, yəni gecə korluğudur. Belə at gecələr başqa atların hürkdüyü sayırlardan hürkməz, haraya sürsən, oraya gedər, heç şeydən çəkinməz. O biri eybi karlıqdır. Karlığın əlaməti odur ki, atların kişnəməsini eşitdikdə şeyhə ilə cavab verməz. Həmişə qulaqlarını sallayar.

Solaxaylıq. Solaxay at da yaxşı deyil, çox büdrəyər. Əlaməti odur ki, dəhlizə girdikdə, əvvəlcə sol ayağını içəri qoyar.

Əməş at, yəni gündüz kor olan at pis olar. Əlaməti budur ki, gözünün hədəqəsi yaşılacalan qara rəngdə olar, həmişə gözünü açıq saxlayar, kirpiyini vurmaz. Bu eyib bir gözündə və hər iki gözündə ola bilər.

Çəpgözlük. Çəpgöz at zahirən şikəst görünərsə də, ərəb və əcəmlərin fikrinə görə uğurlu hesab edilir. Eşitmişəm ki, Dül-dül¹⁰⁸ də çəpgöz imiş.

Ərcəl və Əcim at, yəni ağayaq uğurlu olmaz. Ağlıq sol ayağında, istər qabaq, istər dal ayağında olsa, daha uğursuz olar. Göygöz at. Hər iki gözü göy olsa, xüsusilə çəp olsa pisdır. Müğrəb at, yəni ağgöz pisdır. Buğə¹⁰⁹ at pisdır. Əqvəd, yəni düzboyun at da pisdır. Belə at yaxşı ola bilməz. Hur atın da hər iki ayağı əyri olduğundan pis sayılır, farslar ona kamanayaq deyirlər. Tez-tez yıxılar, yəhərinin altı tükli olan at da uğursuz olar, qoltuğunun altı, paçalarının arası və hər iki ayağı tükli olan at daha uğursuz olar. Dırnağının iç tərəfində pırpız tük olan Fərsün

atı da yaxşı sayılmaz. Lakin dırnağının üst tərəfində olsa, eybi yoxdur. Əsdəf, yəni dırnağı çevrilmiş at da pis olar, ona Əxnəf də deyirlər.

Ön və ya arxa ayaqları uzun olan at eniş-yoxuşda aciz qalar. Bu da pisdır, belə ata Fəzəq deyilir.

Əzəl, yəni əyriquyruq adlanan at da pisdır, ona Kəşəf də deyilir, çünki əsbabı həmişə aydın görünər. İtquyruq at da pis olar. Əfxəz adlanan at da pisdır, çünki ayağını öz yerinə qoya bilməz. Əsbət at da yaxşı olmaz, həmişə axsayar, çünki oynaqları arasında şiş olar. Ərun atı da pis olar, çünki belələrinin qabaq ayağının oynaqında sümük olar, dal ayağında da olsa pisdır. Ona Əqrən deyirlər. Minməyə qoymayan, təpik atan, cilov darta, çox kişneyən, tez-tez təxərrüşə gəlib şeyhə çəkən, şahə qalxan atlar da pis olar. Göygöz at gecəkoru olar.

Hekayət. Bir hekayət eşitmişəm, orada Əhmədi Fəriqun¹¹⁰ çobanı Novruz günün onun yanına gəlib deyir: “Novruz hədiyyəsi gətirə bilməmişəm, lakin ondan daha yaxşı şad xəbər gətirmişəm”. Əhməd əmr edir, desin. Çoban deyir: “Dünən sizin atlar min dənə göygöz dayca doğmuşdur”. Əhməd deyir: “Bu çobana yüz çubuq vurun, min gecəkoru atın doğulması şad xəbər deyil”.

Dediklərimi bildin, indi də deyim, at xəstəliklərinin adını bil: çox tərlilik, ağız suyunun axması, topuq şişi, manqa, dırnaq çatlaması, məxmərək, hürə kəklik, döyənək, diz sümüyünün kirəcləşməsi, qoturluq, dırnağın sürtülmesi, dırnaqaltı iltihabı, qarın şişi, cüzam, xərcəng, alalıq, dəbəlik, ayağın keyişməsi, boğaz iltihabı, ınaq, qapma, sidiyin dayanması, təngnəfəslik, arıqlıq, yəhər yarası, dizin bükülməsi.

Bu xəstəliklərin yalnız ümumi şəkildə adını çəkiyəm, şərh etməm, uzun olar. Bu dediklərimin hamısı eyibdir. Lakin ən böyük eyib qocalıqdır. Elə eyib var ki, ona göz yummaq olar, lakin qocalığa yox.

At alanda ucasını al, beş dangdan¹¹¹ aşağı olmasın: adam özü gözəl, qamətli uzun olsa da alçaq atda balaca görünər.

Bil, atların sağ tərəfindəki qabırğaları çox halda sol tərəfdəkilərdən bir dənə artıq olar. Say, əgər bərabər olsa, qiymətindən bir az da baha al. Az at tapıla bilər ki, ona çatı bilsin.

Heyvan, torpaq, mülk, hər nə alsan eləsini al ki, sağ olduqca özün xeyir götürə biləsən, səndən sonra isə arvad-uşaq və varislərin.

Axır bir gün gələcək, sən də arvad-uşağın olacaq.

İyirmi altıncı fəsil

EVLƏNMƏK HAQQINDA

Ey oğul, evlənənsən öz hörmətini¹¹² qoru, mal şirin olsa da onu arvad-uşağından əsirgəmə. Lakin arvadı yaxşı saxla, övladı üzüyola, mehriban tərbiyə et, bu sənin əlindədir. Mən bir misrada deyirəm.

Uşağı tərbiyəylə, arvadı saxlamaqla!

Amma arvad alanda malına görə alma, çox gözəlini də axtarma, gözəlliyə görə məşuqəni seçərlər. Arvad ismətli, namuslu, dindar, evdar, ərinə sevən, həyalı, təmizkar, başaşağı, üzüyola, ölidüz, malyı-ğan olmalıdır, beləsi gözəl də olar. Deyiblər: "Gözəl arvad həyatın bəzəyi olanıdır".

Arvad mehriban, ürəyəyatan, gözəl olsa da, o saat özünü arvadın ixtiyarına verib onun əmrlərinə tabe olma.

İsgəndərdən soruşdular: "Nə üçün Daranın¹¹³ qızını arvadlığa götürmürsən, o ki çox gözəldir?" Dedi: "Çox çirkin olar ki, biz bütün dünyaya əmr verdiyimiz halda, arvad bizə hökm etsin".

Özündən daha adlı-sanlı arvad alma. Bakirə qız var ikən, ər görmüşə meyil salma, qoy onun qəlbində sənə məhəbbətindən başqa heç kəs olmasın, elə təsəvvür etsin ki, bütün kişilər eyni cür olar. Başqa kişilərə meyli düşməsin.

Mehriban olmayan, ev dolandırmağı bacarmayan arvadın qaç. Deyiblər: "Ər axar çaydır, arvad isə bənd". Lakin arvad sənə malına sahib olsa və sənə aid olan malı sən istədiyin kimi istifadə etməyə qoymasa, onda arvad sən olarsan, o yox.

Arvadı yaxşı ailədən almaq lazımdır, kimin qızı olduğunu bilmək lazımdır. Arvadı ev dolandırmaq üçün alarlar, şəhətət söndürmək üçün yox. Şəhətəti bazardan pulla alınmış cariyyə ilə də aram etmək olar, bu qədər xərc töküüb əziyyət çəkməyə ehtiyac qalmaz.

Arvad gərək tam həddi-bülğa çatmış, ağla-kamala dolmuş olsun. Atasının və anasının necə ev saxladığını, necə ev dolandırdığını görmüş olsun. Beləsini tapsan, ehməllik etmə, tez elçi göndər. Bir də çalış qısqanma, qısqanacaqsansa, heç evlənmə, çünki sən qısqanclığın çox zaman zorla onu əyri yola getməyə məcbur edər. Bil, qısqanclıq və qeyrət özündən bir çox qadınlar ərərini öldürər, ya özlərini daha ləyaqətsiz adamlara təslim edirlər. Bundan çəkinməzlər.

Lakin arvadın şübhələnilib onu qısqanmasın, pulunu ondan gizlətməsən və yaxşı saxlasan, Allahın verdiyindən onu yaxşı dolandır- san, o sənə atandan, anandan və uşaqlarından daha mehriban olar. Sən özünə ondan daha yaxın, daha səmimi bir dost tapa bilməzsən. Lakin şübhələnilib qısqansan, o sənə min düşməndən daha qorxulu düşmənlər olar. Yad düşməndən qorunmaq olar, lakin arvadın yox.

Bakirə qız alsan, nə qədər şəhətətli olsan da, hər gecə ona yaxınlıq etmə, o sənəndən inciməz, elə güman edər ki, adət belədir. Əgər bir gün üzürlü səbəbdən yaxınlıq edə bilməsən və ya səfərə getsən, arvadın buna dözüb səbir edə bilər. Hər gecə yaxınlıq edib öyrəşdirsən, sən olmadıqda yenə ürəyi istər və çətin səbir edə bilər.

Kişilər çirkin, qoca olsalar da arvadlarını görməyə onlara imkan yaratma. Hər bir cavan xidmətçini, zənci və sadə olsa belə, arvadların olduğu evə buraxma. Kardan düşmüş qoca zənciləri buraxmaq olar.

Qeyrət şərtlərini yerinə yetir. Qeyrətsiz kişini adam hesab etmə. Kişinin qeyrəti olmasa, onun məsləki də olmaz.

Arvadını mən dediyim kimi saxlaya bilsən və Allah-təala sənə övlad versə, onların da tərbiyəsindən həyətə qal.

İyirmi yeddinci fəsil

ÖVLAD TƏRBİYƏ ETMƏK VƏ ONLARIN QAYDALARI HAQQINDA

Ey mənim əzizim, əgər Allah sənə oğul versə, əvvəlcə ona yaxşı bir ad qoy, ataların vəzifələrindən biri də budur. İkincisi, onu mehriban dayələrdən birinə tapşır, vaxtında sünnət etdir və imkan daxilində qonaqlıq ver. Sonra Quran oxumağı öyrət, elə et ki, Quranı əzbərdən bilsin. Böyüdükdə vuruş qaydalarını təlim et, qoy at çapmaq, silah oynatmağı öyrənsin, bilsin ki, hər silahdan necə istifadə edirlər.

Döyüş qaydalarının təlimi qurtardıqda, övladına üzmək öyrətməlisən.

Həkarət. Mən on yaşına çatdıqda, bizim bir hacib¹¹⁴ var idi, ona Bəmənzər hacib deyirdilər, yaxşı at çapmaq bilirdi. Reyhan adlı bir zənci var idi, o da yaxşı bilirdi. Atam rəhmətlik onların hər ikisinə tapşırırdı ki, at çapmaq, nizə oynatmaq, zubin¹¹⁵ tullamaq, çövkən, tabtab¹¹⁶ oynamaq, kəmənd atmaq, ümumiyyətlə, qəhrəmanlıq və igidliyə aid nə varsa, hamısını mənə öyrətsinlər. Sonra Bəmənzər hacib və Reyhan xədim atamın yanına gedib dedilər: "Ağanın oğlu biz nə bildikse hamısını öyrənmişdir. Ağa buyursun, sabah ovlaqda öyrəndiklərini ağaya nümayiş etdirdin". Əmir dedi: "Yaxşı".

Sabahısı getdim, nə öyrənmişdimse, hamısını atama göstərdim. Əmir onlara xələt verilməsini əmr etdi, sonra dedi: "Mənim bu oğlum,

hər nə öyrətmişsinizsə, hamısını yaxşı mənimsəyibdir. Lakin ən lazımli bir sənəti öyrənməmişdir". Dedilər: "O hansı sənətdir?" Əmir dedi: "Onun bildiyi bütün sənət və məharətlər elə şeylərdir ki, ehtiyac olduqda, özü edə bilməse, bunu onun əvəzinə başqaları edə bilər, lakin o sənət ki, özünə lazımdır və oğlumun əvəzinə onu başqası edə bilməz, öyrətməmişsiniz". Onlar soruşdular: "O hansı sənətdir?" Əmir dedi: "Üzmək! Özündən başqa heç kəs bunu onun üçün edə bilməz".

Absükundan¹¹⁷ iki mahir üzgüçü çağırtdılar. Məni onlara verdilər ki, üzmək öyrətsinlər. Könlüm yox idi. Zorla getdim, lakin yaxşı öyrəndim.

Təsədüfən, Həccə getdiyim il Mosul¹¹⁸ darvazası yaxınlığında qarşımızı kəsdiilər, karvanı çapdılar, ərəblər çox olduğundan, gücümüz çatmadı, nəhayət, Mosula çıpaq gəlməli oldum. Bilmirdim nə edim, Dəclədə¹¹⁹ gəmiyə minib Bağdada getdim. Orada yaxşı bir iş düşdü, Allahım kömək elədi. Axır gedib Həccə çıxdım. Bunu deməkdən məqsədim budur ki, Dəclədə Əkbəraya¹²⁰ çatmazdan əvvəl qorxulu bir yer, dərin bir girdab var, oradan keçmək üçün çox mahir dənizçi olmaq lazımdır. Oradan necə keçməyi bilməyən gəminin batmasına səbəb olar. Biz gəmidə bir neçə nəfər idik, oraya çatdıq, gəmisürən naşı idi, oradan keçməyi bilmirdi. Səhvən gəmini xətərli yerə sürdü, gəmi batmağa başladı. İyirmi beş nəfərə yaxın idik. Mən, bəsrelili qoca bir kişi və mənim qoçaq qulamlarımdan Kavi adlı birisi üzüb çıxdı. Qalanları həlak oldular. Bundan sonra mənim atama olan məhəbbətim bir az da artıdı, onun üçün verdiyim sədəqə və əhsanların miqdarını çoxaltdım. Bildim ki, o ağıllı qoca belə bir günü əvvəlcədən görmüş, ona görə mənə üzməyi öyrədirib, mən isə anlamamışam.

Deməli, elm və sənətdən hər nə öyrənmək lazımsa, hamısını övladına öyrət, beləliklə, sən atalıq borcunu və atalara xas olan mehribanlıq vəzifəsini yerinə yetirmiş olarsan. Axı dünyanın hadisələrindən arxayın olmaq, adamların başına nələr gələcəyini bilmək mümkün deyildir. Hər elm və sənət bir gün işə yarayar. Deməli, elm alıb sənət öyrənməkdə tənbellik etmək olmaz. Təlim vaxtı müəllimlər onu döy-sələr, müdafiə etmə, qoy vursunlar, çünki uşaq elm və ədəbi çubuq gücünə öyrənər, öz xoşuna öyrənməz. Əgər tərbiyəsizlik etsə, sən bundan qəzəblənsən, özün döymə, müəllimləri ilə qorxut, ürəyində sənə kin bəsləməmək üçün əmr et, onlar tənbeh etsinlər. Lakin oğlunla inzibətli ol, elə et ki, səni aciz hesab etməsin, həmişə ürəyində səndən qorxsun.

Dirəm, qızıl, hər nə arzu edirsə, imkan daxilində ondan əsirgəmə, qoyma ki, o pul xatirinə sənin ölümünü istəsin, miras üçün bədnam olsun. Elm alıb sənət öyrənmək övladın haqqıdır. Övlad pis də olsa, sən ona baxma, elm və sənət öyrətməkdə səhlənkarlıq göstərmə. Heç bir dərrakəsi olmasa, sən öyrətsən də, öyrətmədən də, həyat onu öyrədəcəkdir. Deyiblər ki: “Ata-anası tərbiyə etməyəni gecə və gündüz tərbiyə edir”. Həmin fikri babam Şəmsülməali başqa ibarə ilə belə demişdir: “Ata və anası tərbiyə etməyən adama gecə və gündüz tərbiyə verir”.

Lakin atalıq şərtini yerinə yetir, qoy taleyi necədirsə, elə də yaşasın. İnsan heçdən yarandıqda xasiyyət və təbiəti də onunla birlikdə yaranır, yalnız təcrübəsizlik, acizlik və zəiflik üzündən onu bürüzə verə bilmir. Böyüdükcə onun bədəni və ruhu da qüvvətlənər, yaxşı və pis əməlləri görünməyə başlar. Özü kamala çatdıqda, adəti də kamala yetişər, yaxşı və pis tərəfləri tam şəkildə meydana çıxar. Lakin sən elm və sənəti özünə miras edib övladına qoy get ki, onun haqqını yerinə yetirmiş olasan, çünki övlad üçün tərbiyədən yaxşı miras yoxdur. Sadə adamların övladları üçün ən yaxşı miras peşədir. Peşə başqa şeydir, sənət başqa şey. Lakin haqqıqətə qalsa, mənim əqidəmcə, peşə ən böyük sənətdir. Böyük adamların uşaqları yüz peşə öyrənib birini də işlətməsələr, bu eyib deyil, bəlkə sənətdir, bir gün gələr, hərəsi bir işə yarayar.

H e k a y ət. Bil, elə ki Qoştapsı¹²¹ taxtdan saldırlar (bu əhvalat uzunur, ancaq məqsəd budur ki, onun yolu Ruma düşür), Kostəntəniyyəyə¹²² (indiki İstanbul – P.S.) gedir, dünya malından yanında heç şeyi olmur. Çörək dilənmək ona ar gəlir. Demə, o, uşaqlığında dəmirçilərin necə qılınc, bıçaq, üzəngi, yüyən və başqa dəmir şeylər qayırdığını görmüş, alnına bu sənət yazıldığı üçün həmişə dəmirçilərin yan-yörəsində dolanmış, onlara diqqətlə baxmış və bu peşəni öyrənibmiş.

O gün Rumda çarəsiz qaldıqda gedib Rum dəmirçilərinə deyir: “Mən bu sənəti bilirəm”. Onu müzdür qəbul edirlər. Nə qədər orada qalır, o peşə ilə güzəranını keçirir və heç kəsə möhtac olmur, vətənə qayıdana qədər xərcini dəmirçilikdən çıxarır. Vətənə qayıtdıqda orduya əmr edir ki, heç bir böyük adam övladına sənət öyrətməyi eyib hesab etməməlidir, qoy qüvvət və sücaət işə yaramayan vaxtlarda heç olmazsa, onlar sənətdən istifadə edə bilsinlər. Hər öyrənilən peşə bir gün işə yarayar.

Sonra Əcəmdə bu, adətə keçdi. Elə bir böyük adam tapılmazdı ki, o öz övladına bir peşə öyrətməsin. Ona ehtiyac yox idisə də, bu, adətə keçdi.

Deməli, nə öyrənmək mümkünse, hamısını öyrən, faydasını görürsən. Lakin oğlun həddi-bülüğa çatdıqda ona diqqət yetir, gör nəyə həvəsi vardır, nə ilə məşğul olmaq istəyir, təsərrüfatı sevir, ya arvad almaq fikrindədir, yoxsa güzəranını yaxşılaşdırmaq? Bundan sonra evləndirməyə hazırlaş.

Oğluna qız alarkən və ya qızını ərə verərkən çalış öz qohumlarından olmasın, qızı özgələrdən al, qohumu alsan da, almasan da onun əti ətindən, qanı qanındandır. Başqa qəbilədən al ki, həm sənin qəbilən qohumluğunda qalsın, həm də özgə bir qəbilə yeni qohumun olsun, beləliklə, gücün ikiqat artsın, köməyin iki olsun.

Elə ki gördün təsərrüfatdan başı çıxmır və xoş güzəran keçirməyi bacarmır, xalqın, müsəlmanın qızını beləyə salma, hər ikisini bədbəxt etmə. Qoy böyüyənə qəder öz bildiyi kimi yaşasın. Hər halda sən öləndən sonra alnına nə yazılıbsa, o da olacaqdır.

H a ş i y ə. Övladın qız olsa, onu həyalı bir dayəyə tapşır, böyüyəndə ona bir müəllimə tut...

Nə qədər ki sənin evindədir, onunla mehriban dolan, çünki qızlar ata və analarının əsiri olurlar. Lakin oğlan atasız qalsa belə, yənə öz işini tələb etməyə gədə bilər, necə olur-olsun, özünü dolandırar. Qız isə yazıq olar, hər nəyin varsa, əvvəlcə qıza xərclə, onun işlərini düzəlt və birinin boğazına keçirib, qəmindən xilas ol. Qızın bakirədirsə, bakirə küreken tap, qoy arvad könlünü ona versin, ər də arvadın qədrini bilsin, hər iki tərəf bir-birinə bab olsun.

H e k a y ət. Belə eşitməmişəm, Şəhrbanunu¹²³ hələ kiçik bir qız ikən Əcəmdən Ərəbistanə əsir aparırlar. Ömər əmirəlmöminin (Allah ondan razı olsun) onu görür, deyir, bunu satın. Onu satmağa apararkən, Əli əmirəlmöminin (Allah ondan razı olsun) rast gəlir və peyğəmbər adından bu xəbəri gətirir: “Şah övladını satmaq rəva deyildir”.

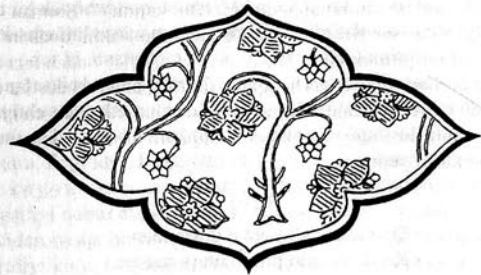
Hədis çatdıqdan sonra Şəhrbanunu satmayıb Səlmən Farsinin¹²⁴ evinə aparırlar ki, sonra ərə versinlər. Ərə getmək məsələsini Şəhrbanuya xəbər verdikdə, o deyir: “Əri görməyincə onun arvadı olmayacağam”.

Şəhrbanu uca bir yerdə oturur, Ərəb və Yəmənin böyükləri gəlib onun qabağından keçirlər ki, kimi bəyənə, onun da arvadı olsun. Bu zaman Səlmən onun yanında oturub gələn-gedənləri tanıtdırır və deyir-miş: “Bu-filandır, o-bəhməndir” və nöqsanlarını sayırmış.

Ömər keçərkən, Şəhrbanu deyir: "Bu kimdir?" Səlman deyir: "Ömərdir". Şəhrbanu deyir: "Böyük adamdır, lakin qocadır". Əli keçəndə soruşur: "Bu kimdir?". Səlman deyir: (Allah ondan razı olsun) "Əlidir". Şəhrbanu deyir: "Alicənab adamdır, lakin sabah Fatmey-Zəhranın üzünə baxa bilmərəm, utanıram, buna görə də istəmirəm". Əli oğlu Həsən keçdikdə, onun kim olduğunu bildikdən sonra deyir: "Mənə layiqdir, lakin arvadları çoxdur, istəmirəm". Əli oğlu Hüseyin (Allah ondan razı olsun) keçərkən, kim olduğunu soruşduqdan sonra deyir: "Bu mənim malumdur, mənim ərim o ola bilər. Bakirə qızın əri bakir oğlan olmalıdır, mən ərə getməmişəm, o da arvad almayıb".

Ancaq gözəl kürəkən seç, qızını kifir adama vermə. Qız çirkin ərə könül verməz, sən də rüsvay olarsan, əri də. Adaxlı gözəllüz, əlidüz, təmizdin, təsərrüfatdan başıçıxan olmalıdır. Bilməlisən ki, o, qızının xərcini haradan və hansı yolla ələ gətirir. Lakin kürəkən həm dövlətdə, həm şöhrətdə səndən aşağı olmalıdır ki, o sənənlə fəxr etsin, sən onunla yox, belə olduqda qızın da rahat yaşayar.

Demək istədiyim bunlardır, bundan artıq bir şey tələb etmə. Qız satan olma, onda kürəkən də müürvətli olub öz insanlığını yerinə yetirər. Nəyin var, hamısını ver, qızını onun boğazına keçir və özünü bu böyük möhnətdən xilas et. Dostlarına da bunu məsləhət gör. Yaxşısını Allah bilir.

İyirmi səkkizinci fəsil

DOST SEÇMƏK VƏ ONUN QAYDALARI HAQQINDA

Ey oğul, bil, insan nə qədər sağdır, onun dostu ehtiyacı vardır. Qardaşı olmayan adam dostu olmayan yaxşıdır. Bir alimdən soruşurlar: "Dost yaxşıdır, yoxsa qardaş?" Deyir: "Qardaş da dost olsa yaxşıdır".

Beyt

Dost olsa qardaşım, qardaş yaxşıdır,
Düşmən olsa, qara bir daş yaxşıdır.

Deməli, dostlar haqqında fikirləşsənsə, onlara bəxşiş, hədiyyə göndər, mərdlik göstər, çünki dost həyına qalmayanın dostları da həyına qalmaz. Belə adamlar həmişə dostsuz qalar. Deyirlər ki, guya dost adamı qohumdan uzaqlaşdırır. İnanma.

Tez-tez dost dəyişdirməyi adət etmə, dostu çox olanın eyibləri örtülər, ləyaqətləri meydana çıxar. Lakin tezə dost tapdıqda köhnəsinə arxa çevirmə. Yenisi ilə dost ol, köhnəsi də qoy yerində qalsın, beləliklə dostlarının sayı çoxalsın. Deyiblər ki: "Yaxşı dost böyük xəzinədir". Bir də sənənlə dostlaşmaq istəyən, lakin hələlik yarım dost olan adamlar haqqında da fikirləş, onlara yaxşılıq et, qayğı göstər, xeyir-şərdə onlara kömək et. Səndə mərdlik gördükdə, dönüb sadiq dostun olarlar.

İsgəndərdən soruşurlar: "Az müddətdə bu qədər böyük bir dövləti hansı xasiyyətinlə ələ gətirdin?" Deyir: "Düşmənlərə lütf etmək, dostlara kəramət göstərməklə".

Bir də dostlarının dostları haqqında fikirləş, onlar da dostlar cərgəsində hesab edilərlər. Lakin düşməninlə dostluq edəndən ehtiyatlı ol, ola bilər onunla dostluğu səninkindən möhkəm olsun və düşməninəndən əvvəl sənə zərər yetişsin.

Beyt

Qardaşım, əlini üz o dostundan
Ki, düşmənlə durub otura hər an.

Dostunla düşmənçilik edənlərdən də özünü qoru. Heç bir səbəb və əsas olmadan səndən şikayətlənən dostlardan dostluq gözləmə.

Dünyada eyibsiz adam ola bilməz, lakin sən mərd ol, mərd adamda nöqsan olmaz. Namərdlə dostluq etmə, namərd dostdan xeyir gəlməz. Bədə dostlarını dost hesab etmə, çünki onlar qədəhi dost tutarlar, səni yox. Dostun yaxşısı da olar, pisi də, hər iki dəstə ilə dostluq et, yaxşılarını ilə ürəkdən dostluq et, pisləri ilə dildə dost ol. Beləliklə, hər iki tərəfin dostluğu təmin edilmiş olar. Həmişə ehtiyac yaxşı dostlara düşməz, elə vaxt gələ bilər ki, pis dostlara da adamın işi düşə bilər. Hərçənd yaxşılarının yanına getmək pislərin yanında hörmətini azaltdığı kimi, pislərin də yanına getmək yaxşılarının yanında hörmətini azaldır, lakin sən yaxşılardan yolu ilə get ki, hər iki dəstənin dostluğu sənə nəşib olsun. Amma heç vaxt axmaq adamlarla dostluq etmə, çünki axmaq dost öz dostluğu ilə elə şeylər edə bilər ki, yüz ağıllı öz düşmənliliyi ilə onu edə bilməz.

Yalnız yaxşı və istedadlı adamlarla dostluq et ki, sən də dostlarının şöhrət tapdığı istedadlarla hörmət qazanıb təriflənəsən. Tək olmaq pislə oturmaqdan yaxşıdır. Bu barədə mən iki beyt də demişəm.

Şeir

Ey könül, vəhşitək çölə qaçırsan,
Nə dərd anladırısan, nə söz qanırsan.
Demək, pis həmdəmsən, yaxşı ki, getdin,
Tənhalıq yaxşıdır, mənəcə, pis dostdan.

Danlanmaq istəmirsənsə, dostların və adamların haqqını tapdalama. Deyiblər ki, iki cür adam məzəmmət edilməyə layiqdir: biri dostların

haqqını tapdalayanlar, ikincisi, yaxşı işə qiymət qoymayanlar. Bil ki, insanların dostluğa yarayıb-yaramadığını iki şeylə müəyyən etmək olar: birincisi odur ki, dostu dara düşsə, o, imkan daxilində heç bir şeyi dostundan müzaiqə etməyə və ağır gündə ondan üz döndərməyə; ikincisi, əgər dostu vəfat etsə, onun övladını və qohumlarını yanına çağırub onlara yaxşılıq edə, hər dəfə dostunun qəbrinin ziyarətinə getdikdə həsrətini bildirə, doğrurdu, bu dostun özü deyil, lakin onun ki, qəbridir.

Hekayət. Belə danışrlar ki, Sokratı öldürməyə apararkən, bütpərəstliyi qəbul etməsini təkid edirlər. Deyir: "Allah eləməsin ki, yaradandan başqa birinə sitayiş edəm". Onu edama aparırlar. Adətin tələb etdiyi kimi, tələbələrindən bir dəstə onun yanınca gedir və ah-fəğan edirlər. Sonra ondan soruşurlar: "Ey filosof, indi ki ölümə razı olubsan, de görək, səni harada dəfn edək?" Sokrat təbəssüm edib deyir: "Əgər mən yenidən tapa bilsəniz, harda istəyirsiniz, dəfn ediniz", yeni "tapdığınız mən olmayacağam, mənim qəbrim olacaqdır".

Adamlarla orta dost ol, dostlarının çoxluğuna bel bağlama, əsil dost özünü hesab et, dalına və qabağına diqqətlə bax, dostlarının etibarlığına ümid edib arxayınlaşma, min dostun olsa belə, heç kəs sənə özündən artıq dost ola bilməz. Dostu xoş və bəd gündə yoxla, xoş gündə hörmətinə, bəd gündə isə köməyinə görə. Düşmənin düşmən hesab etməyeni dost bilmə, elə adam tanış adlanır, dost sayılmaz.

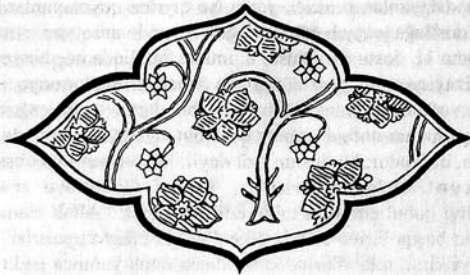
Dostlarının narazılıq vaxtlarında da xoş vaxtlardakı kimi rəftar et. O adamı dost hesab et ki, bilirsen o da səni dost hesab edir.

Dosta dostluq xatirinə elə şey öyrətmə ki, bir vaxt düşmən olsa, onun vasitəsi ilə sənə ziyan yetirə bilsin, sonrakı peşmançılıq fayda verməz.

Yoxsul olsan, dövlətli dost axtarma, çünki yoxsulu heç kəs sevməz, xüsusilə dövlətli. Dostu özünə bab seç, varlı olsan, dövlətli dost seçə bilsənsən. Lakin dostluqda möhkəm ol, onda sənin də işlərin möhkəm olar. Axmaq bir şey üstə dost səndən üz döndədirsə, onu geri qaytarmağa çalışma, deməli, ləyaqəti yoxdur.

Tamahkar dostdan qaç, onun dostluğu tamah üzündən olar, həqiqi dostluq olmaz. Kinli adamlarla dostluq etmə, kinli adam dostluğa layiq deyildir, ürəyi həmişə kinlə dolu olan adamın qəlbinə dostluq daxil ola bilməzi!

Dost seçmək qaydalarını öyrəndin, indi də dünyada baş verən işlər, yaxşılıq və pislilik haqqında dinlə.

İyirmi doqquzuncu fəsil

DÜŞMƏNDƏN EHTİYATLI OLMAQ HAQQINDA

Mümkün qədər çalış, özünə düşmən qazanma, lakin düşmənin olsa, kədərilmə, ondan da qorxma, istər açıqda, istərsə gizlədə, düşmənin işlərindən qafil olma, daima ona pislik etməyə çalış, həmişə onu yıxmaq haqqında tədbir tök, ancaq onun hiyləsindən də əmin olma. Bəla, müsibət və qəflət qapılarının üzünə bağlı qalmasını istəyirsənsə, vəziyyətini düşməndən üstüörtülü saxla.

Düşmənin səninlə işi olmayınca, sən öz düşmənliliyini bildirmə, özünü əvvəldə olduğu kimi apar. Ruhdan düşmüş olsan da, ağıllı hərəkət et, özünü ona düşkün kimi göstərmə. Düşmənin şirin dilinə uyma, düşmən sənə şəkər versə, sən onu zəhər hesab et.

Şeir

Bircə üzvü bədənin dost ola düşmənlə əgər,
İki düşmən bil onu, vur ona iki xəncər.

Güclü düşməndən həmişə özünü gözle, ondan qorx, çünki iki adamdan qorxmaq lazımdır: biri güclü düşmən, ikincisi xain dost. Heç vaxt düşməni zəif hesab etmə, kiçik düşmənlə də böyük düşmən kimi mübarizə apar, demə ki, o kimdir, nə edə bilər?

Hekayət. Belə eşitmişəm ki, Xorasanda Mühəlləb adlı çox nüfuzlu, hörmətli, xeyirxah, şöhrətli bir əyyar¹²⁵ var imiş. Deyirlər, bir gün küçə ilə gedərkən, ayağının altında qovun qabığı qalır, sürüşüb yerə deyir. Dərhal bıçağı çəkib qovun qabığını doğram-doğram edir. Soruşurlar: "Ey xacə, bu ad-sanına və qoçaqlığına baxmayaraq, utanmırsanmı, qovun qabığı ilə bıçaq davasına çıxırsan?" Mühəlləb deyir: "Məni yıxan qovun qabığı idi, bəs mən kimi bıçaqlaya idim? Məni yıxan mənim düşmənimdir, düşmən nə qədər kiçik olsa da onu "heç" adlandımaq olmaz. Düşməni "heç" hesab edən özü heç olar".

Deməli, düşmən düşməni məhv etmək fikrində olar. Düşmən səni məhv etməmiş sən tədbir gör, özünü ondan qoru. Lakin hazırlıq işlərini də əldən buraxma. Ancaq kimlə düşmənçilik edib, ona üstün gəlsən, hər yerdə pisləyib onun acizliyini üzə vurma. Aciz adama qələbə çalmaq sənin üçün iftixar hesab edilməz, Allah eləməsin, sonralar bir vaxt o sənə qalib gəlsə, aciz və zəif bir adam tərəfindən məğlub edildiyin üçün rüsvay olarsan. Buna görədir ki, bir padşah zəfər çalanda, onun düşməni zəif olduqda da, şairlər "mədhnamə", katiblər "fəthnamə" yazarkən, əvvəlcə düşmənin çox qüvvətli və qüdrətli olduğunu təsvir edirlər, onun ordusunu tərifləyirlər, düşmənin bir çox atlı və piyadalarını Söhrab¹²⁶ və əjdaha adlandırırlar, qoşunlarının vuruşlarını, sərkərdələrinin qəhrəmanlıqlarını bacarıqları qədər şisirdib tərifləyirlər. Yalnız bundan sonra mədh edəcəkləri öz ağalarının böyüklüyünü və ordularının məğlubedilməzliyini göstərmək üçün deyirlər ki, bax, bizimkilər filan böyük sərkərdənin filan qədər pəhləvanları olan qüdrətli ordusunun öhdəsindən gəldi, onu əzizdirib darıdan gətirdi.

Əgər düşmən ordusunu pisləyib, onun sərkərdəsinin aciz olduğunu desələr, o zaman belə aciz bir adamı məğlub etmiş şah nəyə fəxr edib qürrelənə bilər ki, hələ onun adına "mədhnamələr", ya "fəthnamələr" də yazılsın?!

Haşiyyə. Rey məmləkətində Seyyid¹²⁷ adlı bir qadın şahlıq edir-di. Şah nəslindən, ismətli, namuslu və düz bir qadın idi. Anamın əmisi qızı, həm də Fəxrüddövlənin¹²⁸ arvadı idi. Fəxrüddövlənin əcəli çatdıqda, onun Məcdəddövlə ləqəbli bir oğlu var idi, şahlıq adını ona verdilər, lakin hakimiyyət otuz bir il Seyyidənin əlində oldu, ölkəni o idarə etdi. Bu Məcdəddövlə böyükdə naxələf çıxdı, şahlığa ləyaqəti yox idi, şahlıqdan onda yalnız quru bir ad qalmışdı. O, evdə oturur, kənizlərlə kef çəkərdi. Anası otuz ildən yuxarı Rey, İsfahan və Kuhistan şahlıq etdi.

Bunu deməkdən məqsədim var. Sənin baban Soltan Mahmud ibn Səbüktekin hamən Seyyidəyə qasid göndərər deyir: "Gərək xütbəni¹²⁹ mənim adıma oxutdurub, sikkəni mənim adıma basdırasan, bac-xərac verəsən, yoxsa gəlib Reyi alaram, oranı xaraba qoyaram". Belə çox qorxutmalar yazır.

Qasid gətirib məktubu verir, Seyyidə deyir: "Soltan Mahmuda da ki, nə qədər ki ərim sağ idi, mən ürəyimdə qorxurdum ki, sən bu fikrə düşüb Reyə hücum edəsən. Lakin elə ki ərim vəfat etdi, işlər mənim öhdəmə qaldı, bu qorxu ürəyimdən qalxdı. Dedim, Soltan Mahmud ağıllı şahdır, bilir ki, mənim kimi bir qadınla müharibə etmək onun şərinə yaraşmaz. İndi əgər gəlsən, Allah da şahiddir ki, qaçmayacağam, vuruşa başlayacağam. İki şeydən biri olacaqdır: iki qoşundan biri məğlub ediləcəkdir; əgər mən qalib gəlsəm, yazıb bütün dünyaya car çəkəcəyəm ki, yüzlərlə şahları məğlub etmiş Soltan Mahmudu mən məğlub etmişəm, mənə həm "fəthnamə" yazarlar, həm "mədhnamə". Sən mənə qalib gəlsən, nə yazı bilərsən? Deyəcəksən ki, bir qadını məğlub etmişəm? Sənə nə "fəthnamə" düşər, nə "mədhnamə". Qadını məğlub etmək çox da fəxr deyil. Deyərlər: "Soltan Mahmud bir qadını məğlub etmişdir".

Bu sözdən sonra nə qədər ki Seyyidə sağ idi, Soltan Mahmud Rey xəyalına düşmədi və ora hücum etmədi.

Bütün bunları ona görə deyirəm ki, öz düşməni çox da rüsvay etməyəsən, lakin ondan arxayın da olmayasan, xüsusilə ev düşmənin. Özün də ev düşməninə daha çox qorx, çünki sənin işlərinin onun xəbəri olduğu qədər yadın xəbəri ola bilməz, səndən qorxuya düşəndə, ürəyində həmişə sənə pislik etmək fikrinə olar və sənin vəziyyətinin nə yerdə olduğunu yaxşı bilər. Xaricdəki düşmən o qədər bilməz. Buna görə heç bir düşmənlə həqiqi dostluq etmə, məcazi dostluq et, bəlkə məcazi dönüb həqiqi oldu, çünki çox zaman düşmənçilik dostluğa, dostluq isə düşmənçiliyə çevrilir, belə dostluq və düşmənçilik çox möhkəm olur.

Düşmənlərlə yaxınlığı çarəsizlik hesab et. Düşməne elə zərər vur ki, bundan sənin özünə ziyan dəyməsin. Çalış, dostlarının sayı düşmənlərindən ikiqat artıq olsun. Çoxdostlu, azdüşmənlili ol. Min dostla ümid edib, bir düşmən qazanma və bil ki, o min dost sənin hayına qalmaz, bu bir düşmən isə vayına çıxar.

Hər kəsi öz yerində oturtmağı bacar. Öz qədrini bilməyən adamın mərdliyində nöqsan var. Düşmən səndən güclü olsa da, onun işini

çətinləşdirməkdən əl çəkmə, düşmən səndən aman istəsə, nə qədər böyük düşmən olsa və sənə nə qədər pislik etmiş olsa, yenə aman ver və bunu böyük xoşbəxtlik hesab et. Deyiblər: "Düşmən istər ölsün, istər qaçsın, istər aman gətirsin".

Lakin düşməni aciz və gücsüz görəndə o saat atılıb üstünə minmə. Düşmən sənin ölinlə həlak olubsa, şadlıq etməyinə deyər, öz əcali ilə ölübsə, sevinmə. O zaman sevinə bilsən ki, sən heç vaxt ölməyə idin. Doğrudur, filosoflar deyiblər: "Hər kəs düşməndən bir dəfə artıq nəfəs alıb ölsə, o ölümü xoşbəxtlik hesab etmək lazımdır", lakin hamımızın öləcəyimizi bildiyimizdən sevinmək lazım deyil. Mən belə deyirəm:

Şeir

Əgər ölüm sovrmuş göyə düşmən küllünü,
Niyə bundan sevinib gülürsən, şadlanırsan,
Bilirsən, o, sənin də solduracaq gülünü,
Bəs özgecni ölümün nəcin şadlıq sanırsan?

Biz hamımız eyni yerdə getməyə səfərbərliyə alınmışıq və səfərə çıxarkən yaxşı əməldən başqa heç bir şeyi özümüzə apara bilməyəcəyik.

Hekayət. Belə eşitmişəm ki, Zülqərneyn¹³⁰ bütün aləmi gəzib, bütün dünyanı zəbt etdikdən sonra geri dönərək vətənə qayıtmaq istərkən Dəməşq¹³¹ əcali çatır. Vəsiyyəti edib deyir ki, mənə tabuta qoyun, tabutda dəşik açıb mənim əllərimi o dəşikdən xaricə çıxarın, əlim açıq olduğu halda aparın, qoy camaat görsün ki, bütün dünyanı aldım, lakin əliboş gedirik. "Qəsb etdik və tərək etdik". Hər şeyi bu dünyada qoyuruq; aldım, lakin saxlaya bilmədik. Bir də anama deyir ki, istəyirsə ruhum şad olsun, mənə elə adamlar yas saxlasın ki, onun ya heç bir əzizi ölməmiş olsun, ya özü əbədi yaşayacağına ümid bəsləsin.

Kimin ayağından yapışıb yıxsan, onun əlindən tutub qaldır, çünki ipi həddindən artıq bərk dartsan, qırılar. Demək, bütün işlərin endazəsini bil.

İstər dostluqda, istərsə düşmənlikdə mütədil ol, çünki mütədillik bütün ağılların məcmusunun orta ağılıdır. Çalış, həşəd doğura biləcək şeyləri sənin paxıllığını çəkən adamlara göstərmə, həyatları boyu sənə kin bəslərlər. Bədxahlarına qarşı bədxah ol, lakin tamahkar, mənsəbpərəst adamlarla höcətləşib onlara baş qoşma, mənsəbpərəstlik özü tez-gec onu yıxar. Kuzə hər dəfə su ilə dolu qayıtmaz. Həyasız və

davakar adamlarla təmkinlə dolan, lakin təşəxxüslü adama qarşı təkəb-bürlü ol. Nə vəzifədə olursan ol, adamlarla insan kimi rəftar etməyi heç vaxt unutma, hirsəndikdə acığını udmağı bacar, dost və düşmənlə qışqıra-qışqıra danışma, dilşirin ol, şirindilli olmaq ovsunçuluğa bərabərdir. Yaxşı-pis nə deyirsənsə, cavabında da onu gözlə. Hərzə sözün mərzə də cavabı olar. Eşitmək istəmədiyini başqasına da demə. Xalqın üzünə deyə bilmədiyini dalınca da danışma. Ehtimala görə adamları hədələmə, işi görməmiş özünü öymə, demə: "bunu edəcəyəm", de ki, "bunu etmişəm". Bu barədə mən belə demişəm:

Şeir

Ey sənəm, eşqini atdım qəlbimdən,
Dağ boyda qəmini çöl etdim həmə.
Mən bu gün demirəm, "nə edəcəyəm",
Sabah deyəcəyəm: "Bax, etmişəm mən".

İşi sözdən üstün tut. Sənə diluzunluq etmək istəyən adama da diluzunluq etmə. Heç vaxt ikiüzlü olma və ikiüzlü adamlardan qaç. Odpükürən ejdahadan qorxma, amma sözgezdiren adamdan qorx, çünki onun bir saatda sökdüyünü bir ilə də tikmək olmaz.

Qul ilə mübahisə etmə. Nə qədər böyük və adlı-sanlı olsan da özündən aşağı adamlara höcətə girişmə.

Filosof demişdir: "Bələlərin çoxundan xilas olmaq istəyirsənsə, on xasiyyəti özünə peşə et: özündən güclü ilə vuruşma, yalançı adamları məclis qurma, xəsis adamlarla ünsiyyət saxlama, nadanla öcəşmə; ikiüzlü ilə dost olma; yalançı ilə alver etmə; davakar, tündxasiyyət adamları şərab içmə; arvadlarla çox oturub-durma; sirrini başqalarına vermə, yoxsa böyüklüyünə hörmət qoyan olma, nüfuzdan düşsən; biri sənə bohtan atsa, üstünə götürmə, çalış, onu özündən rədd et; heç kəsi o qədər tərifləmə ki, məzəmmət etmək lazım gələndə pisləyə biləsən, o qədər pisləmə ki, lazım gələndə tərifləyə biləsən. Sənsiz işi keçə bilən adamı hərba-zorba gəlmək və şikayət etməklə qorxutma, sənə ehtiyacı olmayan sənənin hədəndən də, şikayətindən də qorxmaz, onu hədələməklə özünə dalınca danışan bir adam əmələ gətirmiş olarsan. Sənsiz keçinə bilməyən¹³² adamları isə birdəfəlik təhqir edib ruhunu öldürmə, gücünü ona göstərüb, başqalarının acığını ona tökmə. Böyük günah etmiş olsa da onu bağışla, özündən balacalarda nəhaq yerə bəhanə

axtarma. Beləliklə, sən onlardan xeyir götür, onlar da səndən qaçmasınlar. Özündən kiçiklərə yaxşı baxsan, onlar da sənənin abadlığına yaxşı baxarlar.

Kiçiklər sənənin mülkündür, var-dövlətidir, onlara yaxşı baxmasan, çöhrəsiz, azuqəsiz olarsan, yaxşı baxsan, işlərin saz gedər, razı qalarsan.

Sözə baxan nöqsanlı nökrər sözə baxmayan nöqsansız nökrərdən yaxşıdır.

Əmrinin və işinin yerinə yetirilməsini istəyirsənsə, bir işi iki adama buyurma. Deyiblər ki, bir qazanı iki aşpaz bişirsə, qaynamaz, bir evin iki xanımı olsa, ev süpürülməmiş qalar. Şair demişdir:

Taşıma bir işi sən iki adama, canım,
Ev zibilli qalacaq evdə iki olsa xanım!

Əmr yerinə yetirən olsan, özünə şərik axtarma ki, o işdə müvəffəqiyyət qazansan, həmişə ağanın qarşısında üzü ağ olasan. Lakin dostadüşməne mərhəmətli ol, camaatdan xəta baş verdikdə coşma, hər sözə bir əmma qoyma, hər haqq-nahaq şey üstündə xalqı incitmə, həmişə təriflənmək istəyirsənsə, kərəmətli ol".

Otuzuncu fəsil

CƏZA VERMƏK VƏ ƏFV ETMƏK QAYDALARI HAQQINDA

Ey oğul, bil və agah ol ki, hər xata üstündə adama cəza verməzlər. Əgər biri günah etsə, əvvəlcə ürəyindən onun günahının bağışlanmasını istə. Axı o da adamdır, ilk günahı Adəm etmişdir. Bu barədə mən deyirəm:

Şeir

Əgər bir gün gəlməmişəm görüşə,
Ey munisim, yüz dəfə ah etmişəm.
İlk günahı Adəm etmiş, bağışla,
Mən adamam, mən də günah etmişəm.

Nahaq cəza vermə ki, günahsız cəza almayasan. Hər şey üstündə qəzəblənmə, acıqlı vaxtlarda hirsini uda bilməyi bacar. Bir günahı bağışlamağı səndən xahiş etsələr, qəbul et, günah nə qədər böyük olsa da, bağışlamağı özünə adət bil, bəndə günah etməsə, ağanın bağışlamasına ehtiyac qalmaz. Hər günah üçün cəzalandırsan, bəs sənəin kərəmətin nə olar? Bağışlamağı vacib bilsən, böyüklük şərəfindən məhrum olmazsan. Lakin bağışladıqdan sonra bir də ona sərzeniş edib həmin günahı yada salma, bu elə bağışlamamaq kimi bir şey olar.

Amma özün elə günah etmə ki, üzr istəməli olasan, lakin etdinmi, üzr istəməkdən utanma, qoy düşməncilik aradan qalxsın.

Birisi cəzaya layiq günah işlətmisə, əvvəlcə günahın dərəcəsinə təyin et, sonra ona müvafiq cəza ver. İnsaf sahibləri belə demişlər: "Cəza günaha müvafiq olmalıdır". Mən isə belə deyirəm: "Əgər biri günah etmişsə və o, cəzaya layiqsə, sən bu günaha müvafiq cəza verməlisən ki, helm, rəhm və kərəmət qaydalarını unutmayasın; bir dirəmlilik günah edibsə, yarım dirəmlilik cəza vermək lazımdır ki, beləliklə, həm kərəmətli hesab ediləsən, həm də ləyaqətli, çünki kərəmətli adamlara rəhmsiz olmaq yaramaz.

H e k a y ə t. Eşitmişəm, Müaviyə¹³³ dövründə bir dəstə adam cinəyət iş görür və onları öldürmək vacib olur. Müaviyə əmr edir, boyunlarını vursunlar. Bu zaman onlardan birini boynunu vurmağa irəli gətirirlər. O kişi deyir: "Ya əmirəlmöminin, bizə nə etsəniz yeri var, mən öz günahımı boynuma alıram. Lakin Allah xatirinə, istəyirəm, mənim iki kəlmə sözümə qulaq asıb ona cavab verəsiniz. Deyir: "De". O kişi deyir: "Bütün dünya sənəin həlim və kərəmətli olduğunu bilir, əgər biz bu günahı sənəin qədər həlim və kərim olmayan bir padşaha etsəydik, o bizə nə edərdi?" Müaviyə deyir: "Mən nə edirəmsə, o da onu edərdi". O kişi deyir: "Bəs onda sənəin mərhəmətli və kərəmətli olmağının bizə nə faydası? Həmin zülm, həmin cəza?" Müaviyə deyir: "Sən bu sözü bir az qabaq demiş olsaydın, heç o birilərin də boynu vurulmazdı, kim qalıbsa, hamısını bağışlayıram".

Deməli, günahkar üzr istəsə, onu qəbul et, çünki bağışlanması mümkündür olmayan günah yoxdur.

Bir möhtac adamın sənə ehtiyacı düşsə və bunun dinə zərəri, dünyaya işlərinə ziyanı olmasa, dünya malı xatirinə onun xahişini rədd etmə, imkan daxilində ona kömək et, sənəin haqqında olan yaxşı fikrini pisa çevirmə. O adam sənəin haqqında yaxşı fikirdə olmasaydı, səndən bir şey də istəməzdi. Ehtiyac vaxtı o sənəin əsirin olur. Deyiblər ki, "Ehtiyac əsirliyə bərabərdir". Əsirlərə isə rəhm etmək lazımdır. Əsiri öldürmək təriflənməz, pislənər. Bu mənada kahıllıq göstərmə, onda hər iki dünyada şöhrət qazanarsan.

Bir adama ehtiyacın düşsə, əvvəlcə bax gör o adam səxavətli dir, yoxsa xəsis. Səxavətli olsa, ehtiyacını istə, lakin münasib vaxt seç, qanı qaradırsə istəmə, acıdırsə yenə istəmə. Bir şey xahiş edərkən fikirləş, yaxşı sözlər tap, otur, ən yaxşı hörmət qaydalarına riayət et, sonra qısa

şəkildə xahişini bildir. Xahiş edərkən həddindən artıq təvazökar və nəzakətli ol, təvazökarlıq xahişin qəbul edilməsi üçün ikinci vasitədir. Əgər xahiş etməyi bacarsan, heç vaxt əliboş qayıtmazsan. Bu barədə mən deyirəm:

Rübai

Ey könül, ürəkdən keçirsə nigar,
Zəhmətsiz vüsala ancaq bir yol var.
Görək yar deyən tək edəsən, könül,
Sən xahiş bacarsan, o da ram olar!

Kimə ehtiyacın varsa, özünü ona qarşı nökr və qul kimi apar, məqsədinə çatdıqda isə hər yerdə ona təşəkkür et (Allah-təala da buyurubdur ki, "Şükür etsəniz, qismətinizi artıraram"). Allah-təala şükür edənləri sevər. Bundan əlavə, birinci yaxşılıq qarşısında edilən təşəkkür ikinci xahişin yerinə yetirilməsinə ümid verir.

Sənin xahişini yerinə yetirmirsə, öz bəxtindən küs, ondan şikayətlənmə. O sənin şikayətidən qorxsaydı, özü sənin ehtiyacını yerinə yetirərdi. İşin düşən adam rəzil və xəsisdirsə, ayıq vaxtı ondan heç nə istəmə, verməz, məst olduqda istə. Rəzil və xəsis adamlar kefləndikdə səxavətlənər, lakin sabahısı peşmançılıq çəkərlər.

İşin rəzil adama düşsə, özünü yazıqlar cərgəsində hesab et. Deyiblər üç adam yazıq sayılar: axmağın əli altında işləyən ağıllı, gücsüzə tabe olan qüvvətli, xəsisə möhtac olan səxavətli.

Bil, müqəddimədə dediyim sözlərdən və müxtəlif məsələlər haqqında yazdığım fəsilərdən məqsəd bacarığım daxilində sözün ləyaqətinə, onun qüdrətinə haqq verməkdən ibarət idi.

İndi də peşələrdən danışmaq istəyirəm, onu da oxuyub biləsən, belə lazım oldu. Ona görə istəyirəm ki, hər nə bilirəmsə, əvvəlindən tutmuş axırına qədər, hamısını sənə öyrədəm. Bəlkə, ölərkən sənin tərəfindən arxayın olub, bu dünyadan rahat gedəm. Hərçənd mən özüm də elmdə piyadaya, lakin bilsəm də faydası yoxdur, çünki mən atamın sözlünə necə baxmışamsa, sən də mənim sözlümə elə baxacaqsan. Deməli, səni danlamağına dəyməz, lakin mən öz vəzifəmi yerinə yetirirəm.

İstəyirsən qulaq as, istəyirsən yox, mən hər peşədən bir az danışacağam ki, sözdə də xəsis olmayım, sinəmdə nə varsa, hamısını deyim. Yaxşısını Allah bilir.

Otuz birinci fəsil

ELM ÖYRƏNMƏK VƏ FƏQİHLİK¹³⁴ HAQQINDA

Ey oğul, bil və agah ol ki, sözün əvvəlində "peşələrdən danışacağam" – deyərək, mən dükən saxlamağı nəzərdə tutmurdum. Peşə yalnız dükandarlıq deyildir. İnsan nə ilə məşğul olsa, o da onun peşəsi sayılır. İnsan öz sənətini yaxşı bilməlidir ki, ondan fayda götürə bilsin. İndi görürəm, elə bir iş və peşə tapmaq mümkün deyildir ki, onda nizam-intizam olmasın. Hər peşənin öz qayda-qanunu vardır. Peşələr isə müxtəlif və çoxdur, bunların hamısının da üsulunu bilmək lazımdır. Bunların hər birini ayrı şərh etmək mümkün deyildir, kitab böyüyüb şişər və əsas məqsəddən uzaq düşərik.

Lakin hansı sənət olur-olsun, üç yerə bölünür: ya peşəyə aid olan elmdir, ya elmə aid olan peşədir, ya ağıl işlətməklə əmələ gələn peşənin özüdür.

Peşə ilə əlaqədar olan elmlər: tibb, nücum, həndəsə, yer ölçmək, poeziya və sairədir. Elmlə əlaqədar olan peşələr: musiqişünaslıq, baytarlıq və bu kimilərdir. Bunların hərəsinin öz qaydası vardır. Sən bu qayda-qanunları bilməsən, usta olsan da, bu məsələdə əli-qolu bağlı kimi qalarsan. Peşələrin özləri isə məşhurdur və onların şərhə ehtiyacı yoxdur. Yeri gəldikcə, imkan daxilində, hərəsinin öz qaydasını sənə göstərəcəyəm, çünki bu, iki haldan xaric deyil: ya ruzigarın təsadüfləri,

zamanın hadisələri sənin özünü bunlara möhtac edəcək, heç olmazsa, o ehtiyac vaxtı bunların hərəsinin sirrindən istifadə edərsən, ya böyük olduğun üçün ehtiyacın olmayacaq. Lakin böyükələrin də sənət bilməsi zəruridir.

Ey oğul, bil, axirət elmindən götürə biləcəyin qədr heç bir elmdən xeyir götürə bilməzsən. Dünya elmindən xeyir götürmək istəsən, görək ona bir peşə qoşasan, əks halda fayda görməzsən. Məsələn, şəriət elmində: qazi, qəyyum, müderris, vaiz olmasan, dünya malından bir şey əldə edə bilməzsən. Nücum elmində: təqvimçilik, rəmmalçılıq, falçılıq, gözbağlayıcılıqla məşğul olmasan, istər ciddi, istərsə qeyri-ciddi, münəccimə heç bir şey düşməz. Tibb elmində: əliitilik, yalandan təsəlli, saxta dərman olmasa, həkim bir şey qazana bilməz.

Buna görə ən böyük elm din elmidir, çünki onun əsası tohid, törəməsi şəriət ehkamları, səmərəsi isə dünya malıdır. Deməli, ey oğul, bacardıqca din elminə yiyələnməyə çalış ki, həm bu dünyanı, həm də axirəti ələ gətirmiş olasan. Müvəffəq olsan, əvvəlcə dinin əsaslarını öyrən, sonra isə törəmələrinə keç, çünki əsası bilmədən törəməyə keçmək, əsli bilmədən fərə keçmək təqlid hesab edilir.

Haşiyə. Əgər dediyim peşələrdən elmi¹³⁵ seçsən, pəhrizkar, qənaətkar, elm sevən ol, dünya malına aludə olma. Səbirli, incə ruhlu, gecyatan, tezduzan ol, kitab hərisi ol, təvazökarlığa adət et, işdə tez yorulan olma. Əzbərləmə və təkrarlamada tənbellik etmə, ardıcıl olaraq keçmişin təcrübəsini öyrən, tədqiqatçı, sirləri açan, alimlərin dostu, hörmətçil, elm öyrənməkdə həris və utanmaq bilməyən, öz müəllimlərinin haqqını itirməyən, qədrini bilən ol.

Elə etmək lazımdır ki, kitab, dəftər, qələm, davat, qələmdan, qələmyonan bıçaq və bunun kimi şeylər həmişə öz yanında olsun. Ürəyində bunlardan başqa heç bir şey olmamalıdır. Nə çitsən, yadında saxla, təkrar et, lakin azdanısan və uzaqgörən ol, təqlidçi olma. Hansı elm axtaran adamda bu sifətlər olsa, o, tezliklə öz əsrinin yeganə alimi olar.

Haşiyə. Əgər müfti olsan, əzbərdən çox şey bilən, çox dərs oxumuş ol. Namaz qılıb oruc tutmaqda ifrata varma, ikiüzlü olma, təmizbədən, təmizpaltar və hazırcavab ol. Bir məsələni yaxşı öyrənməmiş fitva vermə. Öz ehtimalına və başqasını təqlidə əsasən iş görmə. Öz rəyini üstün tut. İki adamın şəhadəti və sözü ilə kifayətlənmə. Etibarlı adamlardan başqa heç kəsin yazısını qəbul etmə. Hər kitabda və risa-

lədə yazılanı qanun hesab etmə. Rəvayətə qulaq asmaq istəyirsənsə, naməlum adamların rəvayətlərinə yox, məşhur rəvayətlərin¹³⁶ rəvayətlərinə qulaq as. Etibarlı olmasalar, tək-tək adamların gətirdiyi xəbərlərə inanma. Arasikəsilmədən gətirilən xəbərlərə qarşı soyuqqanlı olma. Deyilənlərə qulaq asmağı adət et, lakin qərəzənə cavab vermə. Mübahisə etməli olsan, rəqibinə fikir ver, onun sözünü rədd edib, əksini sübut etmək iqtidarın varsa, məsələyə qarış, yoxsa sözü qısa et, bir misal gətirməklə kifayətlən. Eyni məsələ haqqında bir-birinə iki zidd fikir demə, əvvəl dediyin sözü yadında saxla ki, sonrakı sözünlə onu puç etməyəsən. Mübahisə din alimləri arasında gedirsə, əvvəlcə hədisi de, sonra onu təmsil, təşbih və mümkün ola bilən həyatı hadisələrlə müqayisə et. Üsul¹³⁷ mübahisəsində vacibətdən olanları olmayanlarla bir yerdə izah etmək eyib sayılmaz. Hər şeydən əvvəl məqsədi qarşıya qoy, sonra aydın, sərrast və yaraşıqlı danış, sözləri çeynəyib tüpürmə, qırıq-qırıq söyləmə, lakin uzunçuluq da etmə, mənasız danışma.

Haşiyə. Ey oğul, əgər vaiz olsan, hafiz¹³⁸ ol və əzbərdən çox şey bil, xitabət kürsüsünə qalxdıqda tez otur, rəqibinin zəifliyinə əmin olmayınca mübahisəyə girişmə. Kürsüdə nə istəyirsən de, onu da iddia et. Sual verən olsa, qorxusu yoxdur, lakin fəşahətlə danış və ələ hesab et ki, sənin məclisində oturanların hamısı heyvandır. Nə istəyirsən de, lakin özünü çaşdırma. Paltarını və canını təmiz saxla. Müridlərin və nəvə çəkənlərin olsun, qoy onlar məclisdə otursunlar, sən hər təsirli söz dedikdə nəvə çəkib, ah-fəryad qoparsınlar və məclisi qızıqsındırınsınlar. Camaat ağlayanda sən də hər dəndən bir ağlamsın. Sözdə qaşsan qorxma, salavat çevirtmə, dua oxu. Xitabət kürsüsündə cansıxıcı olma, qaşqabağını tökmə, onda məclisin də cansıxıcı və ağır olar. Ona görə deyiblər ki, ağırlığın noticəsi ağırlıq olar. Danışarkən diribəş ol, qızıxdığın vaxt birdən süstləşmə. Həmişə dinləyicilərə fikir ver, əhvalat istəsələr, əhvalat danış, rəvayət istəsələr, rəvayət. Qara camaatın nədən xoşlandığını bilsən, onlar da səni qiymətləndirər. Elə ki gördün bazarın tutub, qorxma, nəyin varsa, hamısını fəşahətli söz və beləğətli kəlam kimi işə ver getsin, bazar yaxşı gətirəndə hər şeyi alarlar. Lakin müvəffəqiyyəti qazandığın vaxtlar çox ehtiyatlı ol, çünki düşmənlə belə hallarda özünü bürüzə verir.

Beyənilmədiyin yerlərdə qalma, xitabət kürsüsündə oturarkən verilən sualların cavabını bilirsənsə, de, bilmirsənsə özünü itirmə, de

ki, dua istəyiblər. Məclisdə dediyin sözləri yaxşı yadında saxla ki, təkrar etməyəsen. Həmişə xoşsifətli ol, şəhərlərdə çox qalma, rövzə-xanlarla fəalığın ruziləri ayaqlarında olar. İşin düz gətirdikdə, üz-gülər ol, vəizlik şərəfini qoru, bədənini, paltarını təmiz saxla, şəri məsələlərə: oruc, namaz və s. istər zahirdə, istərsə batində, könüllü riayət et. Dilin yağlı olsun, bazara çox getmə, camaat səni çox görməsin, beləliklə, xalqın gözündə hörmətin olsun.

Pis yaxın adamdan ehtiyatlı ol, xitabət kürsüsünün hörmətini saxla, bu bərdə başqa yerdə də xatırlatmışam, təbəbbüddən, yalançılıqdan, rüşvətxorluqdan uzaq ol. Xalqa nəyi məsləhət görürsənsə, özün də elə et, qoy xalq səni insafılı bilsin.

Elmi yaxşı öyrən, öyrəndiyini isə yaxşı ibarələrlə ifadə et ki, mənasız müddəə, yersiz söz, yararsız mövzə üçün xəcalət çəkməyəsen. Hər nə desən xofla rica¹³⁹ arasında də, bir dəfəliyə xalqı Allahla qorxudub, ümidini kəsmə, bir dəfəliyə də hamını başdantutma savab etməmiş, behiştə göndərmə. Nədə mahirsənsə, nəyi yaxşı bilirənsə, o bərdə də çox danış ki, sözündə əsassız müddəalar olmasın, əsassız müddəaların bəhrəsi həmişə rüsvayçılıq olar.

Ögər alimlikdə böyük dərəcəyə çatıb qazılıq rütbəsinə qalxa bilən, çalış səbirli, təmkinli, diribax, gözüaçıq, tədbirli, uzaqqörən, adamtanıyan, siyasətbilən, din elmindən baxəbər, tərifiq şəxslərindən başıçıxan, hər tayfanın xasiyyətinə bələd, hər məzhəbin mahiyyətinə vafiq, hər təbəqənin zövqündən xəbərdar adam olasan. Qazılığın bütün incelikləri sənə məlum olmalıdır ki, bir məzlum sənə müraciət etsə və onun şahidi olmasa, lakin ona qarşı ədalətsizlik edilib, haqqı tapdalanmış olsa, sən o yazığa kömək edə biləsən, hiylə işlədib, məharət göstərəsən və onun haqqını özünə qaytarmağı bacarasan.

Hekayət. Təbəristanda¹⁴⁰ bir kişi var idi, ona qazı əl-qüzat Əbul Əbbas Ruyani¹⁴¹ deyirdilər. Bu adam elmde, helmdə, pəhrizkarlıqda, uzaqqörənlikdə, tədbir tökməkdə çox məşhur idi. Bir dəfə bir kişi onun məsləhinə şikayətə gəlib, qazı dinarının başqa bir adam tərəfindən verilmədiyini iddia etdi. Qazı cavabdehən soruşdu, o rədd etdi. Qazı müddəidən soruşdu: "Şahidin varmı?" Dedi: "Yoxumdur". Qazı dedi: "Onda cavabdehə and içdirəcəyəm".

Müddəi zar-zar ağlayıb, dedi: "Ey qazı, and içdirmə, yalandan içər, qorxusu yoxdur". Qazı dedi: "Mən şəriət qanununu poza bilmərəm, ya

sənin şahidin olmalıdır, ya o and içməlidir". Müddəi qazının qabağında yerə yıxıldı, özünü torpağa sürtməyə başladı və dedi: "Amandır, belə etmə, mənim şahidim yoxdur, o yalandan and içəcək, mən məğmun olacağam, pulum batacaq, mənim işim üçün bir tədbir gör".

Qazı həmin kişinin belə ah-zar edib, şivən qopardığını gördükdə doğruluğuna inandı. Sonra dedi: "A kişi, bu borc məsələsini əməlli-başlı danış, görün bunun əslinə necə olubdur". Müddəi dedi: "Ey qazı, çoxdan idi ki, bu kişi mənimlə dostluq edirdi. Birdən bir kənizə aşiq oldu. Kəninizin qiyməti yüz əlli dinar idi. Bu kişinin isə heç nəyi yox idi. Məcnun kimi gecə-gündüz ağlayır və ah-zar edirdi. Bir dəfə gözməyə getmişdik, biz ikimiz çöldə tək idik, bir müddət oturub söhbət etdik. Bu kişi hey kənizdən danışır və zar-zar ağlayırdı. Onun halına ürəyim yandı, iyirmi illik dostum idi. Dedim: "Filankəs, sənin pulun yoxdur, mənim də onu alacaq qədər çox pulum yoxdur. Bir adam tapa bilərənsəni ki, sənin dadına çatsın? Mənim bütün var-yoxum yüz dinardır, uzun illər ərzində toplaya bilməmişəm. Bunu sənə verirəm, qalanını özün bir yol ilə tap, kənizi alıb bir ay saxla, bir aydan sonra satıb mənim pulumu qaytar". Bu kişi mənim qarşımda yerə yıxılıb and içdi ki, heç bir ay da çəkməz, sonra xeyrinə-ziyarına satıb sənin pulunu qaytararam.

Mən qızilları qurşağımdan açıb bu kişiyyə verdim, bir mən idim, bir o idi, bir də Allah. İndi dörd ay keçir, nə qızılımlı verir, nə kənizi satır".

Qazı dedi: "Sən qızılı ona verən zaman harada oturmuşdunuz?" Dedi: "Bir ağacın altında". Qazı dedi: "İndi ki sən ağacın altında olubsan, bəs nə üçün deyirsən şahidin yoxdur?". Sonra cavabdehə dedi: "Sən burada, mənim yanında otur". Sonra müddəiyə dedi: "Ürəyini sıxma, ağacın altına get və ona de ki, qazı səni çağırır. Əvvəl iki rükət namaz qıl, bir neçə dəfə peyğəmbərə salavat çevir, sonra ona de ki, qazı deyir gəlib şahidlik etsin".

Cavabdeh dodaqaltı gülümsədi, qazı gördü, lakin üstünü vurmadı, ürəyində qəzəbləndi, lakin hirsini uddu.

Müddəi dedi: "Ey qazı, qorxuram o ağac mənim sözümə gəlməyə". Qazı dedi: "Mənim bu möhürümü apar, ağaca de ki, bu, qazının möhürüdür, deyir gəlsin, şahidlik etsin".

Kişi qazının möhürünü alıb getdi. Cavabdeh orada qazının yanında oturdu, qazı bu kişiyyə əhəmiyyət verməyib başqa işlərlə məşğul olmağa başladı. İş arasında bir dəfə qazı üzünü kişiyyə çevirib soruşdu: "A kişi,

filankəs o ağaca çatmış olarmı?” Kişi dedi: “Yox, hələ çatmaz, ey qazı”. Qazı yenə öz işi ilə məşğul olmağa başladı.

O kişi möhürü aparıb, ağaca nişan verdi və dedi: Qazı səni çağırır”. Bir az gözlədikdən sonra ağacdən heç bir cavab çıxmıdığı üçün korpeşman qayıdıb qaziya dedi: “Ey qazı, möhürü göstərdim, gəlmədi”.

Qazı dedi: “Səhv edirsən, ağac gəldi, şahidlik edib getdi”. Sonra üzünü cavabdehə çevirib dedi: “Bu kişinin pulunu ver!” Kişi dedi: “Mən burada oturdugum müddətdə heç bir ağac gəlib burada şahidlik etməyibdir”. Qazı dedi: “Doğrudur, heç bir ağac gəlib şahidlik etməmişdir, lakin əgər sən o ağac altında bundan qızıl almayıbsansa, bəs mən səndən soruşanda ki, bu kişi ağaca çatıb, ya yox, sən nə üçün dedin: “Hələ yox”, yəni buradan ora qədər uzaqdır. Qızıl almayıbsansa, haradən bildin ki, o hələ ora çatmayıb? Sən ondan qızıl almamış olsaydın, mənə deyərdin: “Nə ağac, mən ağac-zad tanıyıram və bilmirəm ki, o hara getmişdir”.

Qazı kişini məcbur etdi, qızılı alıb yiyəsinə verdi.

Deməli, bütün hökmləri kitabdan çıxarmazlar, görək özündən də axtarıb bir şey tapasan.

Bir də görək evdə çox təvazökar olasan, məhkəmə məclisində isə nə qədər heybətli oturub qasqabağını töksən, gülməyib az danışsan, o qədər əzəmətli və həşəmətli görünərsən. Vüqar və təmkinlə hərəkət et, söz eşidib hökm verməkdən qanın qaralması, özündən çıxma, səbirli ol, çətin məsələyə rast gəldikdə tək öz rəyinlə kifayətlənmə, başqa müftilərlə də məsləhətləş. Həmişə fikrin aydın olsun, dediyim kimi, şəriət məsələlərindəki təcrübədən də istifadə et, çünki şəriətdə qazının rəyi də qanun hökmündədir. Bir çox məsələləri şəriətlə həll etmək çətin olduqda, qazı onu asanlıqla yoluna salar. Qazı müctəhid olsa, daha yaxşıdır. Qazı zahid, pəhrizkar, dindar və müctəhid olmalıdır və bir neçə halda fitva verməməlidir: birinci, ac olduqda, ikinci, susuz olduqda, üçüncü, hamamdan çıxdıqda, dördüncü, qanı qaraldıqda, beşinci, dünya işləri haqqında fikirli olduqda.

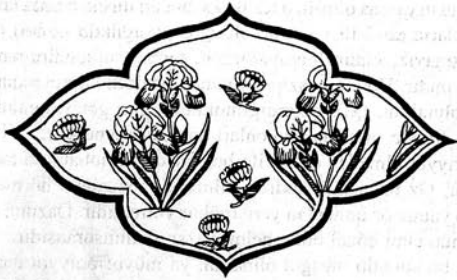
Qazının diribaş və cəld vəkilləri olmalıdır ki, hökm çıxarıb fitva verərkən müttəhimlər qaziya cürbəcür sərgüzəştlər danışsın, ona nağıl və əhvalat söyləməsinlər və beləliklə, havayı yerə onun vaxtını alsınlar. Qazının borcu hökm çıxarmaqdır, istintaq deyildir. Bir çox istintaqlar var ki, onu aparmamaq aparmaqdan yaxşıdır.

Qazının nitqi qısa olmalı, o tezliklə şahidləri dindirib anda keçməlidir.

Adamların dövlətli və sırtıq olduğunu gördükdə işi boş tutmayıb, yəni qorxmayıb, bütün təcrübələrdən, tədbir və fəndlərdən istifadə etmək lazımdır. Həmişə qazının yanında ədalətli və xeyirxah məşvərətçiləri olmalıdır. Qazı çıxardığı hökmləri geri götürməli, verdiyi əmrleri qüvvədə saxlamalı və onları dəyişdirməməlidir.

Zəruriyyət olmadan öz əli ilə heç bir qəbz, qəbalə və təliqə yazmamalıdır. Öz imzasının qədrini bilməli, öz sözünün hörmətini saxlamalı və yalnız öz qolu olan yerə möhür vurmalıdır. Qazının ən böyük hünəri onun elmi gözəl bilib, helmi yaxşı mənimsəməsidir.

Əgər bu sənətlə məşğul olmasan, ya müvəffəqiyyət qazanmasan və orduda qulluq etməyi özünə peşə seçməsən, heç olmazsa ticarətə meyil göstər, bəlkə bu yolla bir şey ələ gətirərsən, çünki ticarətlə qazınan hər şey halal hesab edilir və hamı tərəfindən bəyənilir. Kömək isə Allahdandır.

Onuz ikinci fəsil

TİCARƏT HAQQINDA

Ey oğul, bil və agah ol ki, tacirlik əsil mənada sənət hesab edilə bil-məsə də, diqqətlə baxıldıqda orada da hər peşədə olan bir qayda-qanun görmək olar. Baş çıxan adamlar deyiblər ki, ticarətin əsasını nadanlıq, törəməsini isə ağıl təşkil edir. Necə ki, deyiblər: “Axmaqlar olmasaydı, ağıllılar məhv olardı”, yeni ağılsızlar olmasaydı, dünya dağılardı. Bu sözləri deməkdən məqsədim odur biləsən ki, artıqtamahlıq üzündən Şərqdən Qərbə gedən, dağlar aşan, dənizlər keçən, canını və malını təhlükəyə atan, oğru və quldurlardan, vəhşi yırtıcı heyvanlardan, yolkəsənlərdən, karvançıpanlardan ehtiyat etməyib Şər-qin nemətlərini Qərb adamlarına çatdıran, Qərbin mallarını Şərq adamlarına satdıran və beləliklə, dünyanın abadlığına səbəb olan bir kəs varsa, o da sövdəgərdir. Belə qorxulu işlərə yalnız o adam razı ola bilər ki, onun ağıl gözü tutulmuş olsun.

Sövdəgərlik iki cürdür, hər ikisi də təhlükəlidir: biri sələmlədir, biri səfərlə. Sələmlə ona deyirlər ki, adamlar bir yerdə qalıb, baha satmaq ümidi ilə satılmayan şeyləri alıb saxlarlar, burada təhlükə mal üçün olar. Ürəkli və uzaqgörən olmaq lazımdır ki, cürət edib qazanc ümidi ilə satılmayan şeyləri alasan. Səfərə çıxanın isə kim olduğunu demişəm. Hər iki halda sövdəgər qoçaq və qorxmaz olmalıdır. Lakin qorxmazlıqla bərabər, həm də üreyitəməz və əlidüz olmalıdır, öz xeyri

üçün xalqın ziyanını istəməməli, öz qazancı xatirinə camaatın zərərini arzu etməməlidir. Müamiləni¹⁴² özündən aşağılarla etməli, özündən böyükə etdikdə, onun düz, dəyanətli, etibarlı, insafı, müvəqqəti olma-sına fikir verməlidir. O, adam aldadanlardan özünü qorumaqla, maldan başı çıxmayan adamlarla alver etməməlidir ki, qapısı döyülməkdən arxa-yın olsun. Yoxsul və axmaq adamlarla sövdəsi olmamalıdır, olsa, tamah əlini üzməlidir ki, dostluq pozulmasın. Balaca ziyan və qazanc üstündə o qədər dostluqlar pozulub ki...

Artıqtamahlıq üzündən nişə alver etməməlidir, bəzən “çox” dalınca qaçarsan, “az” əldə edərsən, xırda səhv buraxarsan, böyük zərər çəkərsən, necə ki, mən deyirəm:

Rübai

Dedim, getsəm onun yanından əgər,
Bəlkə ürək sakit oldu bir qədər.
Ordan qaçdım, qaçdı yuxum, iştaham
Xırda səhvdən doğurmuş böyük zərər!

Qənimətdən yemək mümkün olduqca, qazancdan yemə, qazanc-dan yemək mümkün olduqca, mayadan yemə. Sövdəgərin ən böyük zərəri mayadan yeməkdir. Ən qazanclı mal odur ki, onu xalvarla, bat-manla alıb, misqalla, dirhəmlə satasan. Ən zərərli mal bunun əksini bil. Qazanc ümidi ilə taxıl almaqdan vaz keç, taxıl satanlar həmişə bədnəyyət və bədnəyyət olarlar. Ən böyük düzlük odur ki, alverdə yalan danışmayasan. Ticarətdə yalan danışmaq nə kafirə yarayar, nə müsəl-mana. Mən bu bərədə aşağıdakı şeirdə deyirəm:

Rübai

Eşq odu qəlbimə yangınlar salan,
Naz oxu sinəmi nişanə alan!
Eşqini almışam qan bahasına,
Alverdə, bilirəm, deməzlər yalan!

Beh almamış heç bir şeyi əldən verməməlidir. Ticarətdə utanmaq olmaz. Zirek adamlar demişlər: “Utanmaq ruzini azaldar”. Baha satmaq-dan qorxmamalıdır, lakin insafsızlığa da yol verməməlidir. Bu sənətdən başıçıxanlar demişlər: “Ticarətin əsası qazanc və insafdır”. Qazanc dövlət artırar, insaf şöhrət. Bu bərədə mən bir hekayət də eşitmişəm.

Hekayət. Eşitmişəm bir sövdagər bir behsaxlayan dükənin qarşısında min dinarlıq alver edir. Alver qurtarıqdan sonra sövdagərle behsaxlayan dükənlər arasında xırda pul üstündə mübahisə başlayır. Behsaxlayan deyir: "Sənə bir dinar da verəcəyəm". Sövdagər deyir: "Yox, bir dinar qızıl, bir də qara pul". Səhərdən günortaya qədər qara pul üstündə çənə döyürlər, sövdagər qışqırır, bağırır, hay-küy salır, öz sözündən dönmür ki, dönmür. Nəhayət, behçi yorulub bir qızıl dinarla haman qara pulu sövdagərə verir. Sövdagər pulu alıb yola düzəlir. Bu hadisənin şahidi olmuş adamlar sövdagəri məzəmmət etməyə başlayırlar. Bu zaman behçinin şagirdi sövdagərin dalınca gedib ondan şagirdanəlik¹⁴³ istəyir. Sövdagər qızıl dinarla haman qara pulu ona verir, uşaq geri qayıdır. Behçi uşağa deyir: "Ay haramzada, sən gördün ki, bu adam səhərdən günortaya qədər camaatdan utanmayıb bir qara pul üstündə nə oyun çıxardı, ümid edirdin ki, sənə bir şey verəcək?" Uşaq qızılı ustasına göstərir, usta təəccüb edir və öz-özünə deyir: "Xudaya xudavənda, bu nə işdir, bu uşaq gözəl deyil, özü də çox kiçikdir, onun haqqında bədgüman olmağına deymez, bəs bu "nə işdir, bu xəsislikdə adam bu qədər böyük bir əliaçıqlığı nə üçün etmişdir?"

Behçi sövdagərin dalınca gedib deyir: "A kişi, mən sənə təəccüb edirəm. Sən bütün günü camaat içində haman pul üstündə mənə baş-ağrısı verdin, incitdin, sonra hamısını da mənim şagirdimə bağışladın. O xəsislik nə üçün idi, bu əliaçıqlıq nə deməkdir?" Sövdagər deyir: "Ey xacə, mənə təəccüb etmə, mən sövdagər babayam, sövdagərliyin şərti isə budur ki, ticarətdə bir dirhəm aldanmış olsan, ömrünün yarısını aldanmış kimi olarsan, eləcə də səxavətdə xəsislik etsən, özünün nanəcibliyini sübut etmiş olarsan, ona görə mən nə ömrüm boyu aldanmağı istəyirəm, nə nanəcib olmağı".

Mayası az olan sövdagər şerikli ticarətdən qaçmalıdır. Şerikli alver etməli olsa, insafılı, dövlətli və abırlı adamla etməlidir ki, vəsikəst çıxdıqda ədalətsizlik etməsin. Bir də elə mal almamalıdır ki, saxlanması böyük xərc tələb etsin, sınaq və ya çürüyən olsun. Baxtını yoxlamaq xətrinə mayasını xərcəlməməlidir, yalnız o halda belə etmək olar ki, zərər baş verərsə, mayanın yarısından çoxunun qalacağına əmin olsun.

Kim səndən başqa yerdə məktub aparmağı xahiş etsə, əvvəl o məktubu oxu, sonra sahibinə çatdır. Başibağlı məktublardan çox bəlalər baş vermişdir. Bilmək olmaz ki, iş necə olacaqdır! Lakin ehtiyacı olan

adamların məktubunu aparmaqdan ehtiyat etmə. Hər şəhərə çatanda pis hadisələri danışma, ölüm xəbəri vermə, lakin mustululuq çatdırmaqda da ehmallıq göstərmə.

Yoldaşsız səfərə çıxma, etibarlı yoldaş tap. Karvanda adamların sıx olduğu yerdə ol, malını da adamların çox olduğu yerdə qoy. Silahlı adamlar arasında getmə, çünki yolkəsənlər birinci növbədə silahlılara basqın edirlər. Piyada atlıya qoşulmamalı, düzlüyünə əmin olmadığı özge adamdan yol soruşmamalıdır. Çox nanəcib adamlar var ki, yolu yanlış göstərir, sonra özləri dalınca düşər və malını tutub öldənən alarlar. Yolda biri rast gəlsə, ona gülürlə salam ver, özünü yazıq və yorğun göstərmə.

Rəsədbanlara¹⁴⁴ xəyanət etmə, lakin şirin dil töküblər onları yumşaltmağı da unutma. Hazırlığın olmayınca yola çıxma, yol rahat və abad olsa da, yayda qış palırtı götürmədən səfərə getmə. Çarvadarlarla¹⁴⁵ yaxşı dolan, nəbələd yerdə qalmalı olsan, etibarlı sığınacaq tap.

Üç cür adamla durub oturmaq olar: cavanmərd və şücaətli, imkanlı və dövlətli, insafılı və mürtəvətli. İstiyə, soyuğa, açlığa, susuzluğa davamlı olmağa çalış. Rahat həyata öyrənməkdə ifrata varma ki, zərərət üzündən çətinlik baş versə, asan keçirə bilsən. Bacardığın işlərin hamısını özüün gör, başqalarına etibar etmə, çünki dünya malı adamı tez aldadar. Alıb-satmaqda diribaş ol, düz danış, vədini yerinə yetir. Çox alıb çox satmağı bacar. Mümkün olduqca nisyə alver etmə, etməli olsan, bir neçə cür adamla etmə: malı az olanla, alverə təzə başlayanla, alimlə, ələvi ilə, uşaqla, qazının yaxın vəkəlləri ilə, şəhər müftiləri ilə, dövlət xidmətçiləri ilə. Heç vaxt bu qəbildən olan adamlarla alverin olmasın. Bu cür adamlarla alveri olan axırda zərər görüb peşmanlıq çəkəndən yaxasını qurtara bilməz.

Görməmiş adama heç bir şeyi etibar etmə, sınaqdan çıxarılmamış adama inanma, imtahandan çıxmış isə hər addımına yoxlama, sınaqdan çıxmış çıxmamışla əvəz etmə, uzun vaxt lazımdır ki, etibarlı bir adam ələ gətirəsin. Məsəl var, deyirlər: "Sınaqdan çıxarılmış div, sınaqdan çıxmamış adamdan yaxşıdır". Adamı əvvəl başqa adamla imtahan et, sonra özün sına. Sənə layiq olmayan adam başqasına da layiq olmaya bilər. Lakin yoxlayanda həmişə işə görə yoxla, sözə görə yox. Nəqd sərçə nisyə tovuzdan yaxşıdır. Quru səfərində ona yarım, dəniz səfərində isə ona on bir qazancın olsa, yenə dəniz səfərinə çıxma, çünki dəniz səfərinin qazancı topuqdan olar, zərəri xirdəkdən. Az

qazanc xətinə böyük sərmayəni bada vermək olmaz. Quruda bir bəd-bəxtlik üz versə, mal gedər, can qalar, dənizdə isə hər ikisinin qorxusu vardır. Malın əvəzini tapmaq olar, canın isə yox. Dəniz işini padşahlıq işinə bənzədiblər, birdən gəlib birdən gedər. Lakin dövlətin varsa, maraqlı şeylər görmək məqsədi ilə bir dəfə gəmiyə minməyinə dəyər.

Peyğəmbər demişdir: "Bir dəfə dəniz səfərinə çıxın və böyük Allahın necə xariqələr yaratdığına tamaşa edin".

Alverdə çənə vurmaqdan qorxma, lakin mali də əldən çıxartma.

Öz işini bütünlüklə başqalarının ixtiyarına vermə. Deyiblər: "Başqalarının əli ilə yalnız ilan tutmaq yaxşı olar". Həmişə gəlir və çıxarının hesabını saxla, imza verib heç bir şeyi öz öhdəyə götürmə ki, istədiyin vaxt boyun qaçıra biləsən. Təsərrüfat işlərini yaxşı öyrən ki, səhv və nöqsanlara yol verməyəsən. Nökrərinə və yaxın adamlarına hər şeyi hesabla ver, onlardan da hesab tələb et, həmişə gözün üstlərində olsun ki qazanc və zərərlərindən xəbər tuta biləsən. Xain adamlardan qaç, özün də başqalarına xəyanət etmə. Kim xalqa xəyanət etsə və elə bilse ki, başqalarına xəyanət etmişdir, səhv edir, xəyanəti o özünə etmiş olar.

H e k a y e t. Qoyun saxlayan bir kişinin böyük qoyun sürüsü və çox düz, əməlisaleh bir çobanı var idi. Qoyunlar gündə nə qədər süd verirdilərsə, azına-çoxuna, artığına-əskiyyə baxmadan çoban hamısını ağasının yanına aparardı. Ağası isə həmin südə su qatıb çobana qaytarar və deyirdi: "Apar sat!" Çoban həmin kişiye öyüd verib nəsihət edər və deyirdi: "Ey xacə, müsəlmanlara xəyanət etmə, xalqa xəyanət edənin axırı yaxşı olmaz". Kişi çobanın sözüne baxmayıb südə su qatmağında davam edərdi.

Bir dəfə çoban təsadüfən qoyunları suyu qurumuş bir dərədə yatırıb, özü bir təpənin başına dırmaşdı və orada yuxuladı. Bahar fəslı idi, birdən dağlarda gursad yağışlar başladı, sel axıb dərəni doldurdu və bütün qoyunları boğub öldürdü.

Beyt

Sanki o su toplandı, dama-dama gəlir, sel axıb dərəni doldurdu və bütün qoyunları boğub öldürdü.

Çoban şəhərə gəlib qoyun sahibinin yanına südsüz getdi. Kişi soruşdu: "Nə üçün süd götürməyibsən?" Çoban dedi: "Ey xacə, sənə dedim südə su qatma, xəyanət olar, sözüme baxmadın. İndi camaata süd əvə-

zine satdığın o sular bir yerdə toplanıb hücuma keçdilər və sən bütün qoyunlarını apardılar".

Bacardıqca çalış, xəyanətdən qaç, kim bir dəfə xəyanət etsə, artıq heç kəs ona inanmaz. Düzlüyü özünə peşə et. Ən böyük məharət düzlükdür.

Ticarətdə və sövdəgərlikdə xoşrəftar ol. Heç kəsə vədə vermə, verdikdə, vədəxilaf çıxma. Şeyin mayasının necə olduğunu demə, deyərsənsə düzünü de ki, Allah da mayana bərəkət versin. Ticarətdə qəbz verib-almaqda ayıq ol, qəbz yazmalı olsan, haqqını almayınca onu əldən vermə. Hara getsən, orada özünə bir tanış tap.

Sövdəgərlik etsən və əvvəllər heç vaxt görmədiyin bir şəhərə getməli olsan, özün haqqında mötəbər bir adamın xasiyyətnaməsi ilə get, bəlkə işə yaradı, lazım olmasa da ziyanı yoxdur. Bilmək olmaz ki, orada işlər necə çərəyan edəcəkdir. Adamlarla yola getməyə çalış. Yola getməyən, nadan, axmaq, tənbel, namaz qılmayan, hörmət qanmayan adamla səfərə çıxma. Deyiblər: "Əvvəl yoldaş, sonra yol".

Sənə etibar edən adamların ümidini puça çıxarma, şeyləri görməmiş alma. Satmaq istədiyin şeylərin əvvəl qiymətini öyrən. Şərt-peymanla satma ki, məhkəməyə düşməkdən və dedi-qodudan xilas olasan.

Ev saxlamaq yolunu yaxşı öyrən. Ən böyük ticarət, evi və onun avadanlığını saxlamaqdır. Təsərrüfat işlərini pərakəndə halda aparmalısən. Evə nə lazımsa, ildə bir dəfə bolluq vaxtı hamısını birdən almalısən, özü də bir ildə sərf edə biləcəyindən iki dəfə çox al. Sonra qiyməti öyrən, qiymət qalxdıqda şeylərin hərəsindən yarısını sat. Beləliklə, həmin ili havayı dolanmış olarsan. Burada nə günah var, nə bədnamlıq və heç kəs səni bu işdə xəsis hesab etməz, çünki bu, ev dolandırmaq yollarından biridir. Öz təsərrüfat işlərində kəsir görəndə gəliri artırmaq haqqında tədbir tök, kəsiri aralıqdan qaldır. Gəliri artırmaq haqqında bir çarə tapa bilməsən, xərcini azalt. Elə bu da gəliri artırmaq kimi bir şeydir. Ticarəti bəyənməsən və elmdə şöhrət qazanmaq fikrinə düşsən, din elmi nəzərə alınmazsa, tibb elmindən ən faydalı və ən şərəfli elm yoxdur. Peyğəmbər (s.) deyibdir: "Elm ikidir: din elmi, bədən elmi".

Onuz üçüncü fəsil

TİBB ELMİ QAYDALARI HAQQINDA

Ey oğul, bil, təbib olsan, gerek tıbb elminin əsaslarını həm nəzəri, həm əməli cəhətdən yaxşı biləsən. Bil ki, bədəndə hər nə varsa ya təbiidir, ya qeyri-təbii. Təbii olanlar üç növdür: birinci növ odur ki, bədənin möhkəmliyini və davamlılığını saxlayır; ikinci növ isə bədənin möhkəm və davamlılığını saxlayanla tabe olanlardır; üçüncü odur ki, bədəni bir haldan başqa hala keçirir. Qeyri-təbii olanlar ya bilavasitə, ya dolayisilə zərər yetirənlər və ya özləri zərərli olanlardır. İnsanın bədəninin möhkəmliyini və davamlılığını mühafizə edən ya maddədir, ya surət. Maddə olanlar ya uzaqdır, məsələn, ünsürlər kimi, onların sayı dördü: hava, od, torpaq və su; ya ünsürlərə nisbətən daha yaxındır, məsələn, məzə¹⁴⁶ kimi, onların sayı doqquzdur; biri mülayim, səkkizi isə qeyri-mülayim; bunların da dördü sadədir, dördü mürəkkəb; ya məzəcə nisbətən daha yaxındır, məsələn, tərkib¹⁴⁷ kimi; onların da sayı dördü: bəlgəm, səfra, öd, qan; ya tərkibdən daha yaxındır, məsələn, üzvlər kimi; onların sayı bəzilərinin fikrinə görə dörd, bəzilərinə görə isə ikidir.

Bu dediyim sözlərin mənası budur ki, bədən üzvləri tərkibdən, tərkiblər məzəcdən, məzəc isə ünsürlərdən əmələ gəlmişdir, ünsürlər isə ən uzaq maddələrdir.

Surət cinsindən olanlar üçdür: nəfsani, heyvani və təbii.

Nəfsani qüvvət və hissdən ibarətdir. Hiss beş növdür: görmə, dad, eşitmə, qoxu, lamisə. Qüvvət və hərəkət, hərəkətin sayı və növü bəde-

nin hərəkət üzvlərinin say və növünə bərabərdir. Qüvvətdən ibarət olan üçdür: tənəyyül, təfəkkür və zikr. Heyvanilər ikidir: aktiv və passiv (genetik və potensial). Təbii üç növdür: istehsal edənlər, nizama salanlar və yeyənlər.

Fəaliyyətlər qüvvələrin sayına mütabiqdir: nəfsani, heyvani, təbii. Ruh qüvvələrə xidmət etdiyindən, fəaliyyətlərin sayı qüvvələrin sayına tam bərabər olar.

Bədənin möhkəmliyini və davamlılığını saxlayanlara tabe olanlar, məsələn, soyuqluğa¹⁴⁸ tabe olan köklük məzəcdir. İstiliyə¹⁴⁹ tabe olan ariqliq məzəcdir, yanağın qırmızılığı kimi ki, qana tabedir, ya sarılıq kimi ki, səfraya tabedir, nəbzın vurması kimi ki, heyvani aktiv qüvvəyə tabedir, qəzəb kimi ki, passiv heyvani qüvvəyə tabedir, şücaət kimi ki, mülayim heyvani qüvvəyə tabedir, həya kimi ki, mülayim şəhvani qüvvəyə tabedir, hikmət kimi ki, mülayim nitq nəfsinə tabedir, xüsiyyə və keyfiyyət kimi ki, maddə və ya surətə tabedir.

Bədəni bir haldan başqa hala keçirən vasitələrə zəruri səbəblər deyilir. Onlar altı növdür: birincisi – hava, ikincisi – yemək, üçüncüsü – hərəkət və sakitlik, dördüncüsü – yuxu və ayıqlıq, beşincisi – geniş və dar təbiətlik, altıncısı – hadisələr, məsələn, qəm, qəzəb və s. Bunlara ona görə zəruri deyirlər ki, insanlar onlarsız keçinə bilmir. Onların hərəsinin insan bədəninə öz xüsusi və tam təsiri vardır. Bunlardan biri müvazinətdə olsa, onların hamısının adamlar tərəfindən işlədilməsi düz və müvazinətdə olar, əksinə, bunlardan bəziləri öz müvazinətini itirə və ya insanlar tərəfindən düz istifadə edilməyə, ifratlıq üzündən xəstəlik və nasazlıq əmələ gələr. Təbiətdən xaric olanlar da üç qisimdirlər: 1) xəstəlik, 2) əlamətləri, 3) nəticələri. Xəstəlik də üç növdür: oxşar üzvlərin xəstəliyi, oxşamayan üzvlərin xəstəliyi, bağların xəstəliyi. Oxşar üzvlərin xəstəliyi ya isti xəstəliyi olar, bu beş qisimdirlər, ya soyuq xəstəliyi olar, bu səkkiz qisimdirlər, ya rütubət xəstəliyi olar, ya quru. Bunların hərəsi dörd qisimdirlər. Oxşamayan üzvlərin xəstəliyinin səbəbi ya anadangəlmə olar, ya kəmiyyətə olar, ya vəziyyətə, ya sayca.

Xilqətdən olan xəstəliklər ya şiş olar, ya batıq. Bu da yeddi cürdür; ya bərk olar, ya yumşaq, bu da iki cürdür. Miqdara görə xəstəliklər üç cür, vəziyyətə və sayı görə isə hərəsi iki cürdür. Bağlar dörd cürdür, xəstəlikləri isə üç cürdür: oxşar üzvlərin xəstəliyi, oxşamaz üzvlərin və bağların xəstəliyi. Buna ümumi – müstərek xəstəliklər deyilir, çünki o həm oxşar üzvlərə, həm də oxşamaz üzvlərə aid olur.

Oxşar üzvlərin xəstəliyi səkkiz cürdür, dördü sadə: isti, soyuq, yaş, quru; dördü müəkkəb: isti – yaş, isti – quru, soyuq – yaş, soyuq – quru. Oxşamaz üzvlərin də xəstəliyi dörd cürdür: xilqətdən olanlar, miqdara görə, vəziyyətə görə, saya görə. Xilqətdən olan xəstəliklər dördü: şişə görə, batıqlığa görə, bərqliyə və boşluğa görə. Miqdara görə xəstəliklər iki cürdür: artmaq yolu ilə əmələ gələnələr, əskilmək yolu ilə əmələ gələnələr. Vəziyyətə görə xəstəliklər iki cürdür: ya üzv öz olduğu yerdən oynayır, ya başqası ilə bitişməklə fəsad törədir. Saya görə də xəstəliklər iki cürdür: ya çoxalmaqla əmələ gələr, ya azalmaqla.

Bağda (rabitədə) olan xəstəliklər ya oxşar üzvlərdə olur, ya oxşamaz üzvlərdə, ya da hər ikisində.

Əlamətlər – ya özünü hərəkətdə göstərir, ya vəziyyətdə göstərir, ya ifrazatda. Hərəkətdə göstərənələr üç cürdür, vəziyyətdə göstərənələr dörd cürdür, ifrazatda göstərənələr üç cür.

Bilməlisən ki, elm iki qismidir: nəzəri və əməli. Nəzəri mən dediklərim idi. Yaxşı, pis, sənə dediyim bu nəzəri cəhəti haradan oxumaq mümkün olduğunu da indi deyirəm biləsən ki, bunların hərəsinin sərhəti və incəlikləri nədən ibarətdir.

Mənim dediyim bu nəzəriyyələri Calinus¹⁵⁰, əsasən, özünün "On altı traktat"¹⁵¹ kitabında, bəzilərini isə başqa əsərlərində geniş izah edir. Ünsürlər nəzəriyyəsinə gəldikdə isə, bu barədə həkimə lazım olacaq qədər məlumatı "On altı traktat" kitabında olan "Ünsürlər" fəslindən, məzaclar haqqında olan nəzəriyyəni "Məzaclar" fəslindən, tərkiblər nəzəriyyəsinə haman məcmuədə olan "Təbii qüvvələr" kitabının ikinci məqaləsindən, oxşar üzvlər bəhsini "Kiçik anatomiya" kitabından, oxşamaz üzvlər haqqında "Böyük anatomiya" kitabından, təbii qüvvələr nəzəriyyəsinə "Təbii qüvvələr" kitabından, heyvani qüvvələr nəzəriyyəsinə "Ən-Nəbz" kitabından öyrən. Bunların hamısı "On altı traktat" məcmuəsindədir. Nəfsani qüvvələr nəzəriyyəsinə "Bokrat (Hippokrat)¹⁵² və Əflatunun rəyləri"¹⁵³ kitabından öyrən, bu da Calinusun əsəridir, lakin "On altı traktat" məcmuəsinə daxil deyildir.

Əgər bu kitabı daha dərinləndirib, öz bilik səviyyənə artırmaq istəyirsənsə, ünsürlər və məzaclar haqqında "Əlkun əl-fəsad"¹⁵⁴, "Əs-Səma-ül-ələm"¹⁵⁵ kitablarını oxu, qüvvələr və hərəkətlər haqqında "Ən-Nəfs"¹⁵⁶ və "Əl-hiss-ul-Məhsus"¹⁵⁷ kitablarını oxu, üzvlər haqqında "Əl-heyvanat"¹⁵⁸ kitabından, xəstəliklərin növünü "On altı traktat" məcmuəsində olan "Əl-iləül əl-Əraz" kitabının birinci məqalə-

sindən öyrən. Əlamətlərin səbəbləri haqqında həmin məcmuənin üçüncü məqaləsini, xəstəliklərin səbəbləri haqqında yenə də dediyim həmin məcmuənin dördüncü, beşinci və altıncı məqalələrindən oxu.

Haşiyyə. Nəzəriyyədən danışdığım üçün sözün uzanmasına baxmayaraq, gerek bir az da əməliyyədən danışam, çünki nəzəriyyə və əməliyyə cisimlə ruh kimi bir yerdə olurlar, cisim ruhsuz, ruh da cisimsiz kamil olmaz.

Müalicəyə başlarkən qocaların və cavanların yeməklərinə fikir ver, baxanlarına diqqət yetir.

Xəstələrin müalicəsi iki cürdür: hər şeydən əvvəl həkim xəstənin qüvvəsini, xəstəliyin növünü, səbəbini, xəstənin məzəcini, yaşını, sənətini, şəxsiyyətini, təbiətini, yaşadığı yeri, bədəninin vəziyyətini bilməyincə müalicəyə başlamamalıdır.

Haşiyyə. Sidik, nəbz, xarici görünüş, zərərsiz və zərərli əlamətlər, səpkilərin növü, ləkələr, daxilə ola biləcək xəstəliklər, onlardakı ağrı və böhranların, hərərət və qızdırmaların növünü bilməli, nə kimi tədbirlərin olduğunu öyrənməli, dava-dərman düzəltməkdə, onların tərkibini təyin etməkdə mahir olmalı və bunları hər müalicə qanununa görə mütəxəssislərin tapdıqları nüsxələr əsasında hazırlamalıdır.

Onların hərəsi haqqında harada oxumaq mümkün olduğunu deyirəm ki, sənə məlum olsun və ehtiyac olduqda tapa biləsən. Hifzi-səhhot haqqında "On altı traktat" məcmuəsindəki "Tədbir-Əsihha" fəslindən oxumaq lazımdır, xəstələrin müalicəsi, müalicə qanunları haqqında "On altı traktat" məcmuəsindən oxu, zərərsiz və zərərli əlamətlər haqqında "Təqəddəmətül-mərifə" və Bokratın "Fəsilər"indən oxumalı, nəbz nəzəriyyəsinə "Böyük nəbz" və "Kiçik nəbz" kitablarından, sidik haqqında yenə də "On altı traktat"da olan "Əl-Böhran" fəslindən və Calinusun "On altı traktat"ına daxil olmamış başqa əsərlərindən öyrənmək lazımdır.

Daxili xəstəliklərin əlamətləri haqqında "On altı traktat"da olan "Əsan əkməh" fəslindən, böhranlar nəzəriyyəsi haqqında yenə də "On altı traktat"da olan "Əl-Böhran" fəslindən, böhran müddətini yenə də orada olan "Əyyam-ül-böhran", qızdırma bəhsini oradakı "Əl-hüm-məyat" fəslindən, ağır xəstəliklərin müalicəsini Bokratın əsərlərindən olan "Mauş-şəir" kitabından, daxili xəstəlikləri "Hilət-ül-bər" kitabından, dərman hazırlamağı isə Calinusun "Dərmanların tərkibi" kitabından öyrənmək lazımdır.

Müalicə edən görək çoxlu təcrübə etsin, lakin təcrübələrini məşhur və böyük adamlar üzərində aparmamalıdır. Xəstəxanalarda işləməli və çoxlu xəstə görməli, çoxlu müalicə etməlidir ki, nadir xəstəliklər rast gələndə çətinlik çəkməsin, üzvlərdə baş verən nasazlıqlar ondan gizli qalmasın, kitabda oxuduğu şeyləri gözü ilə görmüş olsun və müalicə vaxtı aciz qalmasın. Bokratın “Vəsiyyətlər”ini oxumalıdır ki, xəstələrin müalicəsində vicdanlı olub, düzlük göstərməyi bacara bilsin.

Həmişə özünü və paltarını təmiz saxlamalı, xoş qoxulu ətirlər vurmamalıdır. Xəstələrə baxarkən üzügümlər, mehriban olmalı, xoş sözlər deyib xəstənin könlünü almalı, ona ürək-dirək verməlidir. Həkimin ürək-dirəyi xəstənin fitri hərəkətini artırır, ona qüvvət verir.

H a ş i y e. Xəstəni yatmış bilsən, çağıranda cavab versə, lakin səni tanımasa, gözünü açmaq istədikdə gözü qapansa, pis əlamətdir. Huşunu itirmiş adam çapalasa, yerini islatdı – pis əlamətdir. Huşunu itirmiş adam hey qışqırıb əllərini və barmaqlarını tutub sıxsı, bu da pis əlamətdir. Xəstənin gözünün ağrı adından daha ağ, ya qarası daha qara olsa, dilini ağzında dolandırsa, ağır nəfəs alsın – pis əlamətdir. Böyük paxıllıqdan və ya kədərdən xəstələnsə, ya tənəffüsəlik əmələ gəlsə, pis əlamətdir. Xəstə ara vermədən qırmızı, sarı, qara, ağ qussa, ya qusmağı dayanmasa, bu da qorxuludur.

Əgər xəstə çox arıqlayıbsa və öskürürsə, onun bəlgəmindən bir az köhnə bir parça üstə götürüb qurut, sonra həmin parçanı yu, yeri qalsın – pis əlamətdir. Bu dediyim xəstələri müalicə etmə. Bu əlamətlərin onlarda olduğu müddətdə müalicənin xeyri olmaz.

Əgər xəstə üstünə getsən, bu əlamətlərin heç biri olmasa, sağlamaq ümidi daha çox olar.

H a ş i y e. Sonra nəbzini tut, döyünüb barmağın altında qalxarsa, qanı artıbdır; barmağın altında zəif və tez-tez vurursa, səfrası artıbdır; barmağın altında zəif, zərif, yumşaq, yavaş vurursa, ödə artmışdır; barmağın altında gec, sət, süst vurursa, rütubəti artmışdır. Nəbzin hansı tərəfə çox meyil etməsini istəyirsənsə, müalicəni də həmin istiqamətdə apar. Nəbzini aydınlaşdırdıqdan sonra sidiyinə bax.

H a ş i y e. Əgər sidiyin rəngi ağ olsa, şəffaf olmasa, xəstəliyi qəməndir. Ağ şəffaf olsa, xəstəliyi yelin, rütubətin və həzm olunmamağın çoxluğundandır. Su kimi şəffaf olsa, əsəbilikdən və işlərin düz gəlməməyindəndir. Bürünc rəngində olsa və onda xırdı-xırdı zərrelər görünərsə, ishaldandır. Yağ rəngində olsa, dibində xətlər görünərsə, vax-

tın çatmış olduğunu bildirir. Zəfəran rəngində olsa, bil ki, hərəkəti var, səfra ilə qanı qarışmışdır. Sidiyin üstü sarımtıl, dibi qaramtıl olsa, bu, səfradandır, müalicə etmə; üstü qaraya çalsın da onandır. Sidiyin dibi sarıya, ya yaşıl çalsın, o, tez əvvəlki vəziyyətinə qayıdır. Xəstə sayıqlayırsa, sidik qırmızı və ya qaramtıl isə demək ödə qanlı qarışmış və onun, köpüyü üzə çıxmışdır, bundan da ehtiyatlı ol; qara olsa və üzərində qan kimi bir şey durmuş olsa, xəstənin üstünə getmə; əgər qara olsa və onda kəpək kimi bir şey olsa, ya üzərində qan kimi bir şey dursa, o xəstəyə əlvida de. Sidik sarı olsa, parlaq günəş rəngində görünərsə, ya qırmızımtıl sarıya çalsın, xəstəlik qandır, əmr ver, qan alsınlar, tezliklə sağalar, sarı olsa, onda qırmızı xətlər görünərsə, onu Allaha tapşır. Sidik sarı olsa, onda ağ cizgilər görünərsə, xəstəlik uzun çəkir, yaşıl olsa, xəstəlik damaqdandır, yaşıl-qara olsa, orada çox dayanma, yaşıl-ağ olsa və onda sirkəqurdu¹⁵⁹ kimi bir şey görünərsə, onda yel babası var və xəstə təqətsiz olar.

Nəbz və sidiyə baxdıqdan sonra xəstəliyin növünü öyrən, çünki xəstəliklərin növü bir cürə olmaz.

H a ş i y e. Yeməklə kifayətlənmək mümkünsə, dərman və yağ vermə, yağ desmal, məlhəm və yağla kifayətlənmək mümkünsə, həb və toz vermə. Çalış, dərman verməkdə ifrata varma. Rahatlanmaq və sakitlik yaratmaqla iş düzələ bilər, qusdurmağa çox cəhd göstərmə. Vəziyyəti xarablaşdıqda, xüsusi dərmanlarla müalicəyə başla, yalnız sakitlik yaratmaqla kifayətlənmə. Heç vaxt xəstəni danlama; öz qulluğunun hayına xəstədən daha çox qal, demə ki, o artıq yaxşı olmuşdur. Qarınqulu xəstəyə çox da bərk pəhriz qoyma, onsuz da pəhrizi yerinə yetirməyəcəkdir. Sən o yediyi xörəklərin zərərini aradan qaldırmağa çalış. Həkimin ən yaxşı xüsusiyyəti dərddə və dərmanı düzgün təyin edə bilməsidir. Bu bərədə ona görə çox danışmam ki, mən bu tibb elmini həddindən artıq sevirəm. Çünki faydalı elmdir. Ona görə bu bərədə çox danışdım. İnsanlar çox sevdikləri haqqında çox danışmağı sevirlər.

Həkimlik sənə qismət olmasa, nücum elmi çox şərəfəlidir. Nücum elmini öyrənməyə çalış, çünki bu, çox böyük elmdir. Ona görə böyük elmdir ki, peyğəmbərlərin ən əzizi olan Peyğəmbər əleyhissəlamın (s.) möcüzələrindəndir. Demək, şübhəsiz, bu elm peyğəmbərlik elmidir və bizim zamanımızda şəriətin hökmünə görə qadağan edilmişdir.

Otuz dördüncü fəsil

NÜCUM VƏ HƏNDƏSƏ ELMİ HAQQINDA

Ey oğul, bil və agah ol ki, münəccim olsan, hər şeydən əvvəl, riyaziyyat elmi sahəsində çox zəhmət çəkməlisən, çünki ehkam¹⁶⁰ elmi çox geniş bir elmdir və xataya yol vermədən onu tam şəkildə bilmək çox çətindir, çünki heç kəsə o dəqiqlik ola bilməz ki, səhv buraxmasın. Lakin hər halda nücum elminin xeyri qabaqcadan xəbər verə bilməkdədir, məsələn, təqvim düzəltməyin də faydası qabaqcadan bilməkdir. İndi ki qabaqcadan xəbər verməkdən boyun qaçımaq mümkün olmayacaqdır, onun əsaslarını yaxşı öyrənməyə çalış, ulduzların cədvəlini düzəltməkdə mahir ol. Çünki qabaqcadan xəbər vermək yalnız o zaman doğru çıxar ki, ulduzların təqvimi dürüst olsun, rəml düz atılsın. Diqqətli ol, təxmini cədvəllərə inanma, müfəssəl təqvimlərdən istifadə et. Əvvəlcə düzgün hesabla, sonra cədvəllərlə yoxla, əgər hesabla cədvəl düz gəlsə, onlara əsasən hökm ver, doğru çıxar.

Bir şeyi əvvəlcədən xəbər vermək istərkən, dərhal nə doğulduğunu və nələr olacağını demə, ulduzların vəziyyətini, rəml və rəmlin xanalarını, ay və ayın bürcünü, ay bürcünün hakimini, bürclərin xüsusiyyətini, ulduzların xüsusiyyətini, onların hansı bürcdə nə vaxt, nə qədər və necə olacaqlarının zəruriyyət xanasını, ayın ondan uzaqlaşdığını, ayın yaxınlaşacağı ulduzların vəziyyətini, rəml xanasına hakim olan ulduzları, ulduzların gərdişi dərəcəsinə hakim olan ulduzların xana-

sını, bu ulduzlara yaxınlaşacaq sabit ulduzların vəziyyətini, onların xoşbəxtlik və bədbəxtlik dərəcəsinə, xeyir və şər dərəcəsinə, qaranlıq və parlaqlıq, yəni günəş dərəcəsinə, aşağı və yuxarı dərəcələrini heç vaxt nəzərdən qaçıрма, onikilərin, ziclərin¹⁶¹, üçbucaqlar hökmdarlarının, hədd, surət və başlanğıcın kədə, hüzn, fərəh və belə xanasının zirvədə və ya alçaqda olduğunu təyin et, sonra ay və ulduzların vəziyyətinə nəzər sal, xoşbəxtlik, bədbəxtlik, xeyir, şər, mailik, tarazlıq, yaxınlaşma, uzaqlaşma, uzaqdan işıqlıq, uzaqdan birləşmə, boşluqda hərəkət, yabançı hərəkətlər, cazibə və dəfətmə, işığın əks edilməsi, tədbirin rəfi, qüvvətin dəfi, təbii qüvvələrin dəfi, parçalanma, etiraz, mükafat, qəbul, yüksəliş, şöhrət, birləşmə, gələcək ruh və cisim, hədiyyə, ömrün qısalması və uzanması, beşlərin gərdişi¹⁶² – bunları bil, bunları bildikdən sonra öz sözünü de, onda verdiyin hökm düz çıxar.

Hökmələrini etibarlı təqvimlər üzrə ver. Bu təqvimlər ziclərə əsasən görkəmli mütəxəssislər tərəfindən düzəldilməli, döna-döna sınaqdan çıxarılmalı, təkrar-təkrar yoxlanmalı və dürüst hesablamalar nəticəsində tərtib edilməlidir. Bütün bunlara baxmayaraq, səhvə yol verməmək üçün sən onlardan ehtiyatla istifadə et və nəzərdən qaçmış xətalara düzəltməyə çalış.

Bütün bunlara arxayın olduğdan sonra, gerek deyəsən: “Mən nə deyirəmsə, o da olacaqdır”. Sən öz dediyinə əmin olmasan, hökmün də düz çıxmaz.

Ürəkdə tutulan gizli sirlər haqqında səndən sual etsələr, nə istəsən deyə bilərsən, çünki dediklərinin çoxu düz gələr.

Doğulma məsələsinə gəldikdə isə mən müəllimlərdən eşitmişəm ki, insanın doğulan günü əslində ana bətnindən ayrılan gün deyil, bəlkə ana bətninə düşən gün, yəni kişilik mayasının ana bətninə düşdüyü və onun tərəfindən qəbul edildiyi, nutfənin yarandığı gündür. Əsil tale də buradan başlayır, alına yaxşı, pis nə yazılırsa, bu anda yazılır. Ana bətnindən ayrılan saata böyük dəyişiklik taleyi deyilir, illər dəyişdikdə “orta tale” adlanır, aylar dəyişdikdə “kiçik tale”. İnsanın başına nə gəlsə, hamısı ana bətninə düşən an taleyi ilə bağlıdır və bunun həqiqətən belə olduğunu Peyğəmbər (s.) xəbər verərək, demişdir: “Xoşbəxt, ana bətnindən xoşbəxtdir, bədbəxt ana bətnindən bədbəxt”. Dünyanın ağası bu sözləri mən sənə dediyim səbəblərə görə belə demişdir, sənə ana bətnindəki taledən danışmaq lazım gəlməyəcəkdir, çünki o sənə kimi adamların boyuna biçilməmişdir. Lakin böyük dəyişikliklər tale-

yindən danışanda keçmiş alimlərin yolu ilə get, hər verdiyin hökmdə onların dediyinə riayət et.

Qabaq dediyim kimi, əgər səndən bir sual etsələr, əvvəl zamanın taleyinə bax, sonra onun sahibinə, bundan sonra aya, ay bürcünə, bürc hökmdarlarına, ayın yaxınlaşacağı ulduza, ayın uzaqlaşdığı ulduza, daha sonra tale ulduzuna və onun olacağı birinci xanaya bax, orada birdən çox ulduz görəsən, hansının hakim olduğuna, kimin daha xoşbəxt olacağına diqqət yetir, sonra həmin ulduz haqqında danış, düz çıxar.

Ehkm şərtləri haqqında az da olsa, dedim. İndi əgər mühəndis, ya yerölçən olsan, hesabı çox yaxşı öyrən, amandır, bir saat belə hesabı təkrar etməmiş olma, çünki hesab elmi vəhşi elmdir. Əgər yer ölçsən, bucaqları təyin et, müxtəlif tərəfli şəkillərə xor baxma və demə ki, bunu ölçərəm, qalanlarını təxmini yazaram; sahədə böyük fərqlər əmələ gələr. Bucaqları düzgün təyin etməkdə xüsusi səy göstər. Mənim müəlimim həmişə deyirdi: "Ayıq ol, saha ölçərkən bucaqlara fikir verməyi unutma". Çoxüzlü cisimlərdə çox zaman qövs şəklində bucaqlar olar. Çox yerdə bunlar kor bucağa oxşarlar. Belə halda isə sahədə böyük fərq əmələ gəlir. Sənin üçün sahəsin hesablamay qətin olan şəkil rast gəlsə, onu təxmini hesablama, yarısını üçbucaq və dördbucaqlara böl. Heç elə bir şəkil ola bilməz ki, belə etmək mümkün olmasın, sonra hərəsini ayrı-ayrı hesabla, nəticə düz çıxar. Bu barədə danışmaq istəsəm, çox şey demək olar, lakin onda kitab əndazəsindən çıxar. Bu qəder demək isə zəruri idi, çünki nücum elmindən danışmışdım, bu barədə də bir neçə söz demək istədim ki, hər elmdən, ey oğul, feyzyab olasan.

Otuz beşinci fəsil

ŞAIRLİK QAYDALARI HAQQINDA

Ey oğul, şair olsan, çalış sənin sözün səhli-mümtənə¹⁶³ olsun (yəni oxuyanda hamı asanlıqla başa düşsün, o cürə yazmaq istədikdə isə bacarmasın — R.S.), qəliz sözlərdən qaç, sənə məlum, lakin başqalarının bilmədiyi və şərhə ehtiyacı olan ibarələr işlətmə, çünki şəri xalq üçün yazarlar, özü üçün yazmazlar. Vəzn seçib, qafiya tapmaqla kifayətlənmə, sənətkarlığı və ahəngdarlığı olmayan şeir demə, bayağı şeirlər xoşa gəlməz. Şeirdə sənət və məharət, ahəngdarlıq və musiqilik lazımdır ki, xalqa xoş gəlsin. Şairlərin işlətdiyi qaydalardan; məsələn:

Mücanis ¹⁶⁴	Mütəbiq ¹⁶⁵	Mütəzad ¹⁶⁶	Muşakil ¹⁶⁷
Mütəşəbih ¹⁶³	Müstəar ¹⁶⁹	Mükərrər ¹⁷⁰	Mürəddəf ¹⁷¹
Müzdəvəc ¹⁷²	Müvazəna ¹⁷³	Müzmər ¹⁷⁴	Müsəlsəl ¹⁷⁵
Müsəccə ¹⁷⁶	Müləvvən ¹⁷⁷	Müstəvi ¹⁷⁸	Müvəşşəh ¹⁷⁹
Müvəssəl ¹⁸⁰	Müqəttə ¹⁸¹	Müxəllə ¹⁸²	Müstəhil ¹⁸³
Zu-qafiyəteyn ¹⁸⁴	Rəcəz ¹⁸⁵		Məqlub ¹⁸⁶

və s.-dən istifadə etmək lazımdır.

İstəyirsən sənin sözün ali olsun və uzun müddət qala bilsin, müstəar¹⁸⁷ şəklində yaz, mümkün olan istisnalarından istifadə et. Mədhnamə¹⁸⁸

yazdıqda da istiarələr işlət. Qəzəl¹⁸⁹, ya mahnı yazsan, sadə və gözəl yaz. Yaxşı yadda qalan qafiyələr seç. Soyuq, süni söz oyuncağı işlətmə, aşıqların halına müvafiq lətif sözlər qoş, incə təşbehlər götür, qoy həm zadəganların, həm adi adamların xoşuna gəlsin. Amandır, ağır şeirlər yazıb əruz¹⁹⁰ formal tətbiq etmə. Ərurun ağır vəznləri dalınca yalnız o adam qaçar ki, onun təbi ağır ola, xoş sözlər deməyi, incə mənalar işlətməyi bacarmaya. Amma sifariş etsələr, yaza bilərsən. Lakin şeir vəznlərini bil, şairlik elmini, ləqəbləri işlətməyin yerini, bədi elminin qaydalarını öyrən, şairlər arasında yarış baş versə, qoy sənə bata bilməsinlər, imtahan etmək istəsələr, aciz qalmayasan.

Fars ərurunun on yeddi dairə¹⁹¹ və bəhrələrinin¹⁹² adları bunlardır:

Həzəc ¹⁹³	Rəcəz ¹⁹⁴	Rəməl ¹⁹⁵	Həzəci-məkfuf ¹⁹³
Həzəci-əxrəb ¹⁹⁷	Rəcəzi-mətvī ¹⁹⁸	Rəməli-məxbun ¹⁹⁹	Münserih ²⁰⁰
Xəfif ²⁰¹	Müzare ²⁰²	Müzarei-əxrəb ²⁰³	Müqtəzəb ²⁰⁴
Müctəs ²⁰⁵	Mütəqarib ²⁰⁶	Səri ²⁰⁷	Qəribi-əxrəb ²⁰⁸
Münserihi-kəbir ²⁰⁰			

(ərəb vəznlərindən isə məsələn, Bəsit²¹⁰, Mədid²¹¹, Kamil²¹², Vafir²¹³, Təvil²¹⁴ və bu kimi bəhrələr vardır). Bu on yeddi bəhrədə²¹⁵ əlli üç əruz²¹⁵

* Burada istər orijinal mətnin özündə, istərsə Səid Nəfisnin nəşrində buna qoşulan qeydlərdə "on yeddi bəhr" də bəhs edilərkən – məkfuf, rəcəzi-mətvī, həzəci-əxrəb, rəməli-məxbun, müzarei-əxrəb, qəribi-əxrəb, münserihi-kəbir də səhvən bəhr sayılır. Halbuki bu istilahlarla əruzda bəhrələr deyil, o bəhrələrə daxil olan ayrı-ayrı növlər ifadə olunur. Belə növlər bəhr sayılsa, o zaman əruzda müəyyən və məşhur olan və hər kəs tərəfindən qəbul edilmiş olan on doqquz bəhr deyil, qat-qat artıq bəhr çıxardı. Bu qayda ilə "Qabusname"-nin həmin fəslində izah edilən fars ərurunda iki yüzdən artıq bəhr olardı. Məsələn, yalnız həzəc bəhrində "Əl-Möcmə..." müəllifi Qeys Razi tərəfindən qırx bir vəzn növü göstərilir ki, həzəci-məkfuf onların biridir; habelə yalnız müzare bəhrində "Meyar-əl-əşər" müəllifi Nəsirəddin Tusi tərəfindən iyirmi doqquz vəzn növü göstərilir ki, müzarei-əxrəb onların biridir və s.

Bundan əlavə, kitabda göstərilən on yeddi bəhrin biri münserih, biri də münserihi-kəbir adlandırılır, yəni bunlar ayrı-ayrı bəhrələr kimi qeyd olunur. Belə olsa, bunların qəlibləri də müxtəlif olmalıdır. Halbuki Səid Nəfisi özü fərqi qanmış, ya varmamış, bunların ikisinə də eyni qəlibi vermişdir: müstəfilün məf'ulātü müstəfilün məf'ulātü. Beləliklə, Səid Nəfisnin bu iki qeydindən biri lüzumsuz qalır və göstərilən on yeddi bəhrdən biri aradan çıxması olur.

"Qabusname"-də və Səid Nəfisnin qeydlərində bu nöqsan X-XI əsrlərin fars əruzçılarının uydurmalarından irəli gəlir. Bunları Şəmsəddin Məhəmməd ibn Qeys Razi XIII əsrdə tənqid və islah etmişdir. Sonrakı qabaqcıl əruzçılar da bu "icadları" qəbul etməmişlər (redaktorun qeydi).

və səksən iki zərb²¹⁶ vardır ki, gerek onların hamısını öyrənəsən. Şeir, mədh, qəzəl, həcv, mərsiyə²¹⁷, tərki-dünya²¹⁸ və s. yazdıqda o barədə nə mümkünə, hamısını de, bitkin bir əsər yarat, heç vaxt yarımçıq yazma. Bir də ki, nəsrə işlənen sözləri şeirdə işlətmə, nəsr rəiyyətdir, şeir şah. Rəiyyətə yaraşmayan şey şahə heç yaraşmaz. Qəzəl və tərənə yazarkən, incə və duzlu yaz, mədhnəmələrin tənənəli və gurultulu olsun. Söz söylədikdə alicənab ol, hər kəsin öz yerini bil, hərəyə özünə layiq mədh de: Məsələn, ömründə belinə bıçaq bağlamamış adam haqqında demə ki, "qılincin arslan parçalayay, nüzən Bistun²¹⁹ dağıni qaldırar, oxla tükü vurarsan". Ömründə eşşəyə minməmiş adamın atını Dül-dül, Buraq²²⁰, Rəxş²²¹ və Şəbdizə²²² oxşatma, kimə nə demək lazım olduğunu bil.

Şair mədh edəcəyi adamın təbiətindən xəbərdar olmalıdır, bilməlidir ki, o nəyi xoşlayır, sonra elə mədh etməlidir ki, onun xoşuna gəlsin. Sən onun xoşuna gələn şeyi deməyincə, o da sənə xoşuna gələn şeyi sənə verməyəcəkdir.

Alçaq təbiətli olma, mədh etdiyin adamın ləyaqəti olmasa, heç vaxt özünü qəsidədə²²³ qul adlandırma. Həcv yazmağı peşə etmə, həmişə küzə su ilə dolu qayıtmaz. Zöhd²²⁴ və Tovhid²²⁵ haqqında yazmağa qadir olsan, kahlılıq etmə, hər iki dünya üçün yaxşıdır. Hərçənd şeirdə mübaliğə məharət sayılır, lakin sən yalnız həddindən artıq şişirtmə.

Dostlar və böyük adamlar haqqında mərsiyə yazmaq vacibdir, lakin qəzəl və mərsiyəni bir üslubla, həcv və mədhi isə başqa üslubla yaz. Həcv yazmaq istəsən, bil: necə mədhdə birini tərifləyirsən, elə də haman mədhin əksinə yaz. Mədhin əksinə hər nə yazılsa, həcv olar, qəzəl ilə mərsiyə də bunun kimidir.

Lakin hər nə yazsan, özündən yaz, başqalarının sözünü təkrar etmə, əks halda təbin inkişaf etməz, şeir meydanını genişlənməz, ilk şərə başlarkən necə idinsə, elə də qalarsan.

Lakin şeir yazmağa qüdrətin olsa, təbin inkişaf etsə, məharət qazansan, bir yerdə nadir bir sözə rast gəlib bəyənəsən və onu başqa yerdə işlətmək istəsən, inad edib yarışa girmə, həmin şeir növündə işlətmə, mədhdə rast gəlibənsə, həcvdə işlət, qəzəldə təsadüf edibənsə, mərsiyədə istifadə et, mərsiyədə eşidibənsə, qəzəldə işə ver. Qoy heç kəs bilməsin ki, hardan götürübsən.

Əgər mədh yazdıran tapıb bu yolla güzəran keçirmək istəyirsənsə, qaşqabaqlı, çirkəpaltarı və turşurətli olma, həmişə xoşsifət və üzügülər ol. Nadir hekayətlər, maraqlı rəvayətlər, gülməli məsəllər, məzəli lətifələri əzbərdən çox bil, bunları mədh etdiyin adama və onunla bir yerdə olanlara danış, şair bunlarsız keçinə bilməz.

Deyəli sözlər çoxdur, lakin bununla kifayətlənmirəm. Qalanına Allah kömək edərsin.

Otuz altıncı fəsil

MUSİQİŞÜNASLIQ QAYDALARI HAQQINDA

Ey oğul, bil, əgər çalğıçı olsan, xoştəbiət, şəxsiyyət ol, imkanına görə həmişə təmiz geyin, xoşiyli ətir vur, şirindilli ol. Bir evə mürüb²²⁶ kimi dəvət olunsan, üzünü turşudub, qaşqabağını tökmə, həmişə ağır havalar və ya yüngül havalar çalma, eyni cür hava çalma qayda deyildir. Adamların təbiəti eyni olmaz, Məclislər də müxtəlifdir. Ona görə musiqidə usta və hal əhli olanlar bu sənətdə müəyyən qayda düzəltmişlər: əvvəlcə Xosrovani²²⁷ dəstəgahını²²⁸ çalarlar – bu, şah məclisləri üçün düzəlmişdir. Ondən sonra ağır havalar gəlir. Bu havalarda avazla oxumaq olar, onlara “rah”²²⁹ adı vermişlər. Bu “rah”lar qocaların və ağırtebiətli adamların ruhuna yaxın olar. Deməli, bu ağır havaları onlar üçün yaratmışlar. Lakin insanların yalnız qocalardan və ağır təbiətli adamlardan ibarət olmadığını gördükdə demişlər ki, “yaxşı, bunları qocalar üçün yazdıq, indi də gəlin cavanlar üçün bir şey düzəldək”. Sonra axtarmağa başladılar, yüngül səpkidə yazılmış şeirlərə havalar düzəldildilər və onları “xəfif” adlandırdılar ki, hər ağır “rah”dan sonra bir yüngül “xəfif” çalınsın. Dedilər: “Qoy hər çalğı məclisində həm qocalara, həm də cavanlara bir şey nəşib olsun”. Sonra uşaqlar, qadınlar və zərif qəlbli kişilər bəhərsiz qalmasın deyər, tərənelər yaranmağa başladı. Tərəneləri bu cür adamlara həsr etdilər

ki, onlar da zövq alıb ləzzət çəksinlər. Odur ki, tərənə vəznindən daha incə və ruhoxsayan ahəng yoxdur. Deməli, həmişə eyni növlü hava çalma və oxuma. Mən deyən kimi et ki, hamı sənə qulaq asmaqdan razı qalsın.

Hansı məclisdə otursan, fikir ver. Dinləyicilər qırmızıüz və pörtmüş olsalar, əksərən bəmdə çal, sarıüz və solğun olsalar, zilə keç, qarayanız, ariq və göyərmiş kimi görünsələr, orta pərdəyə vur, ağbəniz, şişman və tərələn olsa, bəmə tut, çünki Rum alimləri və musiqi mütəxəssisləri bu sənəti dörd cür təbiətli adamlar üçün yaratdıqları kimi, bu dörd pərdəni də adamlar üçün düzəltilmişlər.

Doğrudur, mənim indi dediklərimin mütrüblük qayda-qanununa dəxli yoxdur, lakin istədim onlardan da xəbərin olsun.

Bir də harada olsan, çalış çoxlu əhvalatlar danış, zarafatlar edib lətifələr söylə, qoy mütrüblük işin bir az yüngülləşsin. Əgər xanəndəlik etsən və şeir yazmaq bacarsan, öz şerinə məftun olub onu hər yerdə oxuma. Sənin öz şerindən xoşun gəldiyi kimi, başqalarının xoşu gəlməyə bilər. Bir də ki, xanəndələr şairlər rəvisidir²³⁰, öz şeirlərinin rəvisi deyildir. Əgər nərdbaz olsan, mütrüblüyə getdikdə iki nərd oynayan görsən, mütrüblüyü buraxıb nərd öyrətməyə başlama, şahmata da qurşanma, bil ki, səni mütrüblüyə çağırıblar, qumarbazlığa yox. Bir də öyrəndiyin havanı yaxşı yadda saxla, qəzəl və tərənənin ahəngini pozma, elə etmə ki, hava bir yerdə oxunsun, mizrab başqa yerə vurulsun. Birinə aşiq olsan, həmişə öz halına müvafiq oxuma, bu sənin xoşuna gələ bilər, başqalarına yox. Hər havanı müxtəlif mənalarda oxu, məsələn, fəraq, vüsəl, məzəmmət, mələmət, redd, narazılıq, razılıq, vəfa, cəfa, hədiyyə, bəxşiş, xələt, şadlıq və şikayətə aid çoxlu şeir və qəzəl əzbərlə, vaxta, fəslə münasib, məsələn, bahar, payız, qış, yay kimi şeirlər öyrən. Nə vaxt, necə oxumaq lazım olduğunu bil. Baharda xəzana, payızda bahara, yayda qışa, qışda yaya aid oxuma, hər qəzəlin öz yerini bil. Misilsiz musiqi ustadı olsan da, yenə məclisdə oturanların kim olduğunu diqqət yetir. Onlar mütrüblüyün (musiqinin) inceliklərinə bələd olan əyan, əşraf və dünyagörmüş qocalardan ibarətdirsə, mütrüblük et, yaxşı "rah"lar çal, gözəl havalar oxu, yaxud əsasən qocalığa aid və dünyadan şikayət edən qəzəllər də. Əgər cavanlar və uşaqlar olsa, əsasən yüngül havalar çal, elə qəzəllər oxu ki, o, qadın və ya şərabi tərənnüm etsin. Ordu başçıları, cəngavərlər olsa, müharibə etməyi, qan tökməyi və cəngavərliyi tərəfləyən Məvrəənnəhr²³¹ dübeytlə-

rini oxu. Ürəkçəkən olma, həmişə Xosrovani havaları çalib-oxuma. Bir də mütrüblük şərti o deyil ki, hökmən əvvəlcə rast pərdəsində bir şey çalasan, sonra qayda üzrə bütün pərdələrdə, məsələn, Badə²³², İraq²³³, Üşşaq²³⁴, Zirəfkəndə²³⁵, Busəlik²³⁶, İsfahani²³⁷, Nəva²³⁸ və Beste²³⁹ pərdələrində çalib mütrüblük şərtini yerinə yetirənə qədər camaat məst olub dağılışar.

Fikir ver, gör kim hansı "rah"-ı istəyir, hansı "hava"-nı sevir, qədəh ona çatanda sən də onun istədiyini çal ki, o da sənə sən istədiyini versin. Musiqişünaslıqda ən böyük məharət dinləyicinin arzu və istəyini, zövq və diləyini təmin etməkdir.

Məclislərdə olduğun zaman şərab içməkdə, bədənin böyüyündən yapışmaqda əliuzunluq etmə. Şərab az iç ki, çox pul qazanasan. Elə ki pul qazandı, özünü vur şəraba. Hava üstündə məstlərlə öcəsmə, çətin olsa da oxu, narahat olma, qoy nə deyirlər, desinlər. Elə ki şərab içdin, camaat kefləndi, öz həmkarları ilə yarışa başlama, deyişmədən pul çıxmaz. Çalış, davakar mütrüb olma, sənin davakarlığın mütrüblük haqqını batırar, baş-gözün əzişdirilər, çörək ağacın sındırırlar, paltarın cırılmış halda evə getməli olarsan. Çalğıçılar məstlərin muzdurudurlar, bilirsən ki, davakar muzdura da muzd verməzlər. Əgər məclisdə biri səni tərəfləsə, ona minnətdarlıq et ki, başqaları da tərəfləsinlər. Əvvəlcə, hələ nə qədər ki keflənməyiblər, pulsuz tərəflə, elə ki kefləndilər, tərəfdən sonra pul da verərlər.

Evə dağılışanda, məstlərə xas olan adətə görə, sərxoşlar səndən əl çəkəməyib bir "rah" və ya "tərənə" çıldırmaq istəsələr, əsəbiləşmə, məqsədinə çatana qədər yorulmadan çal və oxu. Mütrüblərin ən yaxşı xeyirxahlığı məstlərlə rəftarlarındakı səbirdir, səbir olmasa, gəliri də olmaz. Bir də deyiblər ki, çalğıçı görək kar və lal olsun, yəni eşitmək lazım olmayan şeyi eşitməsin, görmək lazım olmayan şeyi görməsin. Bir yerdə olarkən gördüyü, eşitdiyi şeyləri başqa yerdə danışmasın. Belə mütrübün müştərisi həmişə başı altında olar. Yaxşısını isə Allah bilir.

Otuz yeddinci fəsil

ŞAHA XİDMƏT ETMƏK HAQQINDA

Bil, ey oğul, əgər təsadüf səni gətirib şah sarayı adamları içərisinə salsa, sən ona xidmət etməli olsan və şah sənənlə yaxınlıq etmək istəsə, bu sənənin gözünü tutub, başını gicəlləndirməsin, ondan uzaqlaşmağa çalış, lakin xidmətdən qaçma, çünki şaha yaxınlaşmağın nəticəsi uzaqlaşmaq, xidmətin nəticəsi isə yaxınlaşmaq olar. Şah hansı gün sənə desə ki arxayın ol, sənə zaval yoxdur, sən o gün daha çox qorx. Sən şahın hesabına piylənib yağlanıbsansa, demək, o səni kəsmək üçün belə kökəltmişdir.

Nə qədər əziz və girami olsan, yenə də ehtiyatını əldən vermə, öz yerini bil, ağanın xoşuna gələn şeylər danış və onunla mübahisəyə girişmə. Bir məsələdə deyilmişdir: "Şahla mübahisə edib inad göstərən əcəlləndən tez ölür", çünki xəncər tiyəsindən yapışmaq axmaqlara yaraşar.

Öz ağana yaxşılıqdan başqa yol göstərmə ki, sənə yaxşılıq etsin, pislik etsən, sənə də pislik edər.

Hekayət. Deyirlər ki, Gəncə şahı Fəzlun Məmlanın²⁴⁰ dövründə onun adlı-sanlı deyiləli bir məşvərətçisi var imiş. Fəzlun məmləkətin böyük adamlarından kimi bir günah üstündə tutub zindana salırmışsa, həmin deyiləli müşavir o saat şaha deyirmiş: "Azadları incitmə, incitdinmi, boynunu vur".

Ölkənin böyük adamlarından bir neçəsi həmin deyiləlinin məşvərəti nəticəsində həlak olmuşdu. Təsadüfən, bir dəfə həmin deyiləli

müşavir özü bir səhv buraxdı, şah əmr etdi, onu tutub zindana saldılar. Deyiləli bir adam göndərdi ki, "filan qəder filan miqdarda mal verərəm, məni öldürmə". Fəzlun Məmlan dedi: "Səndən öyrənmisəm ki, "Azadları incitmə, incitdinmi, boynunu vur".

Deyiləli müşavir öz canını pis şey öyrətmək üstündə qurban verdi.

Yaxşılıq edib danlanmağı pislik edib tərifişlənməkdən daha üstün tuturam. Bütün xahişlərin nəticəsi nöqsanlı olar, heç vaxt var-dövlətə qürrələnmə, şah xidmətində də əvvəlcə ad-san axtar. Ad-san oldumu, dövlət onun ardınca öz ayağı ilə qaça-qaça gələr. Şaha xidmət etməyin şərəfi dövlətli olmaqdan çox yüksəkdir. Sən şah xidmətində kökəlmiş olsan da, özünü ariq göstər, arxayınçılıq olar. Görmürsənmi, qoyun da ariq olanda kəsilməyəcəyindən arxayın olur, heç kəs onu kəsməyə çalışmır, kökələndə isə hamı onu yemək tamahına düşür?!

Dirhəm xatirinə ağanı satan olma. Şah qulluğunda qazanılan dirhəm gül kimi bir şeydir: ətri məşhur, lətif, əziz olar, amma gül kimi ömrü də az olar. Fərqi orasındadır ki, şah xidmətində əldə edilmiş pulu gül kimi gizlətmək olmaz, şah xidmətində toplanmış hər dirhəm qalxmış tozdan da tez dağılıb gedər.

Şahlar şahuna xidmət etmək ön gözəl sərmayədir, qazanc eşqi ilə sərmayəni əldən vermə. Sərmayə yerində olduqca həmişə qazanca ümid bəsləmək olar, sərmayə əldən çıxdı, bütün qazanc qapıları bağlanır.

Kim pulu canından əziz tutsa, o, tezliklə əzizlikdən zəlliliyə düşər. Şərəf var ikən mal toplamağa meyil göstərənlər topladıqları maldan başqalarına da verib onların ağzını bağlamasalar, məhv olarlar.

Şah xidmətində yüksəlib böyük mənsəb sahibi olsan, öz ağana xəyanət etmə, etsən, bu sənənin bədbəxt olacağını göstərir, çünki bir böyük bir kiçiyi böyük mənsəbə çatdırsa və o buna qarşı mükafat olaraq öz ağasına xəyanət etsə, bu, Allah-təalanın həmin böyüklüyü ondan alacağına dəlalat edər, əks halda o bədbəxt yaxşılıq qarşısında ağasına pislik etməzdi.

Hekayət. Əmir Fəzlun Əbussüvar²⁴¹ Hacı Əbulyüsrü²⁴² Bərdə şəhərinə səpəhsalar göndərmək istərkən, Əbulyüsr dedi: "Qış gəlməyincə getmərim, Bərdənin iqlimi çox pisdır, xüsusilə yayda". Bu bərdədə uzun söhbət getdi. Əmir Fəzlun dedi: "Nə üçün belə düşünürsən? Əcəl çatmamış heç kəs ölməmiş və ölməyəcəkdir". Əbulyüsr dedi: "Şah buyuran doğrudur, heç kəs əcəli çatmamış ölməz, lakin əcəli çatmamış adam yayda Bərdəyə də getməz".

Qarşısında söz demək qorxulu, böyük xəter,
Lakin qorxu çəkmədən, dənizdən çıxırmı göhər!

Kiçiklik zəhmətini boynuna götürməsən, böyüklük rahatlığına çatmazsan. Görmürsənmi, sürmə yarpağı çürüməyincə, sürmə əmələ gələ bilmir. Cah-calallı Allah Yer üzünün böyüyünü elə yaratmışdır ki, hamı ona xidmət etməyə möhtacdır.

Şah qarşısında heç kəsə həsəd apardığını bildirmə, sonralar biri haqqında doğru da danışsan inanmaz, həsəd hesab edər. Həmişə şahın qəzəbindən qorx. İki şeyə xor baxmaq olmaz: birincisi, şahın qəzəbi, ikincisi, alimlərin məsləhəti. Kim bu iki şeyə xor baxsa, tezliklə xar olur. Şah xidmətçiləri içərisində olmağın şərti bunlardır.

Lakin iş gətirsə, bu dərəcədən keçib daha yüksək mənsəbə çatdılsən və padşaha nədim²⁴⁶ olsan, gerek nədimliyin bütün qaydalarına belə olasan. İndi də nədimliyin şərtlərini demək istəyirəm. Allah köməyin olsun.

Bir də dost və düşmənlərin işindən qafil olma, sənəin xeyir və zərərinə dost və düşməne çatmalıdır. Böyüklüyün hüsnü orasındadır ki, dostu xeyir, düşməne zərər verə biləsən. Adam böyük mənsəbə çatdıqda, barsız ağac kimi olmamalı, böyüklüyündən yalnız dövlət əldə etmək üçün istifadə etməməlidir. Əgər o heç kəsə xeyir, ya zərər verməyə, yüz min dinarı olan yəhudi kimi bir şeyə oxşar, heç kəsə xeyir, ya zərəri olmadığı üçün ən alçaq adam hesab edilər. Deməli, sənəin mənafeyin öz arzu və istəklərini yerinə yetirmək və əlçəklilik göstərərək xalqa kömək etməkdən ibarətdir. Peyğəmbərdən (s.) eşidiblər, deyib ki: "İnsanların ən yaxşısı insanlara xeyir verəndir".

Hakimiyyəti sona çatmaqda olan ağaya qulluğa girməyə can atma, qocalmış hökmdarın dövləti ətrafına dolanma, bir qədər ömrü qalmış olsa da cavanlara nisbətən, xalq onu ölümə daha yaxın hesab edər. Bir də az qoca ola bilər ki, ömrü ona vəfa etsin.

Həmişə şah qulluğunda xidmətdə qalmaq istəyirsənsə, Abbasın²⁴³ öz oğlu Abdullaha²⁴⁴ dediyi kimi ol. O, Abdullaha demişdir: "Bil, ey oğul, bu kişi, yəni Ömər Xəttab (Allah ondan razı olsun) sənə öz yanında iş vermiş və hamıdan çox sənə etibar etmişdir, indi istəyirsən düşmənlərin sənə üstün gəlməsinlər, gerek beş xasiyyəti saxlayasan ki, arxayın olasan: birincisi, gerek səndən yalan eşitməyə; ikincisi, onun yanında heç kəsə eyib tutmayasan; üçüncüsü, ona xəyanət etməyəsən, dördüncüsü, onun əmrindən çıxmıyasan; beşincisi, onun sirrini heç kəsə açmayasan. Beləliklə, camaatın əlindən xilas olar və bu beş xasiyyətlə məqsədə çatarsan".

Bir də öz ağanın qulluğunda səhlənkarlıq etmə, səhv etsən, təqsirini boynuna al, özünü elə göstər ki, nədanlıq üzündən edibsən. Qoy inansın ki, sən bunu qəsdən etməmişsən, səhvən olubdur. Burada tərbiyəsizlik və tabe olmamaq məsələsi yoxdur, çünki bilməməzliyi sənə günah hesab etməzlər, tərbiyəsizliyi, tabe olmamağı isə günah sayarlar. Həmişə hər şeyi deyilməmiş yerinə yetir, başqasının görmək istədiyi işi də çalış, sən gör. Elə etmək lazımdır ki, səni həmişə işdə, öz işinlə məşğul görsünlər. Həmişə xidmətdə hazır ol, şah kimi axtarsa, səni görsün. Şahların adəti budur ki, həmişə özlərindən aşağıları yoxlarlar. Əgər səni bir dəfə, iki dəfə, on dəfə çağırırsa, gerek həmişə qabağında hazır olasan və sənəin şah sarayında olduğun həmişə gözə çarpsın, onda böyük işləri də sənə etibar edər, necə ki, Qəməri Gürgani²⁴⁵ deyir:

Otuz səkkizinci fəsil

NƏDİMLİK QAYDALARI HAQQINDA

Bil, ey oğul, əgər bir padşah sənə nədimlik versə, səndə nədimliyə xas olan xüsusiyyətlər yoxsa, qəbul etmə, çünki şah nədimlik edən adamda bir neçə xüsusiyyət olmalıdır ki, o, ağasının məclisini zینətləndirə bilməyə də, heç olmasa, korlamasın. Əvvəl, görək bütün beş hiss üzvü onun ixtiyarında olsun; ikincisi, görünüşü elə olmalıdır ki, adam ona baxanda ürəyi bulanmasın, beləliklə, ağasının da ona baxmaqdan zəhləsi getməsin; üçüncüsü, ərəbcə, farsca yazmağı yaxşı bilməlidir, əgər təklikdə şah bir şey yazıb oxumaq lazım gəlsə və katib olmayanda şah sənə bir məktub oxuyub-yazmağı əmr etsə, aciz qalmayasan; dördüncüsü, nədim şair olmasa, yaxşı-pis şeir yazsa bilməsə də, nəzm qaydaları ilə tanış olmalı, ərəbcə, farsca şeirlər əzbərləməlidir ki, ağasına hərədən bir şeir lazım olanda şair çağırmağa ehtiyac qalmasın, ya özündən desin, ya başqasının şerini oxusun.

Eləcə də tibb və nücum elmindən məlumatı olmalıdır. Əgər bu barədə söhbət düşsə, ya bunlara ehtiyac olsa, həkim ya münəccim çağırmaq lazım gəlməsin, sən bildiklərinə danışib nədimlik şərtini yerinə yetirəsən. Belə olduqda o padşahın sənə qarşı olan etimadı artar, sənə xidmətindən istifadə etməyə daha çox rəğbət göstərər.

Sonra, nədimin musiqidən də başı çıxmalı və bir şey çalmağı bacarmalıdır ki, xəlvətdə şahın könlü musiqi istəsə və çalğıçı yaxında olmasa,

bildiyin ilə onun vaxtının xoş keçməsinə səbəb olasan, beləliklə, şahın sənə qarşı olan meylini artırasan.

Bundan əlavə, görək yaxşı danışmaq qabiliyyətin olsun. Çoxlu hekayətlər, lətifələr və qəribə rəvayətlər biləsən, çünki nadir hekayətlər bilməyən nədim yarımcıq hesab edilir. Bir də görək nərd və şahmat oynamağı biləsən, lakin qumarbaz olmamalısan. Qumarbaz təbiətli olsan, nədimliyə yaramazsan.

Bütün bu dediklərimdən əlavə, Quranı əzbərdən bilməlisən, onun təfsirindən xəbərdar olmalısən, fəqhəndə məlumatın olmalıdır, Peyğəmbərin (s.) hədislərindən bilməlisən, şəriət elmindən və hər şeydən bir az bilməlisən ki, şah məclisində bunlar haqqında söhbət düşsə, cavab verə biləsən, qazı və fəqih çağırmağa adam göndərilməsin. Bir də şahların tarixini çox oxumalı, onları yadda saxlamalı və özündən keçmiş şahların xasiyyətləri haqqında elə şeylər deməyi bacarmalısan ki, onları hökmdarın qəlbinə təsir edə bilsin, ondan Allah bəndələrinə xeyir və fərhə gəlsin.

Bir də sənə həmişə cəddilik olmalıdır, həmişə zərəfatçılıq, lakin görək onları işlətmək yerini və vaxtını biləsən, cəddilik lazım olan yerdə zərəfat edib, zərəfat yerində cəddilik göstərməyəsən. Bildiyin hər hansı bir elmi işlədə bilməsən, onu bilib-bilməməyin hər ikisi eyni olar.

Bütün bu dediklərimdən əlavə, bir də sənə mərdlik və cəngəverlik istedadı olmalıdır, çünki şahlar həmişə eys-ışrətlə məşğul olmur. Qoçaqlıq vaxtı gələndə igidlik göstər. Sənə o qədər güc olmalıdır ki, bir və ya iki adamın öhdəsindən gələ biləsən. Allah ələməsin, əgər xəlvətdə və kefi məclisində biri şahı xəyanət fikrinə düşsə, ya hadisələrəndən hadisə törədsə, sən insanpərvərlik və mərdlik şərtini yerinə yetirə biləsən ki, vəlinəmətin sənə səbəbindən xilas ola bilsin. Əgər öldürülsən, onun ağalığı və nemət haqqını ödəmiş, yaxşı adla bu dünyadan getmiş olarsan. Sənə övladlarının həmişə ağanın boynunda böyük haqları olar, salamat qalsan, bütün ömrün boyu yaxşı ad və xoş güzəran qazanmış olarsan.

Əgər bu dediyim xüsusiyyətlər sənə olmasa, görək bunlardan daha çoxu olsun ki, şah nədimliyinə layiq görülsən. Nədimlikdən yalnız çörək yemək, şərab içmək və lətifə danışmağı bacarırsansa, bu, nədimlik üçün bəs deyildir. Nədim olmaq istəyirsənsə, tədbir gör ki, o vəzifə axırda başına bəla açmasın.

Həmişə fikrin öz ağanda olsun, şah məclisində onun xidmətçilərinə nə nəzər salma, saqi sənə mey verdikdə onun üzünə baxma, başın aşağı

olsun, meyi içəndə üzünə baxmadan qədəhi saqiye qaytar, qoy sənin haqqında şahın üreyinə bir şey gəlməsin. Özünü saxla, fəlakət baş verməsin.

Hekayət. Eşitmişəm, Məmun²⁴⁷ qazı Əbdülməlik Ükbərini²⁴⁸ öz xüsusi nədimi edir. Əbdülməlik çox şərabiçən olduğundan qazılıqdan çıxarılmışdı. Bir gün məclisdə bir qulam haman qazı Əbdülməlikə şərab verir, o, şərab qədəhini alarkən qulama nəzər salır və bir gözünü bir az qıyaraq, ona göz vurur. Bunu Məmun görür. Əbdülməlik Məmunun gördüyünü sezdiyindən gözünü həmin yarımyumulu halda saxlayır. Bir saat keçdikdən sonra Məmun qəsdən Əbdülməlikdən soruşur: "Ya qazı, gözünü nə olmuşdur?" Qazı Əbdülməlik deyir: "Heç bil-mirəm nə oldu, bu saat gözüm belə qıyıldı".

Ondan sonra nə qədər ki o sağ idi, səfərdə, şəhərdə, gizlində, açıqda, evdə, məclisdə – harada oldusa, heç vaxt gözünü açmadı. Beləliklə, Məmunun üreyində ona qarşı olan şübhə aradan qalxdı.

Bax, nədim belə olar.

Otuz doqquzuncu fəsil

KATİBLİYİN QAYDALARI VƏ ŞƏRTLƏRİ HAQQINDA

Bil, ey oğul, katib olsan, gerek qələmin qüdrətli, xəttin qəşəng olsun. Xəttini daha gözəlləşdirməyə çalış, ona görə çox yazmağı adət et, xəttatlıqda mahir ol, çünki:

Hekayət. Eşitmişəm, Sahib İsmail Əbbad şənbə günü divanxanada nə işə yazmış. Üzünü katiblərə tərəf çevirib, deyir: "Hər şənbə günü mən öz katibliyimdə bir nöqsan görürəm, çünki cümə günü divanxanaya gəlib bir şey yazmıram. Bir gün işləməməyin təsirini özümdə hiss edirəm".

Ona görə həmişə bir şey yazmaqla məşğul ol, xətlər iri, enli, aydın olmalı, yuxarıları bir-birinə bitişməlidir. Çox məsələdən danışılan, geniş mənalı məktublarda uzunçuluq etmə, necə ki, deyiblər:

Beyt

Hikmətə bax, gör nə demiş atalar:

"Qısa sözdə olar dərin mənalər!"

Öz məktubunu istiarələr, məsəllər, Quran ayələri, Peyğəmbər (s.) hədisləri ilə bəzə. Məktubu farsca yazsan, xalqın başa düşmədiyi şəkildə yazma, yaxşı deyil, xüsusilə, məlum olmayan söz işlətmə. Belə yaz-

maqdansa, heç yazmamaq yaxşıdır. Ərəb məktublarının məziyyətləri və onu necə yazmaq qaydaları məlumdur. Ərəb məktublarında səc²⁴⁹ böyük hünər sayılır və çox yaxşı xüsusiyyət hesab edilir, xoşa gəlir, farsca yazıda səc xoşa gəlməz, yazmasan, daha yaxşıdır. Lakin hər nə yazsan ali, ifadəli, şirin və gödək yaz. Katib görək dərrakəli olsun, katiblik sirrini bilsin, rəmzli sözləri tez tapsın.

Hekayət. Belə eşitmişəm ki, sənin baban Soltan Mahmud (Allah ona rəhmət eləsin), Bağdad xəlifəsinə bir məktub göndərərək deyir: “Görək Mavəraənnəhri mənə bağışlayasan və o bərədə mənə mənşür²⁵⁰ göndərəsən, mən də o mənşürü camaata göstərəm, ya qılıncla ölkəni almalıyıq və ya əmrimlə rəiyyəti mənə tabe olmalıdır”.

Bagdad xəlifəsi cavabında yazır: “Bütün islam ölkəsində onlardan daha dindar və daha müti olanı yoxdur, Allah eləməsin mən elə bir iş görəim. Əgər sən mənim fərmanım olmadan onlara hücum etsən, bütün dünyanı sənə oleyhinə qaldıraram”.

Soltan Mahmud bu sözlərdən pərt olub, elçiyə deyir: “Xəlifəyə de ki, o nə danışır? Məgər mən Əbu Müslimdən²⁵¹ əskiyə? İndi ki iş belə oldu, budur, min fil ilə gəlib, xilafət xanımının fil ayaqları altında viran edəcəyəm. Dərlülxilafənin²⁵² torpağını fil dəfə Qəznəyə daşıdıracağam”.

Öz filləri ilə çox böyük hədə-qorxu gəlir. Elçi gedir, bir neçə müddətdən sonra qayıdıb gəlir. Soltan Mahmud taxta oturur, haciblər, qulamlar səf çekib dururlar, qızmış filləri saray önündə sıraya qoyurlar, qonşuları nizama düzülür, sonra elçini çağırırlar. Elçi gəlir, əl böyüklükdə, mənşür²⁵³ kağıza bükülmüş, möhürlənmiş məktubu Soltan Mahmudun qabağına qoyur və deyir: “Əmirəlmöminin deyir, naməni oxudum, cəlalını eşitdim, sənə cavabın bu məktubda yazılmışdır”. Divanxananın yazı işlərinə baxan xacə Bünəsr Müşkan²⁵⁴ əlini uzadıb məktubu götürür, açıb oxumaq istərkən görür, onun əvvəlində yazılmışdır: “Bismillahi-r rəhmanür-rəhim”, bir az ara verdikdən sonra yazılmışdır: **الم**²⁵⁵ (Məgər). Məktubun sonunda isə bu sözlər vardır: “Şükür olsun Allaha. Peyğəmbərimiz Məhəmmədə və onun ailəsinə salavat!”

Başqa heç bir şey yazılmamışdı. Soltan Mahmud bütün öz adlı-sanlı katibləri ilə birlikdə bu rəmzli sözün nə demək olduğu haqqında fikirləşməyə başladı. Quranda “Məgər” sözü olan bütün ayələri gözdən keçirdilər və təfsir etdilər. Soltan Mahmudun cavabını tapa bilmə-

dilər. Axırda hələ cavan olduğu üçün oturmaq ixtiyarı olmayan və nədimlər arasında ayaq üstə duran Əbubəkr Quhistani²⁵⁶ deyir: “Şah sağ olsun, xəlifə “Əlif”, “lam”, “mim” yazmamışdır. Şah öz filləri ilə ona hədə-qorxu gəlib: “Dərlülxilafənin torpağını fillər arxasında Qəznəyə daşıdırram” yazdığından, o da şahın cavabında bu surəni yazmaq istəmişdir:

“Məgər bilmirsən, Allah fil sahiblərinə nə etdi?”, yəni fillərin cavabını Allah özü verər.

Eşitmişəm ki, Soltan Mahmudun halı pozulur, uzun müddət özünə gələ bilmir, ağlayıb ah-zar edir, dindar olduğundan əmirəlmöminindən çoxlu üzr istəyir. Bu bərədə danışsaq, uzun çəkər.

Əbubəkr Quhistaniyə bahalı xələt bağışlayır, ona nədimlər arasında oturmaq ixtiyarı verir, mənşəbini artırır. O, bircə sözlə iki böyük dərəcə alır.

Hekayət. Bir də belə eşitmişəm ki, Samanilər dövründə Əmir Bu-Əli Simcür²⁵⁷ Nişaburda oturur, “mən Xorasan Əmir Sipahsalarına tabeyəm” – deyir, lakin saraya getmirmiş. Samanilər sülaləsinin axır günləri olduğundan, onlar o qədər də qüvvətli deyildilər, bu səbəbə görə də Bu-Əlini zorla məcbur edə bilməyib, çarəsizlikdən yalnız xütbə oxutmaq, pul və hədiyyə almaqla kifayətlənirdilər. Bu zaman Əbdülcabbar Xocani²⁵⁸ Xocanda xətib idi. O, şəriət qanunlarını yaxşı bilirdi, gözəl yazıcı, mahir katib, hər şeydən başçıxan, çox bacarıqlı və uesta bir adam idi. Əmir Bu-Əli onu Xocandan gətirib sarayda özünə katib edir, böyük ixtiyar və tam müstəqillik verir, heç bir işi onun məsləhəti olmadan görmür, çünki o, çox ağıllı bir adam idi.

Əhməd ibn Rafi əl-Yəqubi²⁵⁹ də Əmiri-Xorasanın²⁶⁰ saray katibi idi. O da çox alim, adlı-sanlı bir adam idi. Mavəraənnəhrin bütün işləri ona baxırdı. Əhməd Rafi məktublaşdıqları üçün Əbdülcabbarla bərk dost imiş. Bir gün Xorasan əmirinin vəziri Xorasan hökmdarına deyir: “Əbdülcabbar Xocani Bu-Əli Simcürün katibi olmasa, Bu-Əlini tez ələ keçirmək olar. Bu-Əlinin bütün başıdikliyinə səbəbi Əbdülcabbarın iş bacarmasıdır. Bu-Əliyə məktub yazıb demək lazımdır: əgər mənə itaət edərsənsə və mənim nökrəmsənsə, bu məktub sənə çatan kimi dərhal Əbdülcabbarın başını bu qasidlə bizim qulluğumuza gəndər, biz də bilək ki, sən bizə itaət edərsən. Bizə məlumdur ki, sən hər nə edərsənsə, onun məşvərəti ilə edərsən. Əks halda Xorasanın əmiri olan mən şəxsən özüm gələcəyəm. Başının çarəsini qıl”.

Bu tədbiri tökdükdən sonra deyirlər, görək bu məktub hökmən Əhməd Rafinin əli ilə yazılısın, çünki Əhməd Rafi Əbdülcabbarın dostudur, mütləq bir adam göndərüb xəbər çatdırıb bilər və Əbdülcabbar qaçar.

Əmiri-Xorasan Əhməd Rafini çağırır və Bu-Əliyə həmin məzmununda məktub yazmasını əmr edir və deyir: "Məktubu yazdıqdan sonra üç gecə-gündüz mənim evimdən xaricə çıxmamalısan, sənin və mənim adamlarımdan heç kəs bu üç gündə səni görməməlidir. Əbdülcabbar sənin dostundur, ələ keçməyə, biləcəyəm ki, sən ona xəbər verib-sən, bu sirri ona sən açıbsan".

Əhməd Rafinin nitqi quruyur, ağlayır və öz-özünə deyir: "Kaş heç mən katib olmayaydım, belə fəzil və əlim bir dost mənim yazım ilə ölməyə idi... Heç bilmirəm nə edim". Axırda bu ayə yadına düşür:

"Əgər öldürsələr, assalar...". Sonra öz-özünə deyir: "Hərçənd o bu rəmzi bilmir və bunun nə demək olduğunu başa düşməz, lakin heç olmasa, mən dostluq şərtini yerinə yetirmiş olaram".

Məktubu qurtarıb ünvanını yazdıqdan sonra onun haşiyəsində bir tərəfdə nazik qələmlə bir "əlif", o biri tərəfdə isə bir "nun" hərfi yazır, yəni "ən yuxəttəli".

Məktubu Xorasan əmirinə göstərirlər, biri ünvanını nəzərdən keçirir, oxuduqdan sonra möhürləyib öz xüsusi qasidlərinə verir və məzmunundan onu xəbərdar etmirlər. Ona deyirlər: "Get bu məktubu Bu-Əli Simcura ver, nə versə, al götür".

Əhməd Rafi üç gecə-gündüz öz evinə getmir, üreyindən qanlar axır.

Qasid Nişabura çatdıqda Əmir Bu-Əlinin yanına gedib məktubu ona verir. Rəsmə görə Bu-Əli qalxıb məktubu alır, öpüb gözünün üstünə qoyur və deyir: "Xorasan əmirinin kefi necədir?" Əbdülcabbar xətib də orada oturmuşmuş, məktubu ona verib, deyir: "Möhürünü aç, fərmanın nə olduğunu oxu!" Əbdülcabbar məktubu götürüb möhürü açmazdan əvvəl onun ünvanına nəzər salır, bir tərəfdə "əlif", o biri tərəfdə isə "nun" görür, dərhal ayə yadına düşür "ən yuxəttəli...", başa düşür ki, məktub onun ölümü haqqındadır. O saat məktubu yerə qoyub burnundan tutur, yəni burnumdan qan çılmışdır, sonra deyir: "Gedim, burnumu yuyum, gəl'im", eləcə də əli burnunda Bu-Əlinin yanından xaricə çıxır və gedib bir yerdə gizlənir.

Bir az gözələdikdən sonra Bu-Əli deyir: "Xacəni çağırın". Hər yeri axtarırlar, lakin tapmırlar. Deyirlər: "Ata minməmişdi, piyada gedib-

dir, ancaq evlərinə getməyib. Heç kəs bilmir hara gedib". Bu-Əli deyir: "Başqa katib çağırın". Başqasını çağırırlar, məktubu qasidin yanında oxuyurlar. Məsələ aydın olduqda hamı təəccüb edir ki, məktubda nə yazıldığını kim ona Əbdülcabbara xəbər vermişdir?!

Bu-Əli qəlben sevindiyyə baxmayaraq, qasidin yanında özünü bir az tutqun kimi göstərməyə çalışır. Sonra şəhərdə car çəkərək Əbdülcabbarı axtardır. Əbdülcabbar xəlvətə bir adam göndərüb, harada gizləndiyini xəbər verir. Bu-Əli sevinib əmr edir: "Olduğun yerdən tərpənmə".

Bir neçə gün keçdikdən sonra qasidə yaxşı ənam verib yola salır və məktub yazıb əhvalatın necə olduğunu təsvir edirlər və and içirlər ki, bizim bu işdən xəbərimiz olmayıb.

Qasid gəlib əhvalatı danışdıqda, Əmiri-Xorasan bu işə heyran qalır. Sonra möhürlənmiş fərman göndərüb deyir ki, əgər bu işdən necə xəbər tutduğunu desə, onu bağışlayacağam. Əhməd Rafi deyir: "Mənə əman versən, mən dəyərim". Əmiri-Xorasan ona əman verir, o da əhvalatı danışır. Əmiri-Xorasan Əbdülcabbarı bağışlayıb haman məktubu istəyir ki, rəmzin nədən ibarət olduğunu görsün. Məktubu geri götürürlər, baxır. Əhməd Rafinin dediyi kimi olduğunu görür və hamı onun tizfəhmliyyə təəccüb edir.

Katiblik şərtlərindən biri də budur ki, görək həmişə ağanın əli altında olasan. Tez yaddasaxlayan, tez başadüşən, gec yaddançıxaran, müşahidəçi ol, hər işin (tapşırıqları və tapşırıqlanmayan) qeydini apar, divanxana camaatının əhval-ruhiyyəsini öyrən, bütün məmurların işlərindən xəbər tut və topla, bütün vəziyyəti sənə bəlli olsun, həmişə lazım olmasa da, bir gün gələr, lazım olar. Lakin zəruriyyət olmadan bu sirri heç kəsə açma, açıqda vəzirin işi ilə maraqlanma, amma gizlində onun bütün işlərindən xəbərin olsun. Hesab aparmaqda usta ol, bir saatda məxaric, təsərrüfat işləri, məktublar və qəbzləri yazmağı unutma, bunlar hamısı katib üçün məharət hesab edilir. Lakin katib üçün ən böyük məharət dilini saxlaya bilməsi, ağasının sirrini başqasına verməməsi, başqa məsələlərdən ağasını ağah etməsidir.

Əgər xəttatlıqda qadir, başqalarının xəttini oxşatmaqda mahir olsan, bu çox gözəl sənətdir. Lakin bunu hər adama göstərmə ki, saxta xətt düzəltməkdə şöhrət tapmayasan və ağanda şübhə oyatmayasan. Bir başqasının xəttini oxşatsa, tapmasalar, onu səndən görməsinlər, kiçik şeylər üçün saxta kağız düzəltmə, bir gün böyük qazanc üçün lazım olsa və düzəltərsən, qoy heç kəsin gümanı sənə getməsin.

İfə Deyildiyinə görə, mahir və fəzil katiblər xətt oxşatmaqla çox bilikli və təcrübəli vəzirləri məhv etmişlər.

Hekayət. Rəbi ibn Mütəhhər əl-Qəsri²⁶¹ adlı-sanlı və bilikli bir katib idi. Sahibin²⁶² divanxanasında katiblik edərdi. Bir dəfə saxta sənəd düzəltdi, bu, Sahibin qulağına çatdı. Sahib heyrətə gəlib, dedi: “Belə adamı öldürmək heyfdir, çünki çox alim və kamil adamdır, eləsinini tapmaq olmaz”. Ona nə edəcəyi haqqında fikirləşməyə başladı. Təsədüfən bu aralıqda Sahib xəstələndi, hamı ona dəyməyə getdi. Rəbi ibn Mütəhhər də gəlib onun qabağında oturdur, rəsm olduğu üçün Sahibdən soruşdu: “Nə şərabı içirən?” Sahib dedi: “filan şərabı”. Soruşdu: “Hansı xörəklərdən yeyirən?” Dedi: “Sən düzəltməyən”, yəni “müzəvvəri”²⁶³. Katib anladı ki, Sahib işdən xəbərdardır, dedi: “Ey ağam, and olsun başına, bir də etməmə”. Sahib dedi: “Tövbə etsən, etdiyini sənə bağışlaram”.

Bil ki, belə saxta sənədləri düzəldə bilmək çox böyük işdir, ondan ehtiyatlı ol. Hər şeyi dərinləndir özün öyrən, özün düşün, tap. Mən hər məsələ haqqında sənə özümədən tam və bitkin məlumat verə bilmərəm, söz uzanar, məqsəddən uzaq düşərəm. Deməmiş də keçə bilmirəm. Ona görə hər məsələdən işə yaraya biləcək bir neçə söz deyirəm ki, məlumatın olsun. Hər şeydən bir az danışdıq, əgər diqqətlə qulaq asıb fikirləşsən, özün də bir sıra nəticələr çıxardarsan, çünki bir çıraqla çox çıraqları yandırmaq olar.

Bəlkə Allah-təala sənə mərhəmət göstərdi, katiblik dərəcəsiyindən vəzirlik mərtəbəsinə qalxdın, onun üçün vəzirlik şərtlərini də bil, çünki ən şəərəfli vəzifə və elm budur.

Qırxıncı fəsil

ŞAHA VƏZİRLİK ŞƏRTLƏRİ HAQQINDA

Bil, ey oğul, iş gətirsə, vəzir olsun, hesabda, müamildə, alıb-verməkdə, rəftarda doqıq və mahir ol, öz ağana sadiq qal, nemət sahibinin haqqını itirmə, hər şeyi yalnız özün üçün istəmə ki, deyiblər: “Hər şeyi özünə istəyən heç şeysiz qalar”. Hər şeyi sənə verməzlər, versələr də bir azdan sonra geri istərlər. Əvvəl əl çəksələr də, sonra əl çəkməzlər.

Deməli, ağanın var-dövlətini qoru, yesən, iki barmaqla ye ki, boğazında qalmasın. Lakin məmurların əl-qolunu birdəfəlik bağlama. Çirpini manqaldan əsirgəyən çiymə kabab yeyər. Başqalarına bir dang vermədən, özün bir dirhəm yeyə bilməzsən, yesən də məhrum olanlar qoymazlar ki, gizli qalsın.

Öz nemət sahibinə qarşı insafsız ol, lakin ondan daha çox ordu və rəiyyətlə insafı dolan, xırdaçılıq etmə, diş dibindən çıxarılan ət qarın doyurmaz. Elə gəlirən zərəri qazancından çox olar. Kiçik vergilər qoşunu düşməni edər, rəiyyəti isə ağana qarşı qaldırmış olarsan.

Vergi toplamaqdan məqsədin vəzifə göstərməkdir, quruculuqla məşğul ol, ölkənin viran qalmış yerlərini abadlaşdır, həm gəlirin birini on artsın, həm Allah bəndələrinin ruzisini əlindən alma.

Hekayət. Bil, Pars şahlarından birinin vəzirinə acığı tutdu və vəzifədən azad etdi, onun yerinə isə başqasını qoydu. Sonra azad edilmiş dedi: “İxtiyarında olmuş vilayətlərdən özünə bir yer seç, onu sənə bağışlayım, öz dövlət və xidmətçilərlənin oraya köç”. Vəzir dedi: “Var-dövlət istəmirəm, olanlarını da hökmdara bağışlayıram, heç bir abad yer də istəmirəm ki, mənə bağışlayasınız, əgər lütf etmək fikriniz

varsa, məmləkətinizdən bir uçuq kənd bağışlayın, mən də öz adamlarımla gedib oranı abad edim və orada qalım". Şah ömr etdi, neçə uçuq kənd istəyirsə, ona versinlər. Şahın bütün məmləkətini axtardılar, ona vermək üçün bir xaraba kənd, bir uçuq daxma tapa bilmədilər. Şaha xəbər verdilər. Vəzir dedi: "Şahım, mən bildirdim ki, mənim ixtiyarımda olan vilayətlərin heç birində bir dənə də xaraba yoxdur, indi ki ölkəni məndən geri alırsan, heç olmasa elə adama tapşır ki, ondan da geri almaq istəsən, mən qayıtaran kimi sənə qayıtara bilsin".

Bu söz məlum olduğdan sonra şah azad edilmiş vəzirdən üzr istədi, ona xələt göndərüb vəzirliyi yenidən ona tapşırırdı.

Buna görə vəzirlikdə qurucu, abadecidi və ədalətli ol ki, dilin və əlin də uzun olsun. Belə halda həyatın da təhlükədə olmaz.

Ordu sənə qarşı çıxsə, ağan çarəsizlikdən sənəni əlini gödəldəcək ki, onun öz əlini gödəltməsinlər. Demək, sən zülmü yalnız özünə deyil, orduya, ağana və özünə etmiş olarsan, o cüzi vergi sənənin işində böyük nöqsan yaradır.

Şahı ordu və rəiyyəyə yaxşılıq etməyə vadar et, çünki məmləkət rəiyyə və orduya görə, kənd isə kəndliyə görə abad olar. Demək, abadlığa çalışsan, ölkə dolandırmış olarsan. Bil ki, ölkəni ordu ilə saxlamaq olar, ordunu isə pulla, pulu isə abadlıqla qazanmaq olar, abadlığı isə ədalət və insafla yaratmaq olar. Demək, ədalət və insafı unutmamaq olmaz.

Nə qədər sadıq və ehtiyatlı olsan, yenə də həmişə şahdan qorx, hamıdan çox şahdan qorxası bir adam varsa, o da vəzirdir. Şah nə qədər kiçik olsa, sən onu kiçik hesab etmə, şahzadələr ördək balaları təmsalındadır, ördək balalarına isə üzümək öyrətməzlər, çox keçməz ki, o sənə yaxşı və pis işlərindən xəbər tutar. Şah həddi-büluğa çatmışsa, iki haldan biri olar: ya ağıllı olacaq, ya axmaq. Ağıllı olsa, sənəni xəyanətinə dözə bilməyib üsulluca sənəni əlini gödəldəcək, yox, Allah göstərməsin, axmaq və nadan olsa, ən çirkin yolla sənə vəzirlikdən qovacaq. Ağıllıdan canını qurtara bilsən də axmaqdan heç bir vəchlə qurtara bilməzsən. Bir də şah hərə getsə, onu tək buraxma, qoyma düşmənlərin fürsət tapıb sənənin haqqında pis sözlər deməyə və onun fikrini dəyişməyə nail olsunlar. Öz nemət sahibinin halından xəbərdar olmağı heç vaxt unutma, elə et ki, onun yaxın adamları sənəni casusun olsunlar, onun hər cəkdiyi nəfəsdən xəbər tutasan, vaxtında hər zərərə qarşı bir padşəhr hazırlayasın.

Ətraf şahların vəziyyətidən xəbərdar ol, elə etmək lazımdır ki, hər hansı bir ölkədə sənənin dost və ya düşmənin bir qurtum su içsə belə,

onların adamları sənə məlumat versinlər, onların məmləkətinin vəziyyətini öz şahının məmləkətini bildiyin kimi bilməlisən.

Hekayət. Əşitmişəm ki, Fəxrüddövlənin²⁶⁴ vaxtında Sahib İsmail ibn Əbbad²⁶⁵ iki gün saraya gəlib divanxanada oturur və heç kəsi qəbul etmir. Xəbərci bunu Fəxrüddövləyə çatdırır. Fəxrüddövlə bir adam göndərib, deyir: "Sənəni qanıqara olduğunu eşitdim, əgər ölkədə qanıqaralığa səbəb olan bir şey varsa, de, çarə qılacaq, yox bizdən küsüb-sənsə, üzr istəyək". Sahib deyir: "Allah eləməsin mən hökmdarımdan küsüb, şah öz kefində olsun, məmləkətin işləri də öz qaydasındadır, mənim bu qanıqaralığım da tez keçər".

Üçüncü gün o, əvvəlki kimi kefi kök, damağı çağ saraya gəlir, Fəxrüddövlə soruşur: "Nə üçün qanın qara idi?" Deyir: "Mənim casusum Kaşğardan yazmışdı ki, Xaqan filan sərkərdə ilə söhbət etmişdir. Bilmirdim nə barədə danışılar, çörək boğazımdan getmirdi, qanıqaralımıydı ki, nə üçün Türkiyədən xaqanı Kaşğarda söz danışsın, biz burda bilməyək nə deyibdir. Bu gün başqa bir məktub gəldi, bildim o nə məsələ imiş, ürəyim şad oldu".

Deməli, dünya şahlarının halından xəbər tutub, onları öz hökmdarlarına çatdırmaq lazımdır ki, dost və düşməndən arxayın olasan, sənənin iş bacarığın da meydana çıxsın.

İş tapşıranda layiq adama tapşır, tamah xatirinə dünyanı zalım adamların əlinə vermə, Büzügmehrdən soruşdular: "İş başında sənənin kimi adam ola-ola nə üçün Sasanilərin işi belə xarab oldu?" Dedi: "Çünki böyük işlərdə kiçik xidmətçilərdən kömək gözlənilir, ona görə bu kökə düşdülər". Müflis məmur iş tapşırma, o öz yükünü tutmayınca, sənənin yükünü qaldırmayacaq. Görmürsənmi, tarlaları və ləkləri sulayarkən, arx yaş olanda su tarlaya və ləklərə tez çatır, çünki nəm torpaq suyu canına çox çəkmir, lakin arx quru, çoxdan su görməmiş olsa, əvvəlcə suyu canına çəkib doymayınca, onu tarla və ləklərə çatdırır.

Deməli, müflis məmur quru arx kimidir, əvvəlcə özünü doydurur, sonra sənənin hayına qalar. Bir də verdiyin əmrələrin qədrini bil, hörmətini saxla, heç kəsə heç vəchlə yol vermə ki, onlara etinasız yanaşsın və ya onun əksini etsin.

Hekayət. Belə eşitmişəm ki, Əbülfezl Bələmi²⁶⁶ Səmərqənd divanxanasının rəislərini Səhl Xocəndiyə²⁶⁷ tapşırır, bu barədə fərman verir, möhür vurur və ona xələt bağışlayır.

Yola çıxan günü vidalaşmaq və fərmanı almaq üçün xacənin sarayına gedir. Vidalaşdıqdan, xeyir-duadan sonra açıq demək istədiyi sözləri

deyir, sonra təklikdə qalmağı xahiř edir. Xacə  mr edir onları t k burax-sınlar. S hl deyir: "Ağamın  mr  uzun olsun, mən gedib iř  bařlayandan sonra, yeqin ki, buradan fərmanlar gələcəkdir, ağıam mənə buyursun görüm b nd si hansı iřar y  görə bilsin ki, bunu yerinə yetirmək lazımdır, onu yox, bilsin ki, edilməli hansıdır, edilm m li hansı".  b l f z Bələmi deyir: "Ey S hl, yaxşı dedin, bilirəm ki, bunu uzun müddət fikir-l şib-sən, biz də g r k bu barədə bir az fikir-l ř k, fikir-l ř m li məsələlərdə dərhal cavab vermək doğıru deyil, bir ne e gün g zl ".

S hl Xoc ndi evinə qaydır; Süleyman ibn Yəhya  s-S ğanini²⁶⁸ Səmərqəndə divan sahibi təyin edir, fərman verib xələt bağıřlayır v  yola salırlar. S hl  isə  mr edilir ki, bir il evdən dıřarı cıxmamalıdır. S hl bir il evində dustaq oturur. Bir ildən sonra Bələmi onu çağırır deyir: "Ey S hl, sən nə vaxt bizim iki f rmanımızı görmüsən ki, biri düz olsun, biri yalan? Biz dünyanın b y kl rini qılnc g c n  m ti olmağı məcbur edirik. Bizim  mrimiz bir olur. Bizdə n  axmaqlıq g r bs n ki, biz  limiz altında olanlara  mr  yerinə yetirm m yi  yr d k? Yerinə yetirmək istədiyimizi  mr edirik, ist m diyimizi isə  mr etmirik. Biz heç kəsdən qor-xub chtiyyat etmirik, iřd  də aciz deyilik. Sənin bizim haqqımızdakı ehtimalın yalnız acizl rin iřidir. Sən bizi iřd  piyada hesab etdiyin  c n, biz də səni vəzifədə piyada saxladıq, ona görə g nd rm dik, ürəyində fikir-l ř m y s n ki, guya bizim verdiyimizi əmrləri icra etməmək də olar. Kimdə o cürət var ki, bizim f rmanlarımıza əməl etməsin?"

N  qədər sağısan, yalan fərman vermə, m murun sənin əmrini yerinə yetirm s , ona yaxşıca qulaqburması ver; sən  z sağılığında  z imzanı yüksək tutub  z f rmanlarını icra etdirə bilməsən, ke miř v zirl rin fərmanları əsasında iřl dikl ri kimi, səndən sonra heç kəs sənin f rmanın əsasında iřl m z.

Demək, řahların v  v zirl rin fərmanları bir, hökmləri qəti olma-lıdır ki, əzəmət yerində qalsın, iřl r yaxşı getsin.

ř rab i m , ř rab içməkdən səhlənkarlıq, süstlük v  günah t r -yir.  lahi, bizi  yyař vəzir v  v kild n sən özün saxla.

 ğ  ř h  yyařlıq etsə, vəzirin də bařı ř rab içməyə qarıřsa, ölkənin iři tez xarab olmağı  z qoyar, həm  z n , həm ağıana xəyanət etmiř olarsan.

Dediym kimi ol, vəzir-lər ölkənin g z t cil ridir, çox pis olar ki, g z t cil r  bir də bařqa bir g z t ci qoyulsun.

 ğ r vəzirlik qismət olmasa, sipəhsalar olsan, sip hsalarlıq ř rtl -rini də bil. Allah köməyin olsun.

Qırx birinci fəsil

SİP HSALARLIQ²⁶⁹ QAYDALARI V  ř RTL RI HAQQINDA

Bil, ey oğıl,  ğ r sipəhsalar olsan, ordu v  r iyy tl  yaxşı dolan, həm özün t r f nd n, həm də hökmdarın t r f nd n yaxşılıq et. R iyy t  qarşı xeyirxah ol, h miř  z hmli g r n, ordu t řkil etməyi və d y ř qaydalarını yaxşı bil. Müharibə bař verdikdə sağı və sol cinaha davadan cıxmıř, dünya g rm ř, təcrübəli sərkərdələr g nd r.  n ř ca tlı s rk rd y  ən yaxşı dəstə ver, ordunun yanlardan v  arxadan qorunmasını ona tapdır.

D řm n n  qədər zəif olsa da, sən ona zəif baxma, q vv tl  d ř-məndən ed c yin qədər, gücsüz d řm nd n də ehtiyyat et. Vuruřda çox da d liqanlılıq etmə, ordunu bada verərsən, o qədər ağıciyy r də olma, ordunu məğlubiyyətə uğıradersan.

H miř  silah və atları yaxşı saxla. Casus yollayıb d řm nin v ziy-ətini öyrənməyi unutma, ordu  n n  gecə-gündüz kařfiyyatçı dəstə-ləri göndərməyi yaddan cıxarma. Vuruř g n  d řm n ordusuna nəzər saldıqda və iki qořun bir-birinə qarşı durduqda üzügülər ol v   z orduna onların kim olduqlarını, kimlərdən doğılduqlarını, əsil-n s bl rini xatırlat v  de ki: "Biz bu saat d řm nin atasını yandıracağıq, onları darmadağın edəcəyik".

Ordunun hamısını birdən irəli aparma, bayraq-bayraq, dəstə-dəstə atılar g nd r. H r sin  bir salar²⁷⁰, bir s rh ng²⁷¹ təyin et v  de:

"Filankəs, sən öz dəstənlə irəli!" Özün üçün hücuma layiq olan əmiri öz yanında saxla. Yaxşı vuruşana, düşməni öldürənə, yaralayana, əsir tutana, at götürənə, baş götürənə, tərəfəlayiq xidmət göstərənə artıqlaması ilə hörmət et, maaşını artır, xələt ver. Belə hallarda qənimət dalınca qaçma, alçaqtəbiət olma, onda məqsədinə çatarsan. Bunu gördükdə bütün qoşun vuruşa qalxar, heç kəs döyüşdən boyun qaçırmaz və arzuladığın qələbəni əldə edərsən. Sənin istəyin bu yolla yerinə yetirilə bilsə, çox gözəl olar. Amma sən hövləki olma, öz yerində dur, davaya girişmə, çünki sipəhsalar özü davaya girişsə, iş şuluqlaşa bilər. Lakin davaya girişməli olsan, bərk vuruş, qaçmaq ağına belə gəlməsin, ölənə qədər vuruş, çünki ölümü gözüne almış adamı yerindən qopartmaq olmaz. Gözlə Soltan Mahmudun Xarəzmi fəthində Əscədi²⁷² tərəfindən təsvir edilən sipəhsalardan olmayasan:

Beyt

Sipəhsalar dilərdi ordu qırsın, kamran olsun,
Axır məhv etdi bir ordu, o da öz şanlı ordusun.

Əgər qalib gəlsən, qaçanların dalınca çox uzaqlara getmə, qayıdanda böyük xatalar baş verə bilər, işlərin nə ilə qurtaracağını bilmək olmaz. Böyük əmir (atam), Allah ona rəhmət eləsin, qaçanın dalınca getməzdi və heç kəsi də getməyə qoymazdı, çünki heç kəs müharibə qaydasını ondan yaxşı bilməzdi. Soltan Mahmud da belə edərdi və deyərdi: "Qaçan yorulduqda cana doyub dayanar, geri dönsə, vuruşmasan yaxşıdır, xətası var". Müharibəyə gedərkən istər-istəməz zahirdə başınla-gözlə oraya necə girdiyini görəcəksən, lakin batində qəlbinin gözü və ağılına oradan necə çıxacağını görməlisən, bəlkə sən düşüncən kimi oldu.

Bir də bu deyəcəyim sözü unutma, bunu bir yerdə demişəm, bir də təkrar edirəm. Müharibə olsa, yerin dar olsa, məsələn, arxanda birçə addım yer qalsa, amandır, bir addım da geri qoyma, çünki birçə qarış geri getsən, dərhal səni geri çəkən hesab edərlər. Həmişə durduğun yerdən irəliləməyə çalış, heç vaxt bir də geriləmə.

Elə etmək lazımdır ki, ordu həmişə sənin canına və başına and içsin. Sən özün də orduya qarşı əliaçıq ol, hədiyyə, ənəm, xələt verə bilmə-sən, heç olmasa, çörəyi, şərabı, xoş sözünü onlardan əsirgəmə. Bir tikə çörək, bir qurtum şərabı da ordusuz içmə. Çörəyin edə biləcəyini qızıl,

gümüş və hədiyyə edə bilməz. Həmişə ordunu ürəyişad saxla. İstəyir-sən canlarını səndən əsirgəməsinlər, çörəyini onlardan əsirgəmə. Hər şey böyük Allahın əmrinə bağlı olsa da, sən düzgün və lazımi tədbir gör, o şey ki alına yazılıb, o onsuz da olacaqdır.

Demək, əgər Allah-taala sənə mərhəmət göstərər şahlığa çatdırsa, şəhlik şərtlərini yerinə yetir, tərəfəlayiq həyat keçir, ali düşüncəli və müstəqil fikirli ol.

Qırx ikinci fəsil

ŞAHLIQ QAYDALARI VƏ ŞƏRTLƏRİ HAQQINDA

Bil, ey oğul, şah olsan, əməlisaleh ol, xalqın arvadına-qızına göz dikmə, düz və iffətli adam ol. Hər işdə rəyini özünə müti et, hər əməlində ağılnla məsləhətləş, çünki şahlığın əsil vəzirı ağıldır, ağıln tərəddüd etdiyi yerdə tələsmə, hansı işə girişmək istəsən, oradan çıxmaq yolunu əvvəldən düşün. Axırını görmədiyin işin əvvəlinə başlama, həlmliliklə yerinə yetirilə bilən işi heç vaxt başqa yolla icra etmə. Zülmü sevən olma. Zülm sevən şahın aqibəti fəlakətli olar. Bütün iş və sözlərə ədalət gözü ilə bax ki, hər işdə haqqı-nahaqqı görə biləsən.

Şahın idrak gözü açıq olmasa, doğru və əyri yollar onun üzünə açılmaz.

Həmişə doğru de, lakin az danışan və az gülən ol ki, sənə tabe olanlar qudurmasınlar. Deyiblər ki, şahın ən böyük bədbəxtliyi odur ki, rəiyyəti sözə baxmayan, xidmətçiləri qudurğan olsun. Bəxşişi ehtiyacı olanlara ver ki, onlar da müstəhəqlərə versinlər. Alitəbiətli ol, rəiyyət və ordunun gözüne alçaqtəbiət görünmə, amandır, özünü yazıq göstərmə. Haqq-təalanın yaratdıqlarına qarşı rəhmli ol, lakin rəhmsizlərə rəhm etmə, onları bağışlamağı adət etmə, amansız ol, xüsusilə öz vəzirinə qarşı.

Əlbəttə, özünü vəzirə güzəştə gedən tanıtmə və həmişə onun məsləhəti ilə oturma. Bir adam və ya bir iş haqqında vəzir hər nə desə, qulaq as, lakin dərhal əməl etmə. De ki: "Baxarıq, nə lazımsa ömr edərək". Sonra işi yoxlamağı ömr et, gör o işdə sənəin xeyrini, yoxsa

öz mənafeyini güdür. Aydınlaşdırandan sonra necə məsləhətdirsə, elə də cavab ver, qoy səni öz rəyinin qulu hesab etməsin.

Vəzirliyi kimə versən, ona tam ixtiyar da ver ki, sənəin məmləkətinin işləri axsasın. Qoca da olsan, cavan da, vəzirliyi həmişə qocaya tapşır, vəzarəti cavana vermə, bu barədə belə bir şeir də deyiblər:

Şeir

Qocadan başqasını eyləmə vəzir,
Uşaqlar şah taxtın tez bada verir.

Sən qoca olsan, yaxşı düşməz ki, cavan sənə tədbir töksün. Sən də cavan olsan, vəzirin də, cavanlıq odu birləşib iki olar, məmləkətə iki tərəfdən od vurular.

Vəzir xeyrixah, ağsaqqal, qoca, lakin canı sulu, qamı böyük, özü yekəpər və boyu uca olmalıdır. Arıq, gödək, qarasaqqal vəzirin heç əzəməti olmaz. Vəzirin əsil mənada həqiqətən saqqalı uzun olmalıdır.

Hekayət. Soltan Təgrül bəy²⁷³ vəzirliyi Xorasan vəzirilərindən birinə tapşırmaq istədi. Bir alimi seçdilər. Çox uzun və enli saqqalı var idi, göbəyinə çatırdı. Onu çağurdılar, vəzirliyə namizəd seçildiyi haqqında sultanın fikrini bildirdilər, dedilər: "Gərək məmləkətin kəndüdalığını boynunuza götürəsiniz, çünki vəzirliyə sizdən layiq heç kəsi tapa bilmirik". Alim dedi: "Dünya allahına deyiniz ki, şahın ömrü min il uzun olsun, vəzirlik elə bir peşədir ki, adam bir çox xüsusiyyətə malik olmalıdır, məndə isə saqqaldan başqa bu xüsusiyyətlərdən heç biri yoxdur. Soltan öz bəndəsinin uzun saqqalına qürrelənməsin, bu vəzifəni başqasına tapşırırsın".

Vəzirə, onun yaxın adamlarına yaxşılıq et, maaş verməkdə, hədiyyə bağışlamaqda xəsislik göstərmə. Lakin vəzirin qohum-qardaşlarına vəzifə tapşırma, çünki piyi birdəfəliyə pişiyə tapşırmaq olmaz. Vəzir heç vaxt öz qohum-qardaşlarının işinə düz baxmaz, sənəin malın xatirinə qohumlarının xatirinə toxunmaz. Bundan əlavə, vəzirin adamları ona arxayın olub camaata yüzqat artıq elə zülm edirlər ki, başqaları onun yüzdən birinə də cəsəret etməz. Vəzir öz qohumlarının əvəzinə imza edə bilər, başqalarının əvəzinə yox.

Oğruya rəhm etmə, qatili bağışlama, bağışlasan, qiyamətdə cəzasını çəkərsən, lakin nökrələrinə qarşı rəhmli ol, onları bələdan qoru, çünki hökmdarı çobana, ona tabe olanları isə sürüyə bənzətmişlər, çoban sürünü yırtıcılardan qoruması, tez məhv olar.

Hər kəs öz gəlirini öyrən, öyrəndiyinlə kifayətlənmə, hərəyə bir iş tapşır və vəzifəni onlardan əsirgəmə. Qoy bu işdən aldıkları xeyir öz gəlirlərinə əlavə olunsun və daha yaxşı yaşasınlar. Sən də onlar haqqında daha az narahat ol, çünki nöqərləri iş tapşırmaq üçün saxlarlar.

Lakin sən birinə iş verib vəzifə tapşırırkən diqqətli ol, hərəyə özünə layiq iş ver, ləyaqəti olmayan vəzifə tapşırma. Məsələn, saqi-liyə yarayanı fərraşlığa göndərmə, xəzinədarlığa layiq olana haciblik vermə, hər işi hər adama tapşırmaq olmaz. Deyiblər ki: "Hər işin öz adamı var!" Belə et ki, ağzıgöyçəklər sənin dalınca qeybət qırmasınlar, işlərə də ziyan dəyməsin, çünki xidmətçi vəzifə tapşırsan və o bunun öhdəsindən gələ bilməyə, öz xeyrini nəzərə alıb bacarmadığını deməyəcəkdir, vəzifəyə başlayacaq, lakin işi əxsayacaq. Demək, istəyirsən başağrısı olmasın, işi bacarana tapşır.

Beyt

Gecə-gündüz duam budur, bil, sənə,
İş verəsən onu başa düşənə!

Birinə kömək edib ona hörmət qazandırmaq istəyirsənsə, bunu vəzifəsiz də dövlət və ad verməklə etmək olar, ona layiq olmadığı işi verib öz nadanlığını büruzə verməkdənsə, belə etmək daha yaxşıdır.

Şahlığın dövründə heç kəsə imkan vermə ki, əmrini saymasın, əmrini saymayan səni də saymaz. Şahlığın hüsnü ilə əmr verməkdir, yoxsa şahla rəiyyətin fərqi nədir? Şah əmr verəndir, rəiyyət icra edən.

Hekayət. Ey oğul, nağıl edirlər, sənin babanın dövründə Soltan Mahmudun bir amili²⁷⁴ var imiş, adına Əbül-fəth Büsti deyərmişlər. Nəsa və Bavərdin²⁷⁵ idarəsini ona tapşıırırlar. O, Nəsadan bir nəfəri tutub malına yiyələnir, mülkünü zəbt edir, özünü də dustaqxanaya salır. Bir azdan sonra bu kişi hiylə işlədərək həbsxanadan qaçır, gedib Qəznəyə çıxır. Soltana yol tapır və başıslanmasını xahiş edir. Soltan əmr edir, ona rəsmi sənəd versinlər. Nəsaya gəlib sənədi amilə göstərirlər. Amil deyir: "Bu kişi ikinci dəfə Qəznəyə gedib şahı görə bilməz". Onun mülkünü geri qaytarmır, sənədə də əhəmiyyət vermir. Kişi ikinci dəfə qaçıb Qəznəyə getməyə müvəffəq olur. Qəznəyə çatdıqdan sonra hər gün Soltan Mahmudun sarayının qapısına gedir, nəhayət, bir gün Qələbə bağında²⁷⁶ Soltan Mahmud rast gəlir, ah-fəryad qoparıb Nəsa amilindən şikayət edir. Şah ikinci dəfə ona

məktub verir. Kişi deyir: "Bir dəfə gəlib məktub aparmışdım, xeyri olmadı". Soltan Mahmudun qanı qara, özü fikirli olduğundan əsəbiləşib deyir: "Mənim işim məktub verməkdir, tabe olursa, mən nə edim, get haranın istəyirsənsə, külinü başına tök". Kişi deyir: "Şahım, sənin amilin sənin əmrinə əməl etmə, küli isə mən başıma tökülmə". Soltan Mahmud deyir: "Yox, səhv etdim, küli mən başıma tökməliyəm". O saat saray qulamlarından ikisini Nəsaya göndərir, həmin nahiyyənin şəhəsinə²⁷⁷ hazır etdirir, sonra o naməni Əbül-fəthün boynuna bağlayıb kəndin girişində dardan asdırır və car çəkdirir ki, "Öz hökmdarının əmrini saymayanın mükafatı bu olacaqdır".

Ondan sonra heç kəsə ürək qalmadı ki, şahın əmrinə əməl etməsin, fərmanlar yerinə yetirilsin, camaat asudə yaşayırdı.

Hekayət. Bil, ey oğul, Məsud²⁷⁷ şahlıq taxtına oturdudan sonra şücaət və mərdənəlik xülyasına düşdü. Ölkə dolandırmaq qaydalarını bilmədiyindən, şahlıq əvəzinə kənzilərlə əyyaşlığa başladı. Ordu və xidmətçilər onun nə ilə məşğul olduğunu gördükdə qudurmağa başladılar, camaatın işi get-gedə xarab olmağa üz qoydu, ordu və rəiyyət mülitlikdən çıxdılar. Bir gün Fərvə²⁷⁸ karvansarasından zülm edilmiş bir qadın gəlib o vilayətin amilindən şikayət etdi. Soltan Məsud kağız verdi, amil ona əməl etmədi və dedi: "Bu qadın bir də Qəznəyə getməyəcəkdir ki!" Qarı ikinci dəfə Qəznəyə gedib şikayət verdi, ədalət tələb etdi. Soltan Məsud əmr verdi kağız yazsınlar. Qarı dedi: "Bir dəfə kağız aparmışam, işə keçmədi". Məsud dedi: "Bəs mən nə edim?" Qarı dedi ki, ölkəni elə dolandır ki, kağızına əməl etsinlər, bacarmırsan, tapşır, əmr keçən bir adam idarə etsin, həm sən öz kefində ol, həm Allah bəndələri sənin amillərinin zülmündən xilas olsunlar.

Məsud çox xəcalət çəkdi, əmr etdi qarının haqqını özünə qaytarasınlar, amili isə dardan əsnilər. Ondan sonra qəflət yuxusundan ayılıb, heç kəsə cürət olmadı ki, onun fərmanına əməl etməkdə səhlənkarlıq etsin.

Şahın əmrinə baxmırlarsa, demək o, şah deyil. Şahla adamlar arasında fərq olduğu kimi, onun əmri ilə başqalarının əmri arasında da fərq olmalıdır. Ölkədəki qayda-qanun fərmanların icrası ilə nizama salınır, fərmanların icrası cəza tədbiri ilə həyata keçirilir. Demək, cəzadə səhlənkarlığa yol vermək olmaz. Belə etdikdə hökmlər rəvan, işlər isə sahman olar.

Şəhnə – polis reisi

Bir də diqqət et, qoyma ordu rəiyyəyə zülm etsin. Ordunun mənə-feyini qoruduğun kimi, rəiyyətin də mənəfeyini qoru. Padşah günəş kimidir, olmaz ki, birinə işıq versin, birinə yox.

Bir də ki, rəiyyəti ədalətlə dolandırmaq olar, ədalət olan yerdə, rəiyyət dövlətli olar, hökumətin də gəliri rəiyyətdən gəlir. Demək, ölkədə ədalətsizliyə yol vermə, şahların məmləkətləri yalnız ədalət sayəsində uzun müddət yaşayıb qədimləşə bilər, ədalətsizlərin evləri isə tez dağılıb xaraba olar, çünki ədalət abadlıqdır, ədalətsizlik isə xarabazırlıq. Abadlıq ədalət olan yerdə əbədləşər, ədalətsizlik olan yerdə dağılar. Alimlər demişlər: “Dünyanın şadlıq çeşməsi adil şah, qəm bulağı isə zalım şahdır”.

Allah bəndələrinin əzab çəkmələrinə dözmə, həmişə xəlvətə çəkilib onlardan qaçma, sən qoşun və rəiyyətdən nifrət etsən, ordu və rəiyyət də səndən nifrət edir. Ordu və rəiyyəti yaxşı dolandırmaqda köməyi əsirgəmə, əsirgəsən, düşməne kömək etmiş olarsan. Lakin ordunu cəynitərkibli etmə, ordusu cəynitərkibli olan şah həmişə ordunun əsiri olar və öz ordusu qarşısında aciz qalar, çünki cəynitərkibli qoşunlar öz aralarında birləşdikdə onları bir-birinin üstünə saldırmaq olmaz. Müxtəlif tərkibli olduqda isə bu növü o növün üstünə göndərmək və bir növlə digər növə qulaqburması vermək olar, belə olduqda bu tayfa o tayfanın qorxusundan, o tayfa bu tayfanın qorxusundan itaətsizlik edə bilməz və sənəin əmrlərinə tabe olurlar. Sənəin hökmdar baban Sol-tan Mahmudun dörd min türk, dörd min hindli qulamı vardı, həmişə hindlilərlə türkləri, türklərlə hindliləri cəzalandırırdı, beləliklə, onları hər ikisi babana tabe olardı.

Həmişə qoşununu çörək və şəraba çağır, onlara yaxşılıq elə, hədiyyə bağışla, vədələr ver, könüllərini al. Lakin birinə bəxşis verər-kən az olsa, bərkdən dilinə gətirmə, gizlində birinin vasitəsilə çatdır, görməmişlik kimi çıxmasın, belə etməsən, bir tərəfdən şahla layiq olmayan şey bağışladığın bilinar, digər tərəfdən özünü xalqa alçaq-təbiət tanıtdırması olarsan.

Mən səkkiz il Qəznədə Soltan Moduda²⁷⁹ nədim oldum, onda üç şey görmədim. Birincisi, verdiyi ənəm iki yüz dinardan az olduqda heç vaxt özü verməzdi və açıqdan deməzdi, başqası vasitəsilə çatdırardı, ikincisi, heç vaxt elə gülmədi ki, onun dişini görünsün, üçüncüsü, qəzəbləndikdə heç kəsi söymədi. Bu üç xasiyyət çox yaxşıdır. Əsəitmi-şəm, Rum şahında da bu üç xasiyyət vardır. Lakin onlarda elə adətlər var ki, ərəb və əcəmdə yoxdur. Məsələn, Rum şahları birini öz əli ilə

vursa, artıq heç kəs cəsarət etməz ki, o adamı vursun. Nə qədər sağdır, deyirlər: “Şah onu öz əli ilə vurub, onu vurmaq üçün görək onun kimi bir şah olasan”.

İndi yenə öz sözümə qayıdaq. Səxavət haqqında sənə deyə bil-mərəm ki, zorla əliəciq ol, əgər təbiətdə yoxsa, heç olmasa, dediyim kimi et ki, açıqdan-açığa camaata öz xəsisliyini bildirməyəsən. Çünki səxavət göstərməsən, bütün xalq sənəin düşmənin olar, əgər dərhal sənə bir şey edə bilməsələr də, düşməni hücumu keçəndə öz canlarını sənəin uğrunda qurban verməzlər və sənəin düşməninə dostu olarlar.

Çalış, şahlıq şərabi sənəi məst etməsin və altı xasiyyəti öldən vər-mə: zəhmliklik, ədalət, səxavət, həyalılıq, mülayimlik və doğruluq. Şah bu altı xasiyyətdən bircəsindən uzaqlaşsa, şahlıq sərməstliyinə yaxın-laşmış olar, şahlıqdan məst olan şah isə yalnız şahlığı öldən çıxıqdıqdan sonra ayılar. Şahlıqda sadəlvəh olma, dünya şahlarının vəziyyətdən xəbər tut, elə et ki; hansı şah nə eləsə, sən onu biləsən.

Hekayət. Mən keçmiş əmir, rəhmətlik (Allah onu bağışlasın) atamdan eşitmişəm ki: “Fəxrüddövlə²⁸⁰ öz qardaşı Əzudəddövlədən²⁸¹ qaçdıqdan sonra heç yerdə sığınacaq tapmayıb, aman istəmək üçün babamın sarayına, Qabus şahın yanına getdi. Babam ona aman verdi, qəbul edib çoxlu hörmət göstərdi, bibimi ona ərə verdi, nənəm Fəx-rüddövlənin xalası, mənim atam və Fəxrüddövlə hər ikisi Həsən Firuz-zanın²⁸² qız nəvələri olduğundan, toyda həddindən artıq şadlıq etdilər. Sonra Əzudəddövlə Şəmsülməalinin yanına elçi ilə məktub göndərdi. Tərif yerində yazırdı: “Əzudəddövlə çoxlu salam göndərir və deyir: Qardaşım əmir Əli ora gəlmişdir, özün bilirsən ki, mənimlə sənəin aranda dostluq və qardaşlıq necədir və hər iki ailə birdir. Mənim bu qardaşım düşmənimdir, görək onu mənim yanıma göndərəsən, buna mükafat olaraq öz vilayətlərimdən hansını istəsən, sənə bağışlayaram, qoy dostluğumuz bir az da möhkəmlənsin. Belə bir bədnamlığı üstünə götürmək istəməsən, orada ona zəhər ver, mənim məqsədim yerinə yetirilsin, sən də rüsvay olmayasan, istədiyin vilayəti də alasan”.

Əmir Şəmsülməali deyir: “Ey böyük Allah, elə adlı-sanlı bir şəxsi mənim kimi bir adama belə sözləri deməyə məcbur edən nədir?.. Mən elə bir iş görə bilmərəm ki, qiyamətə qədər rüsvayçılığı boynumda qalsın”.

Elçi deyir: “Ey böyük ağam, əmir Əlinin, yəni Fəxrüddövlənin üstündə Əzudəddövlənin xatirinə dəymə. Bizim şahımız sənəi öz doğma qardaşından çox istəyir”. Belə-belə andlar içdikdən sonra əlavə edir: “O gün şah mənə məktub verib, sənəin yanına yola salmaq istərkən,

sözarası ağzından qaçırdı ki: Allah bilir ki, mən Şəmsülməalini necə istəyirəm. Elə ki, eşitdim filan şənbə günü, filan ayın neçəsində Şəmsülməali hamama gedib, orta otaqda ayağı sürüşüb yıxılıb, üreyim sıxıldı, dedim: Məgər qırx yeddi il onu elə qocaldıb ki qüvvəti də qalmayıb?”.

Elçinin bunu deməkdən məqsədi o idi ki, Şəmsülməali özü haqqında Əzudəddövlənin hər şeyi bildiyini başa düşsün. Əzudəddövlə elçini belə öyrətmışdi.

Şəmsülməali deyir: “Sağ olsun. Bu mərhəməti üçün ona mənim minnətdarlığımı bildir. Lakin onun haqqında mənim daha çox narahat olduğumu söylə, de ki, səni yola saldığı o şənbə günü ayın filanında, hamam gecədə filan məclisdə şərab içib filan yerdə yatmışdı. Nüşəkinlə birlikdə xəlvətə çəkilib kef ləməmişdi, sonra gecəyarısı oradan qalxıb arvadların olduğu evə getmiş, dama dırmaşaraq oradan Xizran adlı bir sazəndənin otağına girmiş və onunla da bir müddət təkləklə qalmışdı. Sonra damdan aşağı düşərkən ayağı sürüşmüş və nərdəvandan yerə yıxılmışdı. Buna görə də mən onun tərəfindən yaman narahat idim. Öz-özümə düşünürdüm: “Gör qırx iki yaşında kişi nə qədər ağırlıq itirmiş, iradəsini əldən vermişdir. Nə üçün o qədər şərab içir ki, damdan aşağı düşə bilməsin, nə üçün gecəyarısı yatağından durub gedir ki, başına belə bir iş gəlsin”.

Bu yolla elçiyə başa salır ki, o da hər şeyi bilir.

Dünya şahlarının vəziyyətindən xəbər tutduğun kimi, öz məmləkətinin, ordunun və rəiyyətinin də halından xəbərdar ol, bil ki, necə dolanırlar.

H e k a y ə t. Bil, ey oğul, sənin dayın Modud ibn Məsud Qəznədə olarkən, mən oraya getdim. Məni çox əzizlədi, çox ehtiram göstərdi. Bir az keçdi, məni görüb belə olduqdan sonra özünə xüsusi nədim təyin etdi. Xüsusi nədimin vəzifəsi bu idi ki, həmişə onun məclisində olsun. Ona görə o biri nədimlərin olub-olmamasına baxmayaraq, mən həmişə yemək və içmək vaxtı onun məclisində hazır olardım. Bir gün səhər təzədən şərab içib məst olmuşdu, kefli halda ordunun rəsm-keçidində tamaşa edib xalqı qəbul etməyə başlamışdı. Camaat gəlir, baş əyir, çıxıb gedirdi. Növbə böyük xacə Əbdürrəzaq ibn Həsən əl-Meyməndiyə²⁸⁴ çatdı, o, şahın vəziri idi, gəlib şahın yanında oturdu. Bir az keçdikdən sonra sarayın tərifat müdiri gəlib baş əydi və xadim Əli ibn Rəbiə²⁸⁴ bir məktub verdi, o da bunu Soltana təqdim etdi. Şah oxuduqdan sonra üzüünü vəziyyəte çevirib, dedi: “Bu xəbərçiyə yüz çubuq vurdurmaqla bir qulaqburması

ver, gələn səfər ötraflı yazsın. Burada yazıbdır ki, dünən gecə Qəznədə on iki min evdə kef məclisi düzəlib. Mən bilmirəm bu evlər kimindir və hansı küçədədir, indi özün bil”. Vəzir dedi: “Şah sağ olsun, o, qısa olsun deyə, yıgcam yazmışdır, təfsilatı ilə şərh etsəydi, bir kitab çıxardı, onu oxumağa bir necə gün vaxt lazım olardı. Şah rəhm edib bu dəfə bağışlasa, dəyərgəm gələn səfərdən geniş yazar”.

Şah dedi: “Bu dəfə bağışladım, gələn səfər xacə dəyərtək yazsın”.

Demək, görək ordu və rəiyyətin işindən yaxşı agah olasan, öz məmləkətinin vəziyyətindən xəbərsiz qalmayasan. Xüsusilə, öz vəzirini nəzarət altında saxlamalısan, hər aldığı nəfəsdən, içdiyi sudan xəbər tutmalısan. Çünki sən xanımınanı ona tapşırıbsan, ondan xəbərin olmasa, bu o deməkdir ki, yalnız vəzirəndən deyil, xanımınandan da xəbərin olmaz. Sənə tay olan başqa ölkə şahları ilə dostluq etsən, yarımcıq dost olma, düşmənçilik etsən, açıq düşmənçilik et, öz tayınla gizlin düşmənçilik etmə, çünki:

H e k a y ə t. Eşitməşəm, İsgəndər öz düşmənlərindən biri ilə davaya gedirmiş, ona deyirlər: “Ey hökmdar, sənin düşmənin olan bu adam qəflət yuxusundadır, dünyadan xəbəri yoxdur. Ona gecə basqını etmək lazımdır”. İsgəndər cavabında deyir: “Qələbəni oğurluqla qazanan şah adlana bilməz”.

Şahlıqda böyük işlər görməyə adət et, çünki şah hamıdan böyükdür, onun sözü, işi də hamıdan böyük olmalıdır. Beləliklə, o, böyük ad qazanan, başqaları da onun sözünün, işinin böyüklüyünü təsdiq edər. Lənətə gəlmiş o it Firon²⁸⁵ da bizim cah-calallı yaradanımız haqqında, rəvayət edildiyi kimi, elə böyük bir söz, yəni “mən sizdən daha böyük allaham”, deməyə idi, bu ayə qiyamətə qədər oxunmaz, bu böyük söz xatirinə o alçaq məlunun adı hər yerdə çəkilməzdi. Demək, söylədiyim kimi ol, səxavətsiz şahın şöhrəti olmaz, bir də imzanın qədrini bil, onu böyük tut, hər kiçik şey üçün imza atıb möhür vurma.

Böyük xələt, böyük məmləkət bağışladıqda, fərman ver, möhür vur, imza et. Elə ki vədi verdin, üzrlü səbəb olmadan onu pozma. Vədə xilaf çıxmaq heç kəs üçün yaxşı deyil. Padşah üçün isə çox pisdir.

Şahlığın şərtləri bunlardır. Hərçənd bu peşə çox əzizdir, lakin kitabın həcmi və mənim imkanım daxilində nə mümkün idisə, hamısını deyib yazdım. Əgər sən başqa sənət sahibi olsan, məsələn, kəndçilik kimi və başqa hər hansı işdən yapışsan, gerek onun qaydasını öyrənənsən ki, işlərin həmişə düz getirib rəvnəq tapsın. Allah özü köməyin olsun.

Qırx üçüncü fəsil

KƏNDÇİLİK VƏ BAŞQA BİLDİYİN PEŞƏLƏRİN QAYDALARI HAQQINDA

Ey oğul, bil ki, kəndli olsan, hər şeyin öz vaxtını yaxşı bilməlisən. Nə əkmək istəsən, qoyma vaxtı keçsin, hər şeyi vaxtından on gün tez əksən, bir gün gec əkməyindən yaxşıdır. Kənd təsərrüfatı alətlərini, cütü saz saxla, yaxşı öküzlər al və yemini bol elə. Görək sənin süründə həmişə qoşqu öküzü çox olsun ki, şum vaxtı öküzlərdən biri xəstələnə, iş axsamasa, səpindən qalmayasan.

Əkin-biçin vaxtı çatdıqda torpağı şumlamağı unutma, gələn ilin səpini haqqında bu il tədbir gör. Həmişə elə torpağı ək ki, o özünü geyindirə bilsin, onda səni də geyindirə bilər. Torpaq özünü geyindirə bilmərsə, səni də geyindirə bilməz. Kəndçilikdən xeyir görmək istəyirsənsə, abadlıq işləri ilə məşğul ol.

Bazar sənətkarlarından olsan, nə sənət olur-olsun, tez işləyən və yaxşı düzəldən ol ki, alıcın da çoxalsın. İş qonşularından daha yaxşı gör, az qazancla kifayətlən. Bir dəfə ona bir qazanmaq əvəzinə, iki dəfə ona yarım qazan. Çənə vurub zəhlə tökməklə müştərini qaçıрма, beləliklə, adamların çoxu səninlə alver edər, ruzun başının altında olar. Şeyi satana qədr müştəri ilə can bir dost ol, ona yağlı dil tök, ona "ağa" deyib, təvazökarlıq et. Gülürüz olub mehribanlıq göstərsən, səndən bir şey alarlar, qasqabaqlı oturub nadanlıq etsən, məqsədə çatı bilməzsən.

Mən deyən kimi etsən, alıcın çoxalar, başqalarının qibtəsinə səbəb olarsan, bazardakı sənətkarların hamısından çox ad qazanıb şöhrət taparsan.

Lakin doğru danışmağı adət et, xüsusilə satdığın şey haqqında. Xəsislikdən qaç, amma israfçı da olma. Özündən aşağıya bağışla, özündən yuxarıya ehtiram et. Özündən zəifləri incitmə, arvadları və uşaqları alverdə aldatma, qorublərdən artıq alma. Abırlı adamlarla çox çənə vurma, ehtiyacı olanlarla yaxşı rəftar et, şahlarla düz dolan. Şah xidmətinə çox həris olma. Orduda olanlarla yaxınlıq etmə. Sufilərlə təmiz sufi ol. Daş-tərəzini düz saxla. Öz ailənlə ikiüzlülük edib iki ləisə saxlama, şəriklərinə xəyanət etmə.

Hər nə hazırlasan, başı çıxan və çıxmayan üçün eyni dərəcədə yaxşı hazırla, namuslu ol. Varın olsa, borc verməkdən imtina etmə, doğrudan və ya yalandan and içmə, sələmçilikdən uzaq qaç, alverdə qəddar olma. Yoxsula borc versən, imkanı olmadığını bilsən, tez-tez borcunu istəmə, inadkarlıq göstərmə. Ürəkdə xeyirxah ol, üzdə nikbin, Allah sənin işinə rəvac, alverinə bərəkət verər. Bu xasiyyətlərlə malik olan sənətkar cavanmərdlərin²⁸⁶ cavanmərdi olar.

Hər peşə sahibinin öz sənətində bir cavanmərdlik şərti vardır. İndi sən fəsildə hər sənətdə lazım olan cavanmərdlik şərtlərindən danışacağam, Allah qoysa, hər növə aid, bacarığım daxilində müvafiq məlumat verəcəyəm.

Qırx dördüncü fəsil

CAVANMƏRDLİK QAYDALARI HAQQINDA

Ey oğul, bil ki, cavanmərlik iddiasında olsan, görək əvvəlcə cavanmərliyin nə olduğunu və nədən əmələ gəldiyini biləsən.

Bil, insanlara xas olan üç xüsusiyyət var və elə bir adam tapa bilməzsən ki, bu xüsusiyyətlərin özündə olmadığını etiraf etsin. Allah bu üç xüsusiyyəti çox az adama verdiyinə baxmayaraq, hamı: alim, cahil, ağıllı, axmaq bu cəhətdən Allahdan razıdır.

Lakin kimə bu üç şey verilibsə, onlar Allah-təalının xüsusi bəndələri hesab edilməlidir: birincisi – ağıl, ikincisi – düzlük, üçüncüsü – insanlıq.

Xalqın bu iddiasına diqqətlə baxsan, görərsən ki, heç kəs ağıl, doğruluq və insanlığa malik olduğunu yalandan iddia etmir, çünki elə bir canlı yoxdur ki, onda bu üç xüsusiyyət olmasın. Lakin vasitələrin kütlüyü və nasazlığı bunların əsil yollarını insanların çoxunun üzünə bağlı saxlayır. Allah-təala insanı ayrı-ayrı üzvlərin toplanmasından yaratmışdır. Ona sən küllün aləmi de, ya cüzün aləmi – hər ikisi doğrudur. Çünki insanın bədənində təbiət qüvvələrindən göyün, ulduzun, maddənin, ünsürün, surətin, nəfsin və ağılı hissəsi vardır. Bunların hərəsi özlüyündə tərkibə görə deyil, dərəcəyə görə ayrı, xüsusi bir aləmdir və insan bu aləmlərin toplanmasından və məcmusundan ibarətdir. Demək, Yaradan bu aləmləri bir yerə toplamış, onları bağlarla bir-

birinə bağlamışdır. Bu böyük dünyada gördüyün kimi, göylər, ulduzlar, təbiət qüvvələri arasında da belə rabitələr vardır, onlar zatlarına (substansiyaya) görə müxtəlif olduqları halda, bir-birindən asılıdırlar. Məsələn, cinslərinə görə bir-birinə zidd olan su ilə od kimi, torpaqla hava da bir-birinin ziddidir. Demək, su ilə od arasında rabitə yaratmaq üçün torpaq vasitəçi olur, onun quruluğu – od, soyuqluğu – su ilə, suyun soyuqluğu – torpaq, yumşaqlığı hava ilə, havanın yumşaqlığı – su, istiliyi od ilə, odun zəti – efir, istiliyi – ulduzların və göylərin şahı olan Günəşlə, Günəş isə zatına görə – maddə, maddəliyinə görə isə – şüalanma ilə rabitədədir, çünki Günəşin zəti xüsusi ünsür²⁸⁷ dəndir. Maddə ali qüvvə vasitəsilə – nəfslə, nəfs isə əqllə rabitədədir.

Səbəb, nəticə, eləcə də hadisələr arasında maddə və qüvvətə görə rabitə vardır. Əgər nəticə səbəbdən həmin rabitə vasitəsilə maddə və qüvvə almasa, aralarındakı əlaqə pozular, habelə təbiət fəlekdən, fəlek zətdən, zat nəfisdən, nəfs əqldən ayrılır. Bu minvalla müqayisə et.

Bir də insanın bədənində nasazlıq və ağırlıq adına nə varsa, hamısı təbiət qüvvələrindən əmələ gəlmişdir. Surət, sifət, həyat, qüvvət, hərəkət – fəleklərdən; beş cismani duyğu, yəni eşitmə, görmə, qoxu, dad, toxunma – maddədən; ruhi hissələr: yadda saxlamaq, tədbir görmək, fikir etmək, xəyala dalmaq, söz söyləmək nəfisdən əmələ gəlmişdir. İnsanın bədənində mənbəyini və yerini göstərmək mümkün olmayan ən izzətli bir şey varsa, o da insanlıq, bilik, kamal və şərəfdir. Bunların da hamısının əsasını ağıl təşkil edir, bunların hamısı insanın bədənində ali ağılı sayəsində əmələ gəlmişdir.

Deməli, bədən cana, can ruha, ruh isə əqlə görə yaşayır. Kimin bədənində hərəkət gördün, mütləq o candandır; kimi danışan gördün, mütləq ruhdandır, kimi ruh axtaran gördün, mütləq ağıldandır. Bu, bütün adamlarda vardır. Lakin bədənle can arasında xəstəlik pərdəsi əmələ gəldikdə müvazinət rabitəsi süstləşər, candan bədənə verilən maddə, yəni hərəkət qüvvəsi çatışmaz. Kimdə canla ruh arasında hecab²⁸⁸ ağırlıq pərdəsi əmələ gəlsə, ruhdan cana heç bir maddə, yəni beş duyğu üzvü getməz, kimdə ruhla əql arasında qaranlıq və tanınmazlıq pərdəsi əmələ gəlsə, ağıl maddəsi, yəni düşüncə, tədbir, insanlıq və doğruluq ruha çatmaz.

Demək, həqiqətdə ağıl və insanlıq olmayan heç bir bədən yoxdur. Lakin ruhani yollar ali qüvvə üçün bağlı olduqda, iddia eşidirsən, mənə isə görmürsən. Deməli, dünyada elə bir adam yoxdur ki, insanlıq

iddiası etməsin. Lakin ey oğul, nə qədər sağsan, çalış başqaları kimi olma, mənasız iddia etmə, öyrənmək, dərk etmək vasitəsi ilə ruhani yolları ali qüvvə üçün açıq saxla, qoy səndə mənə olsun, iddia olmasın.

Bil, ey oğul, müdrik adamlar insanlıq və ağıldan cisimdə deyil, sözlərdə təcəssüm etmiş bir ideal yaratdılar və adını insanlıq qoydular. Onun bədənini, canı, hissələri, mənəviyyəti var idi və dedilər: "Bu idealin bədənini cavanmərlik, canı doğruluq, hissələri elm, mənəviyyəti gözəlliklərdir. Onu adamlar arasında bölüşdürdülər. Bir dəstəyə bədən düşdü, bir dəstəyə bədən və can düşdü, bir dəstəyə bədən, can, hissə və mənəviyyət düşdü. Paylarına heç bir şey düşməyənlər hərbcilər, əyyarlar²⁸⁹ və bazar əhli idi. Camaat onlara "cavanmər" adını verdi. Bədən və can düşən dəstə zəhəri mərifət sahibləri və yoxsul sufilərdir, camaat onlara "zəhid" və "ürəfa" adı vermişdir. Bədən, can və hissələr düşən dəstə filosoflar, peyğəmbərlər və müqəddəs adamlardır, camaat onlara "müdriklər" adını vermişdir. Bədən, can, hissə və mənəviyyət düşən dəstə mələklər, insanlardan isə peyğəmbərliyə çatanlardır. Paylarına cavanmərlik düşən dəstə də həmin qrupa aiddir. Həqiqətdə isə, necə ki, deyiblər, cavanmərliyin əsası üç şeydir: birincisi, dediyini edəsən, ikincisi, doğruya tərəfdar çıxasan, üçüncüsü, səbirli olasan, çünki cavanmərliyə aid bütün xüsusiyyətlər bu üç şeylə əlaqədardır".

İndi, ey oğul, əgər çətinlik çəkirsənsə, mən bu üç xüsusiyyəti üç dəstə arasında bölüb hərəsinin dərəcə və əndazəsini ayrı-ayrı şərh edirəm ki, başa düşəsən.

H a ş i y ə. Bil, əyyarların ən cavanmərdi odur ki, onda bir neçə xüsusiyyət olsun: hünərli, ürəkli, hər işdə səbirli, sözünə sadıq, gözü - tox, ürəyi təmiz, başqasına ziyan vurmayan, dostunun xeyri yolunda öz zərərinə razı olan, əsirləri incitməyən, yoxsullara bəxşiş verən, pisləri pis işdən döndərən, düz deyib-düz eşidən olsun, qədir bilsin, çəhrək yediyi süfrəyə xəyanət etməsin, yaxşılıq özünü pisliliklə çıxmasın, dilini xeyrə öyrətsin, hər şerdə bir xeyir görsün. Diqqətlə baxsan, bütün bu xüsusiyyətlərin hamısı dediyim həmin üç şeylə əlaqədardır, bu bərədə bir hekayət də vardır.

H e k a y ə t. Əsitməşəm, bir gün əyyarlardan bir dəstə Kuhistanda oturarkən bir adam gəlib salam verir və deyir: "Mən Mərv əyyarları tərəfindən elçiyəm, sizə salam göndərüb deyirlər: "Əsitməşik Kuhistanda filan əyyarlar var, bizdən bir nəfər sizin yanınıza gələcək, bir şərtimiz var, əgər bizim sualımıza düz cavab versəniz və biz onunla

razılaşsaq, sizin böyüklüyünüzü qəbul edəcəyik, düz cavab verə bilməyənsiz, görək siz bizim böyüklüyümüzü təsdiq edəsiniz". Deyirlər: "De". Deyir: "Soruşurlar cavanmərlik nədir, cavanmərliklə nacavanmərlik arasındakı fərq nədən ibarətdir? Bir əyyar yol üstə oturmuş olsa, bir adam oradan keçsə, bir azdan sonra başqa birisi siyirmə-qılınc gəlib ondan soruşsa ki, filan adam buradan keçib, ya yox, o nə deməlidir? Desə - xəbərcilik olar, deməsə - yalançılıq, bunların hər ikisi də əyyarlıqla bir yerə sığmaz".

Kuhistan əyyarları bu məsələni eşitdikdən sonra bir-birilə baxırdılar. Onların arasında Fəzli Həmədan adında bir kişi var idi, qalxıb deyir: "Bu suala mən cavab verərəm". Deyirlər: "De". Deyir: "Əsil cavanmərlik odur ki, dediyini edəsən, cavanmərliklə nacavanmərlik arasındakı fərq ondan ibarətdir ki, səbir edəsən. O əyyar isə belə etməlidir: oturduğu yerdən durub bir addım yuxarıda oturmalı və deməlidir: "Mən burada oturduğum müddətdə buradan keçməmişdir". Bununla da vəziyyətdən çıxmış olar".

Bu sözü başa düşsən, cavanmərliyin mahiyyətini də başa düşmüş olarsan.

Hərbçilərin xüsusiyyəti. Əyyarlarda olan bu dediyim cavanmərlik hərbcilərdə də olur, onlarda bu şərtə riayət etmək daha tam şəkildə qanun sayılır, çünki hərbcilik təkmilləşdirilmiş əyyarlıq deməkdir. Lakin hərbcidə kərəmət, qonaqpərvərlik, səxavət, minnətdarlıq, nəzakət, silah oynatmaq məharəti daha çox olmalıdır.

Amma qadınlara hörmət etmək, özünü saxlamaq, başqalarına xidmət göstərmək, başaşağı olmaq hərbcisi üçün hünər, əyyar üçün eyib sayılır. Cavanmərlik bazar əhli üçün də şərtdir, bu bərədə peşə sahiblərindən danışarkən bəhs etmişik.

Din alimlərinin xüsusiyyəti. İnsanlıq idealından paylarına bədən və can düşən dəstə, dediyimiz kimi, din elmi sahibləri və yoxsul sufilərdir. Camaat bunlara ürəfa adı vermişdir. Bu dəstədə cavanmərlik daha çox olmalıdır, çünki cavanmərlik idealın bədənini, doğruluq isə onun canıdır, onlara isə can, yəni doğruluq da düşmüşdür. Onlar nəzakət qaydalarından əlavə, bir də din elmini bildiklərinə, üləma olduqlarına görə daha çox insan olmalıdırlar. Belə xüsusiyyətlərə malik olanlar mülayim danışmağı, ürəyi ələ almağı, eləcə də xeyirli işlər görməyi, qəlbi razı salmağı daha yaxşı bacarmalıdırlar. Onlar dində möhkəm olmalı, riyadan uzaqlaşmalı, dini məsələlər istisna edilməklə,

heç vaxt qəzəblənməməlidirlər. Din ayrılığına görə birinin gizli sirrini açmamalı, cəzalandırmaq üçün camaata fitva verib, onları təhrik etməməlidir, and içməməlidir. Fitva ilə xalqı incitməməlidir. Bir yazığın səhvi olsa və onun yanına gəlsə, cəzəsini bilsə, xudbinlik etməyib ona öyrədərək, xoş dillə yola salmalıdır. Dini dünya malına satmamalı, zahidliyini xalqın gözüne soxmamalıdır. Yaxşı ad qazanmaqda şöhrət tapmalı, fəsiq adamı günah üstündə, xüsusilə xalq içində danlamamalıdır. Əgər birini nəsihət üçün məzəmmət edirsə, xəlvətdə etməlidir, çünki xalq içində məzəmmət zülm, əziyyət sayılır. Heç vaxt xalqın qanına qəsd etməməli, adamın ölümə layiq olduğunu bilsə də, fitva verməməlidir. Bütün yanlış fitvalara qarşı tapmaq olar, qətdən başqa, çünki ölünü diriltmək olmaz. Məzhəb fərqi üstə heç kəsi kafir adlandırmamalıdır, çünki kafirlik dinin əksidir, məzhəbin əksi deyildir. O, başqa kitab və elmi rədd etməməlidir. Onun bilmədiyi şey küfr olmaya da bilər. Xalqı günah işlərə sövq etməməlidir. Hansı fəqih və hansı zahiddə bu sifətlər varsa, o həm mərddir, həm cavanmərddir.

Təsəvvüf əhlinin xüsusiyyəti. Təsəvvüf əhlinin ənənə, qayda-qanun və şərtlərini onların özləri: Ostad Əbulqasım Əbdülkərim Qüşeyri²⁹⁰ özünün "Rəsaili adab-ət-təsəvvüf", Şeyx Əbulhəsən əl-Müqəddəs²⁹¹ "Bəyan-əs-Səfa", Əbu-Mənsur əd-Dəməşqi²⁹² "Əzəmət" və Əli Vahidi²⁹³ "Kitabül-Bəyan fi-kəşfil-əyan" kitabında yazmışlar. Mən burada bu təriqətin bütün şərtləri haqqında, şeyxlərin başqa kitablarda yazdıqları qədər məlumat verə bilmərəm. Mənim bu kitabdan məqsədim nəsihət vermək və sənə yaxşı gün ağlamaqdır. Ona görə bu barədə də öz borcumu yerinə yetirdim ki, əgər bu tayfa ilə də oturub dursan, nə sən onlara yük olasan, nə onlar sənə.

Mən bu dəstənin də cavanmərddlik şərtlərini sənə danışmaq istəyirəm, çünki elə bir adam tapılmaz ki, özlərini hamıdan daha üstün və daha yaxşı hesab edən bu dəstə kimi Allah xatirinə, könüllü olaraq həyatda bu qədər əziyyətə məruz qalsın.

Əşitmişəm ilk dəfə bu təriqəti kəşf edən Üzeyr peyğəmbər olmuşdur, iş oraya çatmışdır ki, lənətə gəlmiş yəhudilər onu Allahın oğlu adlandırmışlar (Ağızlanna daş-torpaq).

Əşitmişəm ki, Peyğəmbərin (s.) vaxtında onun səhabələri arasında da yamaqlı paltar geyən on iki "suffə sahibi" olmuşdur. Peyğəmbər (s.) tez-tez onlarla xəlvətə çəkilirmiş.

Bu dəstənin cavanmərddlik şərtləri o biri dəstələrdən fərqlidir. Bu dəstənin adət və ənənələri, cavanmərddlikləri iki cürdür: biri yoxsul

sufilərə xasdır, o birisi sufi dostlarına. Hər ikisindən də danışacağam. Lakin tam mənada əsl dərvişlik odur ki, heç bir şeyin olmasın. Heç bir şeyi olmamaq və təklik təsəvvüfün özüdür.

Hekayət. Belə eşitməşəm, bir dəfə iki sufi gedirmiş, bunlardan birinin heç bir şeyi yox imiş, o birisinin isə beş dinar pulu var imiş. Heç bir şeyi olmayan ürəklə gedir, heç kəsdən qorxmur, haraya çatırdısa, orada özünü arxayın hiss edir, təhlükəli yerlərdə yatır və könüli istəyən kimi şəllənirdi. Beş dinarı olan isə qorxusundan yata bilmir, lakin pulunu da ata bilmirdi. Nəhayət, gəlib bir quyunun başına çıxdılar. Yer qorxulu və bir neçə yol ayırıcı idi. Şeysiz sufi çörəyini yedi, başını atıb yatdı. Beş dinar sahibi isə qorxudan yata bilmir və hey deyirdi: "Nə edim, beş dinar qızılım vardır, bura qorxulu yerdir, sən yatırsan, amma mənə yuxu apararmı, nə yata bilirəm, nə gedə bilirəm?". Şeysiz sufi deyir: "O beş dinarı ver bura". Alır, alan kimi dinarları quyuya atır və deyir: "Canın qurtardı, arxayın yat, müflis mis qalada olar, yəni müflisə zaval yoxdur".

Bütün şeyxlərin fikrinə görə, təsəvvüf üç şeydən ibarətdir: təcrid, təslim və təsdiq (yəni heç bir şeyi olmamaq, özünü Allaha təslim etmək, sidq ilə iman etmək). Əgər hər şeyə bir nəzərlə baxsan, baladan uzaq olarsan, heç bir işində maneəyə rast gəlməzsən, təriqətin əslində eldə budur. Deməli, özünü təslim etmiş dərviş heç bir adamla özü üstündə açıq düşmənçilik etməməlidir. Məsləkdaşı və ya qohumu üstündə edə bilər. Onun paxıllığı həmişə bu olmalıdır ki, "nə üçün mənim qardaşım məndən yaxşı deyil?". O, mənliliyini unutmalı, qərəzi bir kənara atmalı, özündən keçməli, hər şeyə təcrid və təsdiq gözü ilə baxmalı, heç kəsə iki müxtəlif nəzərlə baxmamalı, şəkk, şübhə, güman kimi şeylərdən əl çəkməlidir, çünki şəkkə yol verməyən bəxş təsdiq deməkdir. Heç kəs buna etiraz edə bilməz, çünki həqiqətin mahiyyəti ikiliyi rədd etmək, təsdiqinki isə ziddiyyəti rəf etməkdir.

Bil, ey oğul, kim ayağını sidqlə suya qoysa, su onun ayağı altında buz olar. Bu barədə söhbət açsalar, bil ki, mümkün olmasa da ağılı onu rəva bilər. Bir şeyə ki sidqlə inandın, onu inkar etmə, şübhəyə yol vermə. Sidq elə bir şeydir ki, onu ağılı və ya güclə ürəyə daxil etmək olmaz, o ya Allah-təala tərəfindən bəxş edilməlidir, ya da adamın öz canında olmalıdır.

Dərviş ona deyərler ki, sidq gözü ilə baxsın, qorxunu özünə peşə etməsin, zahirdə və batində bir olsun, həmişə Allahın təkliyi haqqında düşünsün. Lakin düşünərkən bir az ehtiyatlı olmalıdır ki, düşüncələr

atəşi içərisində yanmasın. Bu tərqiət sahibləri düşüncəni elə bir od adlandırmışlar ki, onun suyu yalnız təsəlli ola bilər. Ona görə də işrət, rəqs və musiqini təsəlli üçün vasitəçi ediblər. Əgər dərviş oxuyub vird etməyə meyil göstərməsə, həmişə düşüncələr odu içərisində yanar. Tovhid haqqında düşünməyə nə musiqiyə qulaq asmaq və əvəzlə oxumaq çətin olar, çünki bu, qaranlıq üstünə qaranlıq gətirər.

Şeyx Əxi Zəngani²⁹⁴ ömrünün axır vaxtlarında musiqini qadağan etmişdi. O deyirdi: "Musiqi (səma) sudur, su od olan yerdə lazımdır. Suyu suya töksən, bulanıqlıq və lillik artır. Əlli adamdan yalnız birində od varsa, bu bir nəfər xatirinə o biri qırx doqquzunun üstünə su səpməyinə dəyməz, o bir nəfərdən səbir, bu qırx doqquz nəfərdən isə sədaqət tələb etmək lazımdır".

Əgər dərvişin batinində ədəb nuru yoxdursa, zahiri tərbiyə vacibdir ki, heç olmasa, iki xüsusiyyətdən biri yerində olsun. Deməli, dərviş ibadət edən, şirindil, ziyanızsız, pis işlərdən uzaq, təmiz, pəhrizkar və düz olmalıdır. Onun səfərdə və başqa yerlərdə lazım olan dərvişlərə aid bütün ləvazimatı, məsələn, əsa, kəşkül, su qabı, səccadə, yelpic, daraq, iynə, dırnaq düzəldən; heybə və s. olmalıdır. Dərvişin dərziyə və paltaruyuya nə ehtiyacı olmamalıdır, bu iki işdə o, bəlkə özü qardaşlarına xidmət göstərməlidir.

O, səyahəti sevməli, lakin səfərə tələp çıxmamalı, Xanqaha²⁹⁵ tələp getməməlidir. Həmişə bəla tələklərdən doğur. Xanqaha getdikdə, başqalarının işinə mane olmamalı, xoşrəftarlığı heç kəsədən əsirgənməməlidir. Əvvəlcə sol ayaqqabısını çıxarmalı, geydikdə isə sağ ayaqqabısını geyməlidir. Kəməri bağlı olmamalıdır. Xalq arasına soxulmamalıdır. Səccadəsini haraya salıblarsa, orada oturmali, oturduqda icazə istəməli və icazə ilə də iki rükət namaz qılmalıdır. Başqa vaxtlar gəlib getdikdə salam versə də olar, verməsə də, lakin səhər salamını yaddan çıxarmamalıdır.

Camaatla xoş söhbət etməli, nalayiq sözlər deməkdən qaçmalıdır. Şirin danışmağı bacarmırsa, şirin əhvalatlar nağıl etməlidir ki, Xanqahda qaldıqca onun xatirini daha çox istəsinlər. Heç kəsi zorla söhbətə məcbur etməməlidir. Qocalara hörmət etməlidir. Hörmət vacibdir, söhbət isə yox, hər işi razılıq və cəmiyyətin tapşırığı ilə etməlidir. Etiraz etsə, günahı olmasa da, görə cəmiyyətin əksinə getməsin, üzr istəsin.

Xalqa çox xırda eyiblər tutmaqda ifrata varmamalıdır ki, onun özünə də hər addımbaşı eyib tutmasınlar. Səccadədən az-az ayrılmalı,

hər şey üstündə tez-tez bazara qaçmamalıdır. Bir iş başlamaq istədikdə və ya özünə aid bir iş görmək arzusunda olduqda cəmiyyətin razılığı ilə görməlidir. Paltar geymək və çıxarmaq istəsə, cəmiyyətdən və ya cəmiyyətin mürsədindən (başçısından) icazə almalıdır. Səccadəyə dir-səklənməməli və bardaş qurub onun üzərində oturmamalıdır. Camaatdan gizlin xirqə yırtmamalı, camaatdan xəlvət heç şey, bir badam belə yeməməlidir. Bu çox pis iş sayılır. Heç bir şeyi öz zahiri adı ilə adlandırmamalı, camaat²⁹⁶ necə deyirsə, o da elə deməlidir. Cəmiyyət arasında çox danışmamalıdır. Hamı xirqəni yerə salanda o da salmalı, geyəndə o da geyməlidir. Bacardığıca heç kəsin xirqəsini cırmamalı və tələp bir şey yeməməlidir, bunların hər ikisinin xüsusi şərtləri vardır ki, hər adam onu yerinə yetirə bilməz.

Ələ su tökməyi qənimət bilməli, ayağını başqasının səccadəsi və xirqəsi üzərinə qoymamalıdır. Cəmiyyətin içərisində sürətlə getməməli və cəmiyyətdən çox qabağa keçməməlidir. Başqalarının yerində oturmamalı, zəhlətökən olmamalıdır. Musiqi çalınarkən və oxunarkən, ya xirqə parçalanarkən, ya sirr aşkar edilərkən mürsədlə öcəşməməli, ayağa qalxmamalı və səs salmamalıdır. Yersiz rəqs etməməli, eynindəki paltar cırlan kimi çıxarıb başcının qabağına qoymalıdır. Əgər bir dərviş onu pisləyib, ya tərifişlə təşəkkür edib, ona bir şey təqdim etməlidir. Bir dərviş ona xirqə versə, alıb: "Xoşdur" deyib öpməli, bundan sonra özünə qaytarmalıdır. Əgər dərvişlik işi görsə, ya paltar tiksə, ya paltar yusa, təşəkkür etməyincə geri verməməlidir. Bir dərvişi incitməmiş olsa, tez üreyini ələ almalı, köffarəsini²⁹⁷ verməlidir.

Əgər biri yaxşılıq etsə, dərhal təşəkkür etməli və əvəzini çıxmalıdır. Bacardığıca heç kəsədən, xüsusilə dərvişlərdən bir şey istəməməlidir. İsfahan camaatı istəyər, lakin verməz; xorasanlılar həm istəməzlər, həm verməzlər. Təbəristanlılar istəməzlər, lakin verərlər; parsılar istərlər və verərlər. Əşitmişəm sufilik ilk dəfə farsda meydana çıxmışdır.

Dərviş görə cavanlıqda zəhmət çəkib əziyyətlə dözməyi özünə peşə eləsin, qocalıqda isə bir küncə çəkilib sakit-sakit yaşasın.

Çörək yemək vaxtı süfrə başında hazır olmalıdır ki, camaat onu gözləməsin. Camaatdan əvvəl çörəyə əl uzatmamalı, camaatla birlikdə yeməkdən əl götürməlidir. Payından artığına göz dikməməli, gös-təriş olmadan heç kəsi öz payına şərik etməməlidir. Müəyyən səbəbə görə çörək yeyə bilməyəcəksə, süfrə açılmamışdan əvvəl üzr istəməli və süfrə başında heç bir şey deməməlidir. Orucdursa, süfrə açsalar,

oruc olduğunu deməli və orucunu yeməlidir. Təhərət qaydasını öyrənməli, ayağını səccadənin altına soxmamalı, müxtəlif qaydalarla təhərət almalıdır. Cavanmərlik, sufilik, onların qayda və şərtləri mənim bu dediklərimdən ibarətdir.

Sufi dostu olmağın şərti budur ki, sufilərin rəmzli sözlərini rədd etməyəsən, onların şərhini soruşasan. Sufilərin eybini məziyyət biləsən, məsələn, küfrünü iman sayasan.

Sufi dostu onların sirrini heç kəsə deməməli, bəyəndiyi işlərini tərifləməli, bəyənmədiyini düzəltməyə çalışmalıdır. Onların yanına getdikdə təmiz paltar geyməli, nəzakətlə öz yerində oturmalı və onların xırqəsinə layiqi hörmət etməlidir, onu geyməməli, başına qoymamalı, yerə salmamalı, nalayiq işlərdə ondan istifadə etməməlidir. Bacardığıca yaxşılıq etməli, sufilərin xırqələrini yerə saldıqlarını gördükdə, o da salmalıdır. Əgər xırqə işrət xatirinə salınıbsa, onları dəvət etmək və ya qonaqlıq verməklə əvəzini çıxmalı, bir-bir yerdən götürüb öpməli və yiyəsinə qaytarmalıdır, yox əgər xırqə çəkişmə nəticəsində salınıbsa, əlbəttə, ona baş qoşmamalı, mürsüdüň öhdəsinə buraxmalıdır və bacardığıca mübahisə edən sufilərin arasına düşməməlidir, düşsə, yerində oturmalı, onlar məsələni özləri həll edib qurtarana qədər səsini çıxarmamalıdır. Sufilərlə arasında özünü Allahın vəkili hesab etməməli və deməməlidir ki, "Namaz vaxtı çatıb, durun namaz qılacaq", ibadətə dəvət etməməlidir, çünki onların heç kəsin göstərişinə ehtiyacları yoxdur. Onların arasında çox gülməməli, eləcə də cansıxıcı və qaşqabaqlı olmamalıdır, belesinə "ağıracaq" adam deyərler.

Əlinə şirin yemək düşsə, az olsa da, onların yanına aparmalı, azlığı üçün üzr istəməli və deməlidir: "Doğrudur, azdır, lakin əliboş gəlmək istəmədim". Sufilərin əsil malı halvadır. Bu bərədə mən bir şeir də demişəm:

Mən ki bir sufiyəm, ey çöhrəsi nur, nazlı nigar,
Bunu hər kəs bilir: arvad, kişi, gənclər, qocalar.
O sənin al dodağıñ halva kimi şirindir,
Onu sən sufiyə ver, sufi kimi halva olar.

Bele olsun, dostların ən kamili və ən düzü olarsan, çünki cavanmərlik və dostların düzlüyü bundan ibarətdir.

İnsanlığ idealından payına bədən, can və hisslər, yəni cavanmərlik, doğruluq və elm düşən dəstə peyğəmbərlərdir. Hansı bəndədə bu

üç xüsusiyyətin üçü də birlikdə olsa, o, mütləq ya peyğəmbər olar, ya nəsihetçi filosof, çünki cismani istedadın hər ikisi ondadır. Cismani istedad doğruluq və mərifət, ruhani istedad isə elmdir. Elmin nə üçün mərifətdən sonra yazıldığı və nə üçün bilikdən üstün tutulduğu sənə qaranlıqdırsa, mən bu sirri sənə açə bilərəm. Bil ki, "mərifət" farsca "tanımaq" deməkdir. Tanımaq ona deyərler ki, bir şeyi tanıya bilmək həddindən tanışlıq dərəcəsinə çatdırasan. "Elm" farsca "daneş" deməkdir, onun vasitəsilə tanış və yad şeyi tanışlıq və yadlıq cəhətdən tam şəkildə tanıyarsan, onun yaxşılıq və pislik dərəcələrini təyin edərsən.

Bil ki, tam bilmək beş cürdür: "Əniyyət", "keyfiyyət", "ləmiyyət", "kəmiyyət" və "səbəbiyyət", yəni "nəlik", "necəlik", "nə üçünlük", "necəlik" və "səbəb".

"Nəlik" odur ki, deyəsən: "Filanı tanıyıram, "nədir" və "kimdir". Bu, "mərifət"dir.

"Mərifət"də, yəni tanımaqda heyvanlar insanlara şərikdirlər, ona görə ki, onlar da öz yeməklərini və balalarını tanıyırlar, adamlar da. Lakin əlavə olaraq insanlarda bilik də olduğundan onlar "nəliyi", "necəliyi", "necəliyi", "nə üçünlüyü" və "səbəbi" də bilirlər. Görmürsənmi, heyvanların yemi olan yerə od qoyduqda onlar başını ora soxub odun yandırdığını hiss etməyincə çəkilmirlər, çünki onlar odun "nəliyini" bilir, "necəliyini" bilmirlər. İnsanlar isə həm "nəliyi", həm də "necəliyi" bilirlər.

Demək, aydın oldu ki, nə üçün elm "mərifət"dən yüksəkdir. Buna görə dedim ki, kimin elmi kamil olsa o, peyğəmbərliyə layiq olar. Biz heyvanlara nisbətən üstün olduğumuz qədər peyğəmbərlər də bizdən üstündürlər. Heyvanlar bircə "nəliyi" bilirlər, insanlar "nəliyi" və "necəliyi", peyğəmbərlər isə adamların ən kamilləridir, onlar "nəliyi", "necəliyi", "necəliyi", "nə üçünlüyü" və "səbəbi" də bilirlər. Heyvan yalnız onu bilir ki, "od" yandırır, insan bilir ki, "necə yandırır", ən kamillər bilirlər ki, "nə yandırır", "necə yandırır", "nə üçün yandırır" və "nə səbəbə yandırıcıdır".

Lakin adamların ən kamili odur ki, onda cavanmərlik kamil olsun. Cavanmərlik o zaman kamil olar ki, bilik kamil olsun, bu isə peyğəmbərlərdə olar. Peyğəmbərlik tam ruhanilikdir, çünki insanlıq dərəcəsinə peyğəmbərlikdən daha yüksək mövqe yoxdur. Deməli, insanlıq idealından paylarına bədən, can, hisslər və mənəviyyət düşən dəstə yalnız peyğəmbərlərdir. Həqiqətən, insanlıq idealından kimin payına

insanlığa aid olan bütün xüsusiyyətlər düşübsə, onu "təmizlikdən" başqa heç cür təsvir etmək olmaz, ondan üstününü axtarsan, özü kimisini taparsan, bu isə ünsiyyət, danışmaq və təcrübə vasitəsilə əldə edilir.

Kimdə "təmizlik" varsa, o, özlüyündə təkdir, onun nəyi varsa, ondan onadır, ondan nə baş verirsə, o onu ona vadar edir, o kimlə olursa, onunla birlikdə olur; onun suyu təmiz, məqsədi qərəzsiz, köməyi tələbsiz olar, qorxu bilməz, xudpəsəndlik tanımaz, məhrumiyyətdən uzaq olar. O, varlığını yoxluqda tapar, yoxluq içində yox olduğu üçün əbədi qalar, yoxluqda varlıqla birlikdə mövcud olar. Təmizlikdə tərifəgəlməz qəder təmiz olar, özünü başqasında görər, başqalarını isə özündən xaricdə görə bilməz, o hər şeyə gözü olmayan bir gözle baxar. Ona görə bu dəstə nə qəder yüksək dərəcəyə, nə qəder böyük hörmətə çatsa, layiqdir.

Deməli, ey oğul, nə olursan ol, qabaqda ol, cavanmərddliklə yaxınlıq et. Yalnız beləliklə dünya elçisi ola bilərsən. Hansı təbəqədən olursan ol, cavanmərddlik yoluna düşmək istəsən, ayıq ol. Göbəkməz lazım olmayan, etmək lazım olmayan və demək lazım olmayan şeylərdən üç şeyi həmişə bağlı saxla: gözü, əli və dili.

Üç şeyi isə həmişə dost və düşmən üzünə açıq qoy: ev qapısını, yemək süfrəsini və pul kisəsini.

Bacardıqca yalan danışma, çünki əsl nacavanmərddlik yalan danışmaqdır. Bir adam sənə cavanmərddliyinə etibar edərsə, sən ən əziz adam olsan və o sənə ən əziz adamını öldürüb, sənə ən böyük düşmən olsa, lakin özünü sənə təslim edib zəifliyini iqrar etsə və sənə penah gətirsə, bağışla. Bu iş üstündə həyatın da məhv olsa, qoy olsun, qorxma, son damla qanına qəder onu müdafiə et, onda əsl cavanmərddliyə çatmış olarsan.

Bir də nə qəder ki sağsan, vaxtı keçmiş intiqamla məşğul olma, ona xəyanət etmək haqqında fikirləşmə, cavanmərddlikdə belə bir qayda yoxdur.

Ey oğul, bu küçə uzun küçədir, hər təbəqənin cavanmərddlik şərtlərini sənə saysam, çox "necə" və "nə üçünlər" meydana çıxar. Ona görə xülasə edirəm. Cavanmərddlik haqqında nə demişəmsə, hamısının məğzi də bu sözdədir: bil, ən kamil cavanmərddlik odur ki, öz malını özününkü hesab edəsən, özge malını özgəninki. Başqalarının malına tamah salmayasan, özünün bir şeyin varsa, xalqa verəsən, gözünü xalqın malına dikməyəsən. Özün qoymadığın şeyi götürməyəsən. Xalqa yaxşılıq etməyi bacarmasan, heç olmasa, bəlanı onlardan uzaqlaşdırma biləsən. Ən böyük və ən insani cavanmərddlik budur.

Kim mən dediyim kimi yaşasa, bu dünya da onundur, o dünya da.

Bil, ey oğul, mən bu kitabda dəfələrlə qənaətdən danışmışam, bir də təkrar edirəm: istəyirsən ki, qanı qara olmayasan, qane olmalısan. Həmişə könlünün xoş olmasını istəyirsənsə, paxıl olma. Qəmli olmağın əsası paxıllıqdır.

Bir də bil ki, insana yetişən yaxşılıq və pislik fələyin əlindədir. Mənim müəllimim deyirdi: insan görək uzaqgörən olsun, fələyin işləri qarşısında boynunu uzadıb, ağzını açıq saxlasın, fələkdən zəiflik gəlsə, boynuna salsın, yemək gəlsə, ağzına alsın. Allah-təala da buyurmuşdur: "Payını al, Allahına şükür elə!"

Fələyin təsiri bu iki şeydən xaric ola bilməz. Bu yolu tutsan, sənəin azad bədənin heç vaxt qul olmaz.

Bir də qəlbində tamahkarlığa yer vermə, yaxşı-pis nəsibin nə olsa, onunla da kifayətlən və bil ki, bütün tayfalar bir Allahın – bir Adəm əley-hissələmin övlədləridir, biri o birindən əskik deyil. İnsan tamahı qəlbindən çıxarsa, qənaətə özünə peşə etsə, dünyada heç kəsə ehtiyacı olmaz.

Beyt

İşlərin asan olar, olsan tamahdan azad,
Qənaətə başladın, ev-çəşik oldu abad!

Dünyada ən möhtəşəm adam odur ki, heç kəsə ehtiyacı olmasın. Ən məzlum və yazıq adam odur ki, hamıya möhtac olsun və utanmadan qızıl, gümüş üçün özü kimi kişilərə əl açsın.

Hekayət. Eşitməşəm, bir gün Şibli²⁹⁸ (Allah ona rəhmət eləsin) iki rükət namaz qılmaq və bir az dincəlmək üçün məscidə gedir. Məktəb şagirdləri məsciddə imiş və təsadüfən onların çörək yemək vaxtları imiş. İki şagird Şiblinin yanında oturubmuşlar. Bunlardan biri dövlətli oğlu, biri yoxsul uşağı imiş. Dövlətli oğlunun heybəsində çörək və halva, yoxsulun zənbilində isə yavan çörək var imiş. Dövlətlinin oğlu halva-çörək yeyir, yoxsul uşağı isə ondan hey halva istəyirmiş. Dövlətli oğlu deyir: "Sənə bir parça halva versəm, mənim itim olarsanmı?". Deyir: "Olaram". Deyir: "Hür, sənə halva verim". O yazıq hey hürür, dövlətli oğlu da ona hey halva verir. Bir neçə dəfə belə edirlər, Şibli onlara baxır və ağlayır. Müridləri²⁹⁹ soruşurlar: "Ya şeyx, sizə nə oldu ki, ağlayırsınız?". Deyir: "Görünüz tamah və qane olmamaq insanı nə kökə salır. Nə olardı o uşaq öz quru çörəyinə qane olaydı və o oğlanın halvasına tamah salmaya idi? Onda o, özü kimi birisinin iti olmazdı".

Deməli, ey oğul, zahid də olsan, fəsiq də, gözütöx və qənaətkar ol, onda dünyanın ən böyük və ən təmiz adamı da sən olarsan.

Bil, ey oğul, bu kitabın qırx dörd fəslində bildiyim hər fəndən bacardığım qəder danışdım və həəri haqqında sənə nəsihət edib öyüd verdim, yalnız ağıllılıqdan başqa. Deyə bilmərəm ki, zorla ağıllı ol, ağıl zorla öyrətmək olmaz.

Bil, ağıl iki cürdür: biri anadangəlmə, ikincisi, sonradan əldə edilmə. Sonradan əldə edilmiş ağıl öyrənmək olar, anadangəlmə ağıl böyük və izzətli Allahın hədiyyəsidir, onu təlim və təhsillə əldə etmək olmaz. Əgər böyük Allah sənə anadangəlmə ağıl versə, bu sənənin üçün böyük xoşbəxtlikdir, zəhmət çək, sonradan əldə edilmiş ağıla da öyrən. Sonradan əldə edilmiş ağıl anadangəlmə ağılla birləşdirsən, öz əsrinin ən gözəl alimi olarsan. Əgər anadangəlmə ağıl olmasa, nə sən, nə mən heç şey edə bilmərik. Onda sonradan əldə edilmiş ağıla qarşı səhlənkarlıq etmə, mümkün qədər yaxşı öyrən. Ağıllılar zümərəsinə daxil olmasan da heç olmasa axmaqlar sırasına da daxil olma. Heçdönsə ikisindən biri olmaq daha yaxşıdır. Deyiblər: "Atası olmayana atalıqdan yaxşı heç nə yoxdur".

İndi istəyirsən ağıllı olasan, hikmət öyrən, çünki ağıl hikmətlə öyrənmək olar.

Filosof Ərəstundan³⁰⁰ soruşdular: "Ağıl qüvvəti haradan alır?". Dedi: "Hamı qüvvəti yeməkdən alar, ağılın yeməyi isə hikmətdir".

İndi, ey oğul, bil, mən nəyə adət etmişdimsə, hamısını sənənin üçün bir kitab etdim. Bildiyim elm, sənət və peşə haqqında bu kitabın qırx dörd fəslində həərəsindən bir az danışdım.

Bil, ey oğul, mənim uşaqlıqdan qocalığa qədər peşəm bu olmuş və belə olmuşdur, mənim altmış üç illik ömrüm bu cür, bu minvalla başa vurulmuşdur. Mən bu kitabı dörd yüz yetmiş beşinci ildə başladım. Əgər bundan sonra Allah ömür versə, nə qədər varam, belə də olacağam. Özümə nəyi bəyənmişəmsə, sənə də onu məsləhət bilmişəm.

Əgər sən bunlardan daha gözəl adət və xasiyyət tapsan, elə ol, qoy sənənin üçün daha yaxşı keçsin. Tapmasan, mənim bu nəsihət və öyüdlərimə canla-başla qulaq as və elə də et. Qulaq asmayıb qəbul etməsən, məcburi deyil. Allah kimi xoşbəxt yaradıbsa, oxuyub anlayar, çünki burada yazılanların hamısı hər iki dünyanın xoşbəxtliyi üçün yazılıbdır. O böyük Allahın mənə və sənə rəhmi gəlsin. Mənim bu xoş arzularım sənə təsir etsin, Məhəmməd Mustafə və onun xanədanı xatirənə.

QEYD VƏ ŞƏRHLƏR

Ərəb ad və ləqəblərinin oxunması

Ərəb və fars məxəzlərində, ümumiyyətlə, Şərq məxəzlərində bəzən ad, ləqəb, atanın adı, təxəllüs, fəmiyyə, əsil, nəşəb və sairəni ayırmaq o qədər də asan olmur. Bir sıra hallarda bu ad və ləqəblər o qədər bir-birinə qarışır ki, əsərin kim tərəfindən yazıldığını müəyyən etmək üçün böyük zəhmət tələb edilir. Bəzən ayrı-ayrı hallarda tədqiqat işi aparmaq lazım gəlir. Biz "Qəbusnamə" də tez-tez belə mürəkkəb ad və ləqəblərə təsadüf edirik. Ona görə də, ümumi şəkildə olsa da ərəb ad və ləqəblərinin necə yazıldığı, onları necə oxuyub, necə başa düşmək lazım gəldiyi haqqında danışmağa dəyər.

Bu ümumi qayda-qanun əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

a) Ləqəb – məsələn, Ünsürülməali, Şəmsülməali, Nizamülmülk, Məliküşşüəra, Ədibüssəltənə və sairə. Bu ləqəblər rəsmi olaraq böyük adamlar – şahlar, sultanlar, xəlifələr, emirlər tərəfindən verilərdi. Bezi hallarda müəyyən xidmət, istedad və bədende olan xüsusi əlamətə görə belə ləqəblər xalq arasında qeyri-rəsmi surətdə də şöhrət tapa bilirdi.

b) Künyə – yəni kimin atası olduğu yazılır və "əbu", ya "bu" sözü ilə göstərilir. Məsələn, Əbu Talib – yəni Talibin atası.

c) Şəxsin öz adı göstərilir. Məsələn, Əhməd, Həsən, Qiyas və s.

ç) Atasının adı, daha doğrusu, kimin oğlu olduğu göstərilir. Bu, atanın adının əvvəlinə "ibn" və ya "bin" sözü artırmaqla ifadə edilir. Məsələn, İbn Sina, yəni Sinanın oğlu, İbn Müqəffə, yəni Müqəffənin oğlu. Şəxsin ata-babalarını, necə deyirlər, yeddi arxasını göstərmək üçün bu "ibn" və ya "bin"lərin sayı çox ola bilər və səkkizinci babaya – ulu babaya qədər davam edə bilər. Məsələn, Mərzban ibn Şəhryar ibn Rüstəm ibn Şərvin ibn Rüstəm ibn Səhrab ibn Bəv ibn Şapur ibn Qeys ibn Qubad.

d) Nisbə – şəxsin kimə, haraya mənsub olduğunu göstərir. Məsələn, Tusi, Şirvani, Gəncəvi, Şirazi və sairə.

Əlbəttə, hər yerdə və hər əsərdə burada göstərilən bütün maddələrin hamısının işlədilməsi məcburi deyildir. Lakin bütöv, bitkin göstəridildikdə bu qaydaya riayət edilir. Adətən, kim nə ilə daha çox şöhrət tapıbsa, çox halda elə də işlənir. Məsələn, İbn Sina, Əbu Nüvas, Əbul Məali, Nizami Gəncəvi, Sədi Şirazi və s.

¹ Əmir Ünsürüməali Keykavus ibn İsgəndər ibn Qabus ibn Vəşmgir ibn Ziyar – “Qabusnamə” əsərinin müəllifi, 1021-ci ildə anadan olmuşdur. Ölümü haqqında müxtəlif fikirlər vardır. Bəzi məxəzlərə görə 1067-1068-ci illərdə, bəzilərinə görə isə 1082-1083-cü illərdən sonra vəfat etmişdir.

² Keyxosrov – Kəyan şahlarından birinin adı. Firdovsi öz “Şahnamə” əsərində onun haqqında ətraflı danışmışdır.

³ Əbul-Müəyyəd Bəlxī – X əsr şairi. Kəyan şahları haqqında şeirlər yazmışdır. Əsərlərindən “Əcayibül-əşya”-sı daha məşhurdur.

⁴ Mərzban ibn Rüstəm ibn Şərvīn – “Qabusnamə” müəllifinin ana babası və Ünsürüməalinin dediyinə görə “Mərzbannamə” əsərinin müəllifidir. Lakin bəzi tədqiqatçıların fikrinə görə, həmin əsərin müəllifi Mərzban ibn Rüstəm ibn Şərvīn deyil, Mərzban ibn Rüstəm ibn Şəhryar ibn Şərvīn olmuşdur.

⁵ Ənuşirəvan, Ənuşirəvan, Nuşirəvan, Nuşirəvan adlı – Sasanilərin 24-cü şahı (531-579).

⁶ Kavus ibn Qubad – Birinci Xosrov Ənuşirəvanın qardaşı.

⁷ Qazı Soltan Mahmud Nasirəddin – Soltan Mahmud Qəznəvi nəzərdə tutulur. 998-1030-cu illər arasında hakimiyyət başında olmuşdur. Deyilənlərə görə, Firdovsi “Şahnamə”ni əvvəlcə onun adına yazmaq istəmiş, lakin şah əsər üçün vəd etdiyi pulu vermədiyindən Firdovsi fikrini dəyişmiş, üstəlik Soltan Mahmuda bir həcv də yazmışdır.

⁸ Firuzan Deyləmi – Deyləmi hökmdarı. Samanilərlə vuruşda 901-ci ildə öldürülmüşdür.

İkinci fəsil

⁹ Quran ayası.

Üçüncü fəsil

¹⁰ Quran ayası.

Dördüncü fəsil

¹¹ Ərafat – Məkkənin yaxınlığında dağ adı. Məkkəyə gedən zəvvarlar Zilhicce ayının 9-da, yəni Həccə bir gün qalmış orada düşüb lazımı ayını icra edərləmiş.

Bəşinci fəsil

¹² Quran ayası.

¹³ Hədis.

Altıncı fəsil

¹⁴ Müğilan – Ərəbistan çöllərində bitən tikanlı bitki, kol.

¹⁵ Fəqih – din hüquqşünası, şəriət qanunlarını bilən ruhani.

¹⁶ On xüsusiyyət – “Qabusnamə”də xarici və daxili aləmi dərk etmək nöqteyi-nəzərindən insanların on xüsusiyyətə (dərəcəyə) görə heyvanlardan üstün yaradıldığı göstərilir. Y.E.Bertels “dərəcə” sözünü “hiss” kimi tərcümə etmişdir, biz “xüsusiyyət” kimi tərcümə edirik. Buraya həm “hissi” kateqoriyalar, həm də psixoloji və təfəkkür kateqoriyaları daxildir.

¹⁷ Bax 16.

¹⁸ Çox içdikdən sonra ömələ gələn başağrısını aparmaq, sərməstlik və xumarlıqdan ayrılmaq üçün içilən şərab nəzərdə tutulur.

¹⁹ “Malını elə yerə qoy ki, istəyəndə tapa biləsən”. S.Nəfisi və Rzaqulu xan Hidayətin nəşr etdirdiyi “Qabusnamə”lərdə fərq var. Y.E.Bertelsin ruscaya etdiyi tərcümədə bu cümlə: “Pulunu qoyduğun yerdə axtar” kimi verilmişdir (bax “Кабыч-хамъ”, səh. 65).

²⁰ Mütəvəkkil – Abbasi xəlifələrinin onuncusu, 847-861-ci illərdə hakimiyyət başında olmuşdur.

²¹ Dəclə – Bağdaddan keçən çayın adı. Fəratla birləşdikdən sonra Şəttül-Ərəb adı altında İran körfəzinə tökülür.

²² Əl-Qaim Bi-Əmrilləh – Abbasilərin iyirmi altıncı xəlifəsi 1031-1075-ci illərdə hakimiyyət başında olmuşdur.

²³ Sokrat – qədim yunan filosofu (e.ə. 469-399-cu illər).

²⁴ İsgəndər – İsgəndəri Rumi (Makedoniyalı İsgəndər) nəzərdə tutulur (e.ə. 356-323-cü illər).

²⁵ Əflatun – qədim yunan filosofu (e.ə. 429-347-ci illər).

²⁶ Məhəmməd Zəkəriyyə ər-Razi – İranın məşhur həkim və filosofu; 240(854/5)-ci ildə anadan olmuş, 320(932/3)-ci ildə vəfat etmişdir. Tibb elmindən əlavə onun fəlsəfə, ədəbiyyat, kimya, musiqi və başqa sahələrə aid çoxlu əsərləri vardır.

²⁷ Əftimun – qədimdə dölələri sağaltmaq üçün çay kimi dəmlənib içilən dərman. Dərman üçün işlənən ot, bitki adı.

²⁸ Xosrov – I Xosrov Ənuşirəvan nəzərdə tutulur.

²⁹ Büzürgmehr – əslində farsca Bozorgmehr. Ənuşirəvanın əfsanəvi, ağıllı və dərin fərasətli vəzir. Ərəb dilində “g” səsi və hərfi olmadığından onu “c” ilə əvəz etmişlər, Bozorgmehr əvəzinə Büzürgmehr

alınmışdır. Deyildiyinə görə, o, "Kəlilə və Dimnə"yə bir fəsil də əlavə etmişdir (Təbib Bərzəyə fəslə).

³⁰ *Əbu-Şükür Bəxi* – X əsrin görkəmli şairlərindəndir. Özünün qısa, hikmətli, dərin mənalı şeirləri ilə şöhrət qazanmışdır. Əbu-Şükürün divanı hələlik tapılmamışdır, lakin S.Nəfisi onun "Aferinname"sindən 192 beytə qədər toplaya bilmişdir. 303(915/6)-cü ildə anadan olmuş, 336(948/9)-cı ildə "Aferinname"sini yazmışdır.

Yeddinci fəsil

³¹ *Bus-Suvar* – Şəddadilərin 8-ci əmiri, 422(1030/31)-ci ildən 459(1066/67)-cu ilə qədər hökmər olmuşdur. Görünür, "Qabusname" müəllifi Gəncə şəhəri alınmamışdan əvvəl Bus-Suvarın yanına getmişdir.

³² *Cihad* – din pərdəsi altında aparılan müharibə.

³³ *Rum* – o zaman Kiçik Asiyanın bir hissəsinə deyilərdi. Rum dövləti Bizans dövləti adı altında da məşhurdur.

³⁴ *Gürgan (Qorqan)* – İranın şimal-şərqində yer adı.

³⁵ *Piruzan Deyləmi* – Bus-Suvarın yaxın adamlarından biri.

³⁶ *Harun ər-Rəşid* – Abbasilərin beşinci xəlifəsi.

³⁷ *Xosrov Ənuşiravan* – bax Ənuşiravan.

³⁸ *Büzürgmeh* – bax 29.

³⁹ *Ələvi, Ələviyyə* – Əli nəslindən olan.

⁴⁰ *Sahib Əbül-Qasim İsmail ibn Əbbad* – İranın məşhur ədiblərindən-dir. Albəy şəhrlərindən Müəyyədəüddövlənin və Fəxrüddövlənin vəzir olmuşdur.

⁴¹ *Şafii (Əbu-Abdullah Məhəmməd ibn İdris Şafii)* – Şafii təriqətinin banisi olmuşdur; 150(767)-ci ildə anadan olmuş, 204(819/20)-cü ildə vəfat etmişdir.

⁴² *Rey* – İranda, Tehran yaxınlığında yer adı.

⁴³ *Tutiya* – göz dərmanı. Bütün göz xəstəliklərini sağalda bilən dərman.

⁴⁴ *Məmun* – xəlifə Harun ər-Rəşidin oğlu (813-833).

⁴⁵ *Dəxmə* – zərduştilərdə insan öldükdən sonra yandırılmalı olmayan cəsədlərin qoyulduğu açıq meydança. Bu meydançalar yüksək yerdə tikilər və buraya qoyulan cəsədləri quzğunlar parçalayıb yeyərdilər. Bu söz Şərq ədəbiyyatında məqbərə mənasında da işlənmişdir.

Səkkizinci fəsil

⁴⁶ *Fasiq* – alçaq, rəzil, mürdar adam.

⁴⁷ *Abid* – ibadət edən.

Doqquzuncu fəsil

⁴⁸ *Ərəstu* – Ərəstun, Aristotel. Məşhur yunan alimi və filosofu.

⁴⁹ *Rzaqulu xan Hidayət* ilə S.Nəfisiyə fərq var. Bu cümlə Rzaqulu xana əsasən tərcümə edilmişdir.

⁵⁰ *Əscadi* – *Əbu Nəzər Əbdül Əziz ibn Mənsur Əscadi Mərv* – hicri IV əsrin sonu, V əsrin əvvəlinin məşhur şairlərindən biri hesab edilir. Mənbələrdə doğum tarixi göstərilməmiş, ölüm tarixi isə 432(1040/41)-ci il qeyd olunmuşdur.

⁵¹ *Təət* – itaət, itaət etmək.

⁵² *Məsiyat* – itaət etməmək, dinə qarşı çıxmaq, asi olmaq.

⁵³ *Zöhdiyyat* – tərk-i dünyalıq, zahidlik haqqında yazılmış əsər.

⁵⁴ *Süleyman* – Davudun oğlu Süleyman peyğəmbər nəzərdə tutulur (e.ə. 1082-975).

⁵⁵ *Hacib* – saray xidmətçisi, təşrifat rəisi, pərdədar.

Onuncu fəsil

⁵⁶ *Sahib* – bax 40.

On birinci fəsil

⁵⁷ *Dörd təbiət* – qədim təbabətdə böyük rol oynayan və xarici aləmdəki dörd ünsürə (su, od, torpaq, külək) müvafiq olaraq insanın bədənində də dörd "təbiətin", yəni istilik, soyuqluq, quruluq və yaşlıq xüsusiyyətlərinin olduğunu qəbul edən nəzəriyyəyə işarə edilir.

⁵⁸ *Səhərin buxarlığı* – səhər məstliyi nəzərdə tutulur.

⁵⁹ *Müfsid* – fəsad törədən, ziyankar.

On ikinci fəsil

⁶⁰ *Gilan* – İranın şimalında vilayət adı. Vaxtilə müstəqil dövlət olmuşdur. "Qabusname" müəllifi özü Gilandandır.

⁶¹ S.Nəfisi və Y.E.Bertelsdə fərq var. Bir Rzaqulu xanın nəşriyi əsas götürmüşük.

⁶² *İbn Müqlə* – Əbu Əli Məhəmməd ibn Əli ibn Hüseyn ibn Müqlə. Məşhur xəttat, ədəbiyyatşünas və dövlət xadimi olmuşdur. Abbasi xəlifələrindən Mütəddir, Qahir və Raziyə vəzir olmuş, sonuncu tərəfindən 328(939/40)-ci ildə böyük əzabla öldürülmüşdür.

⁶³ *Nəsr ibn Mənsur Təmini* – S.Nəfisinin fikrinə görə Əbülhəsən Mənsurun oğludur, 929-936-cı illər arasında Misirə göndərilmişdir.

⁶⁴ *Hücrə* – yaşamaq üçün olan balaca otaq.

⁶⁵ *Mötəsim* – Abbasilərin səkkizinci xəlifəsi, 833-842-ci illərdə hökmranlıq etmişdir.

On dördüncü fəsil

⁶⁶ Rzaqulu xanın nəşrindən tərcümə edilmişdir.

⁶⁷ *Məhəmməd Zəkəriyyə* – b. x. 26.

⁶⁸ *Şeyx Əbu Səid bul-Xeyr Meyhəni* – Xorasanda məşhur zahidlərdən biri olmuşdur. 967-ci ildə anadan olmuş, 1049-cu ildə vəfat etmişdir.

⁶⁹ *Şəmsülməali* – “Qabusnamə” müəllifinin babası. Onun haqqında müqəddimədə geniş məlumat verilmişdir.

⁷⁰ *Əhmədi Cəddi* – Əhmədi Səddi.

⁷¹ *Əmir Sə'd Nəxxas* – ?

⁷² *Əbul-Əbbas Qanini* – Şəmsülməalinin vəziri.

⁷³ *Qəznə, Qəznevi* – Qəznəvilərin paytaxtı, Əfqanıstandadır.

⁷⁴ *İqta* – hissə, kəşik, tikə, parça, ayrılmış torpaq hissəsi, şərti torpaq mülkiyyəti, müharibəyə getməklə əlaqədar olaraq bəxş edilmiş torpaq. Orta əsrlərdə dövlətdən iqta bəxş almış şəxsə haman yerin əhalisindən vergi toplamaq hüququ da verilir. Bəzən iqtalar xüsusi xidmətlər qarşısında da bağışlanırdı. “Qabusnamə”də də məhz belə xüsusi xidmətlər müqabilində bağışlanan “iqtalardan” söhbət gedir.

⁷⁵ *Ptolemey* – qədim yunan filosofu, alimi və tədqiqatçı-nəzəriyyəçisi; Ptolemey ən çox nücum, riyaziyyat, coğrafiya və fizika sahəsində böyük şöhrət tapmışdır. Eramızın ikinci əsrində yaşayıb-yaratmışdır. Təxminən 168-ci ildə vəfat etdiyi qeyd olunur.

On beşinci fəsil

⁷⁶ “*Fəslə zidd heç nə yemə*” – qədim təbəbət elminə görə hər fəslin özünəməxsus xeyrli və faydalı yeməkləri var idi. Bu yeməkləri pozan və xərəklərini qarışdıran adamlar xəstələnməli imişlər.

On yeddinci fəsil

⁷⁷ *Rum alimləri* – yunan alimləri nəzərdə tutulur.

⁷⁸ “*Biz gecəni örtük yaratdıq*” – Quran ayəsi.

On səkkizinci fəsil

⁷⁹ *Şərəfşüməali* – “Qabusnamə” müəllifinin əmisi oğlu Ənuşirəvan ibn-Mənuçöhr nəzərdə tutulur; 1029-1033-cü illərdə şahlıq etmişdir.

⁸⁰ *Çarğ* – ağ şahin.

On doqquzuncu fəsil

⁸¹ *Əmir Leys* – Səffarilərin sülaləsinin ikinci hökmdarı, 265(879)-287(900)-ci illərdə hakimiyyət başında olmuşdur.

⁸² *Əzhər Xər* – Əmir Leysin baş sərkərdələrindən biri.

İyirmi birinci fəsil

⁸³ *Qarun* – məşhur əfsanəvi bir dövlətin adıdır. Təvratda onun haqqında geniş məlumat verilir. İslam aləmindəki məxəzlərə görə, Fironun (Faraonun) vəziri olmuşdur. Heç nəyə etiqadı olmadığından guya 40 dəvə yükü ilə birlikdə yerə batmışdır. Şərq ədəbiyyatında dövlətli adam obrazı kimi həmişə Qarun misal göstərilir. Əhvalatdan xəbərdar olmayan adamlar bəzən rus dilindən Azərbaycan dilinə tərcümələrdə Qarun ilə Harunu bir-biri ilə qarışdırırlar. Məsələn, belə bir səhv orijinaldan deyil, rus dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş “İran yazıçılarının hekayələri” kitabında buraxılmışdır.

⁸⁴ *Dirəm, dirhəm* – qədimdə bir sıra Şərq ölkələrində işlənən pul və çəki vahidi.

⁸⁵ *Həbbə* – çəki vahidi, təqribən 0,044 q-a bərabərdir.

⁸⁶ *Dang, dange, däng* – pul və çəki vahidi (təxminən 1/6-dən 1/3 dirəmə qədər).

İyirmi üçüncü fəsil

⁸⁷ *Elmi fərasət* – fiziqnomika, adamın üzünə baxıb qəlbinə oxuya bilmək elmi.

⁸⁸ *Fərraş* – burada əsil lüğəvi mənasında, yəni fərş salan, ev yığışdırın, ev-əşiyi sahmana salan mənasında işlənilmişdir. Müasir dildə məmur mənasında işlənir.

⁸⁹ *Türkan* – türk xalqları, əsasən, türküstanlılar nəzərdə tutulur.

⁹⁰ *Quz* – tayfa, xalq adı.

⁹¹ *Xötənlilər* – tayfa, xalq adı.

⁹² *Xalxlar* – tayfa, xalq adı.

⁹³ *Bəxşilər* – tayfa, xalq adı.

⁹⁴ *Tibetlilər* – tayfa, xalq adı.

⁹⁵ *Çigillər* – tayfa, xalq adı.

⁹⁶ *Rumilər* – tayfa, xalq adı.

⁹⁷ *Çiyanilər* – tayfa, xalq adı.

⁹⁸ *Tatarlar* – tayfa, xalq adı.

⁹⁹ *Yağmalar* — tayfa, xalq adı.

¹⁰⁰ *Səqləbilər* — tayfa, xalq adı.

¹⁰¹ *Alanlar* — tayfa, xalq adı.

¹⁰² *Nubilər* — tayfa, xalq adı.

¹⁰³ *İstisqa* — ələş xəstəliyi, çox su içmək xəstəliyi.

¹⁰⁴ *Burun babasili* — burun iltihabı.

¹⁰⁵ *Əcəmi* — burada fars olmayan adam mənasında işlənmişdir.

¹⁰⁶ *Azadanlar* — burada muzdlı tutulmuş xidmətçilər, qul olmayanlar nəzərdə tutulur.

İyirmi dördüncü fəsil

¹⁰⁷ *Ələvi* — bax 39.

İyirmi beşinci fəsil

¹⁰⁸ *Dül-dül* — Əlinin atının adı.

¹⁰⁹ *Buğə* — bəzi nüsxələrdə Bure yazılıb.

¹¹⁰ *Əhməd Fəriqun* — Fəriqunilər sülaləsindən Güzğan ölkəsinin əmiri. Şapurkan, Farab da bu ölkəyə daxil idi.

¹¹¹ *Dang* — bax 86.

İyirmi altıncı fəsil

¹¹² Y.E.Bertels bu sözü "hərəmət" oxuyub "arvadını" kimi tərcümə etmişdir. Biz "hörmət" kimi oxuduq. XI-XII əsrlərə qədər fars dilində "arvad" mənasında "hərəm" sözü təsadüf edildiyi bizə məlum deyildir.

¹¹³ *Dara* — Həxamənilər sülaləsindən üçüncü Dara (Darab) nəzərdə tutulur. E.ə. 336-330-cu illərdə şahlıq etmiş və İsgəndər tərəfindən məğlub edilmişdir.

İyirmi yeddinci fəsil

¹¹⁴ *Hacib* — bax 55.

¹¹⁵ *Zubin* — ikihaçalı, gödək nüzə. Düşməni öldürmək və ya yaralamaq üçün düşməne tərəf atılmış.

¹¹⁶ *Tab-tab* — çövkən oyununun bir növü. Müqayisə et: top-top, topal-dıqac oyunu və s.

¹¹⁷ *Absükun* — Xəzər dənizinin köhnə, qədim adlarından biri. Güzğan çayının Xəzər dənizinə tökülən yerində olmuş limanın adı. Vaxtilə Güzğan yaxınlığında olmuş, sonralar isə su altına batmış adanın adı.

¹¹⁸ *Mosul* — İraqda şəhər adı, neft sənayesi mərkəzidir.

¹¹⁹ *Dəclə* — bax 21.

¹²⁰ *Ükbəra, Əkbəra* — Bağdadın yaxınlığında qəsəbə adı.

¹²¹ *Qoştasp, Kaştasib* — İranın qədim şahlarından birinin adı. Bəziləri əfsanəvi şah hesab edir. Deyilənlərə görə, Zərdüştə bir dövrə yaşamış və onun dinini qəbul etmişdir.

¹²² *Qostəntəniyyə, Kostəntəniyyə* — İstanbul, İstanbulun qədim adı.

¹²³ *Şəhrbanu* — Sasanilərin son hökmdarı III Yəzdgürdün qızı. 637-ci ildə öldürülmüşdür. Bəzilərindən fikrinə görə, III Yəzdgürdün belə bir qızı heç olmamışdır.

¹²⁴ *Səlman farsı* — guya Məhəmməd peyğəmbərin (s.) ən yaxın adamı olmuşdur. Farsca adı Mahbeh və ya Ruzbehd. İsfahan yaxınlığında anadan olmuş, 35(655/6)-36(656/7)-ci illərdə isə vəfat etmişdir. İslam dinini ilk qəbul edən iranlılardan sayılır. Guya Məhəmmədin (s.) dəlləyi və dəllək-xana rəisi olmuşdur. Müasir fars dilində "dəlləkxana" demək olan "səlmani" sözü də guya buradan əmələ gəlmədir. Bəziləri belə bir adamın heç olmadığını, sonralar iranlılar tərəfindən uydurulduğunu irəli sürür.

İyirmi doqquzuncu fəsil

¹²⁵ *Əyyar* — xilafət dövründə daimi sənət və peşəsi olmayan və təsadüfi işlərlə güzəran keçirən adamlara deyilirdi. Bunlardan muzdlu silahlı dəstələr düzəldilir, asayışı bərpa etmək üçün istifadə edilmiş. Çox vaxt belə silahlanmış dəstələr dağlara çəkilib qaçaqlıq edir, bəzən keşik çəkir, bəzən soyğunçuluqla məşğul olur, lakin bütün hallarda yazıq, yoxsul adamlara kömək göstərmişlər. Bu ad qoçaq, igid, bacarıqlı, diribaş, bərk qaça bilən, tərdəst, hər şeyi tez başa düşən, hazırcavab adamlara da verilmiş. "Qabusnəmə"də *əyyar* sözü müsbət mənada işlədilmişdir.

¹²⁶ *Söhrab* — Firdovsinin məşhur qəhrəmanı Rüstəmin oğlu. Söhrab atasını görməmişdir. O, atasını axtarır. Rüstəm də oğlunu görməmişdir. Onlar müxtəlif düşmən cəbhələrdə olduqlarından təkbətək vuruşmalı olurlar. Əvvəl Söhrab üstün gəlir, lakin alicənablıq edib Rüstəmi öldürür. Sonra Rüstəm qalib gəlir, aman verməyib dərhal Söhrabı ölümcül yaralayır. Ölüm ayağında Söhrab kim olduğunu və atası Rüstəmi axtardığını deyir. Lakin artıq gecdir. Söhrabı xilas etmək mümkün olmur.

"Rüstəm və Söhrab" dastanı bir çox dillərə, o cümlədən Azərbaycan dilinə də tərcümə edilmişdir.

¹²⁷ *Seyyidə* — Albuey hökmdarı Fəxrüddövlənin arvadı. Rey şəhərində otuz ilə qədər hökmdar olmuşdur.

¹²⁸ *Fəxrüddövlə Əbülhasən Əli* – Albuey şahı. 976-997-ci illərdə şah-
lıq etmiş, öldükdən sonra arvadı Seyyidə hakimiyyəti ölə almışdır.

¹²⁹ *Xütbə* – hakimiyyət başında olan şah, hökmdara minbər-
dən oxunan xeyir-dua. Çox vaxt kimin hakimiyyət başında olduğu və kimin
hakimiyyət başına yeni keçdiyi yalnız bu xütbələrdən bilinirdi. Xütbə
oxumaq üçün dövlət tərəfindən xüsusi adamlar ayrılırdı. Bunlara xətib
deyirdilər. Xətiblər yalnız məscidlərdə deyil, xüsusi toplantılarda, bay-
ram şənliklərində, çoxlu adam yığılmış bazar meydançalarında da xütbə
oxuya bilirdilər. Lakin bir qayda olaraq, xütbələr məscidlərdə oxunardı.

¹³⁰ *Zülqərneyn* – Makedoniyalı İsgəndərin, İsgəndəri-Kəbirin ləqəbi.
Bu barədə müxtəlif rəvayətlər vardır. Bəzilərinin fikrinə görə, iki balaca
buynuzu olduğu üçün belə demişlər; bəzilərinin əqidəsincə alının hər iki
tərəfindən tük dəstələri asıldığı üçün bu ad verilmişdir; bir sıra tədqiq-
atçıların ehtimalına görə isə İsgəndər həm işıqlı dünyanı gördüyü, həm
də zülməti tapdığı üçün Zülqərneyn adını almışdır. Azərbaycanda ən çox
iki buynuz rəvayəti məşhurdur. Hətta "İsgəndərin buynuzu var, buynuzu"
ifadəsi dillərdə misal olmuşdur.

¹³¹ *Damğan* – İranda şəhər adı. "Qabusnamə"də İsgəndər buraya
çatdıqda öldüyü yazılır. Lakin bu, tarixi faktlara uyğun gəlmir.

¹³² Rzaqulu xan ilə S.Nəfisidə fərq var. Fikrimizə görə, Rzaqulu xanın
nəşrindeki doğrudur, tərcümədə o, əsas götürülmüşdür.

Otuzuncu fəsil

¹³³ *Müaviyə* – Əməvilərin birinci xəlifəsi, 661-680-ci illərdə haki-
miyyət başında olmuşdur.

Otuz birinci fəsil

¹³⁴ *Faqihlik* – şəriətçilik, şəriət hüquqşünaslığı.

¹³⁵ *Elm* – dini elmlər nəzərdə tutulur.

¹³⁶ *Ravi* – rəvayət edən. Başqalarının şeir və əsərlərini məclislərdə
oxuyan adam. Qədimdə yazıçılar, şairlər, ədiblər, alimlər əsərlərini özləri
oxumağa o qədər də meyil göstərməzdilər. Bunu, gözəl oxumağı bacaran
bədii söz ustalarına – ravilərə tapşırdılar. Şah saraylarında xüsusi ravilər
də olardı. Bəzən ravilər həm də istedadlı şair, gözəl dastanlar bilən,
maraqlı rəvayətlər danışmağı bacaran adamlar olardı.

¹³⁷ *Üsul* – burada şəriətin əsasları, təki-əsil.

¹³⁸ *Hafiz* – Qurani əzbərdən bilən adam.

¹³⁹ *Xofla rica* – qorxu və ümidlə.

¹⁴⁰ *Təbəristan* – İranda qədim ölkə adı. Bir müddət müstəqil dövlət
olubdur. İndiki Mazandaran.

¹⁴¹ *Əbul Əbbas Ruyani* – Təbəristanın adlı-sanlı tayfalarındandır, qazı-
lar qazısı, yeni baş qazı olmuşdur. Onların ailəsi VII əsr hicriyə qədər nəsil-
bənəsil qazılıq etmişdir.

Otuz ikinci fəsil

¹⁴² *Müamilə* – qazanclıq alver, sələmlə borc verilən pul.

¹⁴³ *Şagirdanə* – müştəri tərəfindən ustanın, dükən sahibinin və sairə-
nin şagirdinə verilən bəxşış.

¹⁴⁴ *Rəsədban* – gözətçi, keşikçi, müfəttiş, gömrükçü, yoxlayıcı.

¹⁴⁵ *Çarvadar* – at, qatır, dəvə, ümumiyyətlə, yük heyvanları olan və
bu heyvanlarla başqalarının yükünü daşıyan və ya heyvanları kirayəyə
verən adam. Qədimdə ticarət mallarını, köçlərini bir şəhərdən başqa
şəhərə məhz çarvadarlar daşıyırdı.

Otuz üçüncü fəsil

¹⁴⁶ *Məzac* – təbiət, məzac, xüsusiyyət, fitri xasiyyət.

¹⁴⁷ *Tərkib* – bəlgəm, səfra, qan, öd. Qədim Şərq fəlsəfəsində və təbə-
bətində "ünsür", "təbiət", "tərkib" istilahı altında müxtəlif məfhumlar
ifadə etmiş, bəzən isə bunları eyni mənada işlətmişlər. Başqa məxəzlərdə
bəlgəm, səfra, qan, öd ünsür adlandıqı halda, "Qabusnamə"də tərkib adlan-
dırılmışdır. O zamankı təbabət elminə görə bu dörd ünsür insanın bədə-
nində müvazinət təşkil edib, bunlardan biri artıb-azalsa müvazinət pozulur
və insan dərhal xəstələnir.

¹⁴⁸ *Soyuqluq* – Şərq təbabət elmində bəzi yeməkləri istilik, bəzilərinə
isə soyuqluq sayırdılar. Məsələn, bal istilik, kartof soyuqluq sayılır. Bu
yeməklərin isti və ya soyuq olmalarının əhəmiyyəti yoxdur. Onlar istiliyi,
soyuqluğu maddənin təbiətində görürdülər.

¹⁴⁹ *İstilik* – bax 148.

¹⁵⁰ *Calinus* – Qalen. Məşhur yunan təbibi (130-200).

¹⁵¹ "On altı" (*traktat*) – Calinusun əsərinin adı.

¹⁵² *Bokrat* – Hippokrat. Qədim yunan həkimi (e.ə. 460-377).

¹⁵³ *Əflatun* – Platon. Qədim yunan filosofu (e.ə. 429-347).

¹⁵⁴ *Əl-kun əl-fəsad* – varlıq və yoxluq haqqında kitab.

¹⁵⁵ *Əs-Səma-ül-ələm* – Göy və Kainat haqqında kitab.

- ¹⁵⁶ *Ən-Nəfs* – ruhi keyfiyyətlər haqqında kitab. Psixologiya.
¹⁵⁷ *Əl-hiss-ul-Məhsus* – hissələr və duyğular haqqında kitab.
¹⁵⁸ *Əl-heyvanat* – canlılar haqqında kitab. Zoologiya.
¹⁵⁹ *Sirkə Qurdu* – cücə adı (?).

Otuz dördüncü fəsil

- ¹⁶⁰ *Ehkməlmə* – astrologiya, münəccimlik elmi.
¹⁶¹ *Zic* – ulduzların hərəkətini və yerlərini göstərən cədvəl.
¹⁶² *Beşlərin gərdəşi* – burada gecə, gündüz, həftə, ay, il.

Otuz beşinci fəsil

¹⁶³ *Səhli-mümtəne* – Şərq poetikasında zahirən yazılması asan görünən, lakin o cür yazmaq çox çətin olan şeirə deyilirdi. Belə şeirlər dərin məzmunlu, yığcam, bədii olub, asan yadda qalan şeirlər idi. Həmin belə bir şeir yazmağın “asan” olduğunu hiss edir, lakin yazmaq istərkən müvəffəqiyyətsizliyə uğrayırdı. Sədinin şeirləri səhli-mümtəne sayılır.

- ¹⁶⁴ *Mücanis* – cinas sözlər, cinaslar, həmcins sözlər.
¹⁶⁵ *Mütəbiq* – misrada və beytdə bir-birinin qarşılığı olan sözlər.
¹⁶⁶ *Mütəzad* – təzad sözlər, mənəca bir-birinə zidd sözlər.
¹⁶⁷ *Müşakil* – eyni şəkilli sözlər, omoqramlar.
¹⁶⁸ *Mütəşabih* – oxşar sözlər, təşbihlər.
¹⁶⁹ *Müstəar* – istiare, istiarələr sözlər.
¹⁷⁰ *Mükərrər* – təkrir, təsiri gücləndirmək üçün təkrar edilən söz.
¹⁷¹ *Mürəddəf* – rədiflənmiş şeir, qafiyədən sonra bütün misralarda eyni söz işlədilən şeir növü.
¹⁷² *Müzdəvəc* – cüt sözlər, qoşalaşmış sözlər.
¹⁷³ *Müvazənə* – həmvəzn, həmahəng olan sözlər.
¹⁷⁴ *Müzmar* – məcazi mənada işlənən sözlər, alleqorik sözlər.
¹⁷⁵ *Müsəlsəl* – silsiləvari sözlər (bəhri-təvil kimi).
¹⁷⁶ *Müsəccə* – seçli, ritmli, qafiyəli nəsr.
¹⁷⁷ *Müləvvən* – rəngarəng, bir neçə vəznə oxuna bilən şeir.
¹⁷⁸ *Müstəvi* – bərabər, hər tərəfdən bərabər gələn şeir, dala-qabağa eyni cürə oxuna bilən şeir.
¹⁷⁹ *Müvəşşəh* – ərəblərdə ikiqafiyəli, farslarda isə misraların ilk hərfləri oxunduqda mənə verən şeir növü.
¹⁸⁰ *Müvəssəl* – birinci misranın sonunda sözü yarımçıq qoyub, ikinci misranın əvvəlində onu tamamlayan şeir növü.

¹⁸¹ *Müqəttə* – kəsik, mətləli olmayan şeir, qitə, rəcəz bəhrində deyilmiş qısa şeir. Bütün hərfləri ayrı yazılmış mətn.

¹⁸² *Müxalla* – xoşagəlməyən vəznə deyilmiş şeir. Bəsit bəhrində “müstəfilün” əvəzinə fəUlün işlənmiş şeir.

¹⁸³ *Müstəhil* – zahirən mənasız, lakin daxilin dərin mənası olan söz, şeir.

¹⁸⁴ *Zu-qafiyəteyn* – ikiqafiyəli, hər misrasında iki qafiyəsi olan şeir.

¹⁸⁵ *Rəcəz* – məzmunu özünü tərifləməkdən ibarət olan şeir.

¹⁸⁶ *Maqlub* – tərsinə yazılmış, çevrilmiş, dəyişdirilmiş söz. Əksinə, tərsinə oxunduqda istənilən mənanı verən söz.

¹⁸⁷ *Müstəar* – b a x 169.

¹⁸⁸ *Mədhnamə* – birinin tərif üçün yazılmış şeir. Birini mədh edən şeir.

¹⁸⁹ *Qəzəl* – birinci iki misrası həmqafiyə, sonra gələnləri isə misraaşırı həmqafiyə olan aşiqanə, həkimanə şeir növü. Qəzəldə beytlərin sayı 13-dən çox olmamalıdır.

¹⁹⁰ *Əruzi* – burada əruz vəzninin ağır və xoşa gəlməyən növləri üzərində yazılan şeir nəzərdə tutulur.

¹⁹¹ *Əruz dairələri* – əruz vəznində müəyyən prinsip üzrə bir neçə bəhri birləşdirən dörd, beş və altı dairə.

¹⁹² *Bəhr* – bir neçə həmcins vəzn növünü birləşdirən əruz bəhrlərindən hər biri.

¹⁹³ *Həzəc* – fars əruzunda əsas növü dörd məfAİllün* vəznində olan bəhr.

¹⁹⁴ *Rəcəz* – fars əruzunda əsas növü dörd müstəfilün vəznində olan bəhr.

¹⁹⁵ *Rəməl* – fars əruzunda əsas növü üç fəilAtün bir fəilAtün vəznində olan bəhr.

¹⁹⁶ *Həzəci-məkfuf* – dörd məfAilü vəznində olan həzəc növü.

¹⁹⁷ *Həzəci-əxrəb* – məfUlü məfAilün məfUlü məfAilün vəznində olan həzəc növü.

¹⁹⁸ *Rəcəzi-mətvî* – dörd müstəfilün vəznində olan rəcəz növü.

¹⁹⁹ *Rəməli-məxbun* – fəilAtün fəilAtün fəilAtün fəilAtün vəznində olan rəməl növü.

²⁰⁰ *Münsərih* – fars əruzunda əsl müstəfilün məfUlAtü müstəfilün məfUlAtü vəznində olan bəhr.

²⁰¹ *Xəfif* – əsl fəilAtün müstəfilün fəilAtün vəznində olan bəhr.

²⁰² *Müzərə* – fars əruzunda əsl məfAilün fəilAtü məfAilün fəilAtü vəznində olan bəhr.

²⁰³ *Müzərəi-əxrəb* – məfUlü fəilAtün məfUlü fəilAtün vəznində olan müzərə növü.

* Təfəsilərdə böyük A, İ, Ü hərfləri bunların ifadə etdiyi səslərin uzunluğunu bildirir.

²⁰⁴ *Müqtəzəb* – əsli məfUlAtü müstəfilün məfUlAtü müstəfilün vəznində olan bəhr.

²⁰⁵ *Müctəs* – əsli müstəfilün fAilAtün müstəfilün failAtün vəznində olan bəhr.

²⁰⁶ *Mütəqarib* – əsli dörd fəUlün vəznində olan bəhr.

²⁰⁷ *Səri* – əsli müstəfilün müstəfilün məfUlAtü vəznində olan bəhr.

²⁰⁸ *Qəribi-axrəb* – məfUlü məfAlü failAtün vəznində olan qərib növü.

²⁰⁹ *Münsərihi-kəbir* – b x 200.

²¹⁰ *Bəsit* – əsli müstəfilün fAilün müstəfilün fAilün vəznində olan ərəb bəhri.

²¹¹ *Madid* – əsli failAtün fAilün failAtün fAiletün vəznində olan ərəb bəhri.

²¹² *Kamil* – əsli üç mütəfAilün vəznində olan bəhr.

²¹³ *Vafir* – əsli üç müfAəletün vəznində olan ərəb bəhri.

²¹⁴ *Təvil* – əsli fəUlün məfAlün fəUlün məfAlün vəznində olan ərəb bəhri.

²¹⁵ *Əruz* – beytin birinci misrasının son bölümü.

²¹⁶ *Zərb* – beytin ikinci misrasının son bölümü.

²¹⁷ *Mərsiyə* – ölüm, matəm və ya başsağlığı münasibətilə yazılmış kədərli, məyusane şeir.

²¹⁸ *Tərki-dünya* – dünyadan əl çəkmək kimi ruh düşkünlüyü tərənnüm edən pessimistik şeirlər.

²¹⁹ *Bistun* – Kirmanşahla Həmədan arasında olan məşhur dağın adı. Ərəb məxəzlərində “Behistun”, Avropa məxəzlərində “Beqistun” “Beqstun”, “Beqstan” kimi də təsadüf edilir. Fərhad Şirinin eşqi ilə bu dağı yarmışdır. Rzaqulu xan ilə S.Nəfisidə fərq var. Biz Rzaqulu xandakı variantı daha düzgün hesab edirik. Tərcümə də bu variantdan edilmişdir.

²²⁰ *Büraq* – Məhəmmədin (s.) meracə getdiyi əcaib heyvanın (atın?) adı.

²²¹ *Rəxş* – əfsanəvi Rüstəm pöhləvanın atının adı.

²²² *Şəbdiz* – Şirinin atının adı.

²²³ *Qasidə* – birinci iki misrası həmqafiyyə (mətlə), sonra isə misraaşırı həmqafiyyə olan mədh, tərif, həcv, hikmət, fəlsəfə, təbiətin təsviri və sair mövzuda yazılmış şeir növü. Beytlərin sayı 19-dan çox olmalıdır.

²²⁴ *Zəhd* – asketizm, tərki-dünyalıq.

²²⁵ *Tovhid* – monoteizm, təkallahlılıq.

Otur altıncı fəsil

²²⁶ *Mütrüb* – sazandar, çalğıçı, xanəndə, rəqqas, ümumiyyətlə, musiqişünas, “Qabusname”də mütrüb sazandar mənasında, yəni həm oxuyub, həm də çalan musiqişünas mənasında işlənmişdir.

²²⁷ *Xosrovani* – musiqidə hava adı, muğami-humayun.

²²⁸ *Dəstgah* – musiqi dəstgahı nəzərdə tutulur.

²²⁹ *Pah* – sanballı ağır hava, muğam.

²³⁰ *Ravi* – rəvayət edən.

²³¹ *Mavəraənnəhr* – Ceyhun nəhrinin arxasında şimal-şərqə doğru olan vilayət.

²³² *Badə* – musiqidə hava adı, muğam.

²³³ *İrak* – musiqidə hava adı, muğam.

²³⁴ *Üşşaq* – musiqidə hava adı, muğam.

²³⁵ *Zirafkəndə* – muğam pərdəsinin adı.

²³⁶ *Busəlik* – musiqidə hava adı, Əbu Səlik adlı musiqişünas yaratmışdır, muğam.

²³⁷ *İsfahani* – muğam adı.

²³⁸ *Nəva* – ümumiyyətlə, avaz, səs, hava. Burada muğam adı.

²³⁹ *Bəstə* – muğamın sonu, son pərdə, muğam adı.

Otur yeddinci fəsil

²⁴⁰ *Fəzlun Məmlan* – Şəddadi şahlarından, 375(985/6)-ci ildən 422(1030/31)-ci ilə qədər hökmdarlıq etmişdir. Bu sülalədə bir qayda olaraq ərəb adları ana dili qanunlarına əsasən müəyyən fonetik dəyişikliklərə məruz qalır və adlar öz şəklini və səs tərkibini dəyişirmiş. Ona görə də burada Fəzl əvəzinə Fəzlun, Məhəmməd əvəzinə Məmlan yazılmışdır.

²⁴¹ *Fəzlun Əbussüvar* – Fəzlunun oğlu Əbussüvar.

²⁴² *Əbulyürs* – Aranda sipəhsalar olmuşdur.

²⁴³ *Abbas-Fəzl Abbas ibn Əbdül Mütəllib* – Məhəmmədin ömisi.

²⁴⁴ *Əbdullah* – Abbasın oğlu, b x 243.

²⁴⁵ *Qəmari Gürgani (Qorqani)* – Şəmsülməalinin saray şairi, cəmi 12 beyti məlumdur.

²⁴⁶ *Nədim* – saraylarda şah və sultanların ən yaxın eys-işrət dostu. Həmpiyalə, bade, kef sirdaşı. Nədimlər şahları darıxmağa qoymamalı idilər. Lakin onları təlxəklərlə qarışdırmamalı. Nədimliyin xüsusi şərtləri var idi ki, “Qabusname”də də bu barədə ətraflı danışılır.

²⁴⁷ *Məmun* — Abbasilərin 8-ci xəlifəsi. 813-833-cü illərdə hakimiyyət də olmuşdur.

²⁴⁸ *Əbdülməlik Ükbəri* — Məmunun nədimi.

Otuz doqquzuncu fəsil

²⁴⁹ *Səc* — qəfiyəli nəsr, ritmli nəsr.

²⁵⁰ *Məşhur* — fərman, əmr.

²⁵¹ *Əbu Müslim* — Əbu Müslim Xorasani nəzərdə tutulur. Əbu Müslimin Xorasanda qaldırdığı üsyan nəticəsində xilafət Əməvilərin əlindən çıxaraq Abbasilərin əlinə keçir (750-ci il). Əbu Müslim bir müddət özü Xorasanda əmirlik edir. 137(754/5)-ci ildə Abbasi xəlifələrindən Mənsur tərəfindən aldadılaraq xəyanətlə öldürülür.

²⁵² *Darülxilafə* — xilafət evi. Abbasilərin dövründə Bağdada verilən ad. Sonralar xilafətin paytaxtı harada olurdusa, oraya da Darülxilafə adı verilir.

²⁵³ *Mənsuri* — xüsusi kağız formatının adı.

²⁵⁴ *Bunəsr Müşkan* — Soltan Mahmudun dəftərxana rəisi, gözəl xəttat və ədəbiyyatşünas olmuşdur. 1039/40-cı ildə vəfat etmişdir. Məşhur Beyhəqi onun şagirdi olmuşdur.

²⁵⁵ *الم* — Quran ayəsinin əvvəlini göstərən söz, "məgər", "yoxsa" mənasını verir. Qədim zamanda sirləri çatdırmaq üçün belə üsullardan çox istifadə edilmişdir.

²⁵⁶ *Əbubəkr Quhistani* — Soltan Mahmudun nədimi olmuşdur. Məşhur yazıçı, ərəb ədəbiyyatını xüsusilə yaxşı bilmişdir.

²⁵⁷ *Bu-Əli Simcur* — Samani əmirlərindən olmuş və bir müddət Xorasanda hakimiyyət etmiş, 378(988)-385(995)-ci illərdə Samanilərin sipəhsalari olmuşdur. 387(997)-ci ildə öldürülmüşdür.

²⁵⁸ *Əbdülcəbbar Xocani* — Xocanın xətibisi.

²⁵⁹ *Əhməd ibn Rafi əl-Yəqubi* — Əmiri-Xorasanın katibi.

²⁶⁰ *Əmiri-Xorasan* — Samani şahlarına verilmiş ləqəblərdən biri.

²⁶¹ *Rəbi ibn Mütəhhər əl-Qəsr* — Sahibin məhərrəti katibi, bax 262.

²⁶² *Sahib ibn Əbbad Talaqani* — Albuyələrin məşhur vəziri, bax 40.

²⁶³ *Müzəvveri* — ikimənalı sözdür, həm xəstələrə verilən çolpa suyuna, həm də özgeyin xəttini yamsılamaqla saxta düzəlmiş kağıza (ümumiyyətlə, saxtakarlığa) deyilir. Sahib sözün ikimənalılığından burada məhərrətlə istifadə etmişdir.

²⁶⁴ *Fəxrüddövlə Əbülhasən Əli* — Albuyə şahlarından biri, 976-997-ci illər arasında şahlıq etmişdir.

²⁶⁵ *Sahib* — bax 40.

²⁶⁶ *Əbülfəzl Bələmi* — Samani əmirlərindən İsmail, Əhməd və Nəsrin vəziri olmuşdur. Bələmi təxminən yarım əsr vəzirlik etmiş (892-938), eyni zamanda ədəbi yaradıcılıqla da məşğul olmuşdur. Bir sıra başqa əsərlərlə birlikdə o, "Kəlimə və Dimnə" kitabını da ərəb dilinə tərcümə etmiş və onun dünya şöhrəti qazanmasına səbəb olmuşdur.

²⁶⁷ *Sahl Xocəndi* — Xocəndin adlı-sanlı məmurlarından biri.

²⁶⁸ *Süleyman ibn Yəhya-əs-Sogani (Çogani)* — ərəb dilində "ç" olmadığından, onu "s" ilə əvəz etmişlər. Çogan — Termez, Bəlx və onlara yaxın olan yerlərə deyilərdi.

Qırx birinci fəsil

²⁶⁹ *Sipəhsalarlıq* — ordu başçısı olmaq, sərkərdəlik.

²⁷⁰ *Salar* — ordu komandiri, ali rütbəli zabıt.

²⁷¹ *Sərhəng* — alay komandiri.

²⁷² *Əscədi* — bax 50.

Qırx ikinci fəsil

²⁷³ *Soltan Toğrul bəy* — Rükəddin Əbu Talib Toğrul. Səlcuq türklərindəndir. 1037-ci ildə Qəznəviləri məğlub edərək, 1038-ci ildə hakimiyyəti öz əlinə keçirir. 1063-cü ildə ölmüşdür.

²⁷⁴ *Amil* — məmur, vali, vergi toplayan.

²⁷⁵ *Nəsa və Bavərd* — Xorasan vilayətində yer adları.

²⁷⁶ *Qələbə bağı* — Soltan Mahmudun bağlarından birinin adı. Soltan Mahmud burada dəfn edilmişdir. Qəznə şahərinin yaxınlığındadır.

²⁷⁷ *Məsud* — Soltan Mahmudun oğlu. Qəznəvilərin 5-ci şahı olub, 1030-1041/42-ci illər arasında hökmranlıq etmişdir.

²⁷⁸ *Fəravə* — Nəsa yaxınlığında qəsəbə adı.

²⁷⁹ *Soltan Modud* — Qəznəvilərin 6-cı şahı, Soltan Məsudun oğlu. 1041/42-1048/49-cu illərdə hökmranlıq etmişdir.

²⁸⁰ *Fəxrüddövlə* — Albuyə sülaləsindən Əzizüddövlənin qardaşı.

²⁸¹ *Əzizüddövlə* — Albuyə sülaləsinin 5-ci və ən şöhrətli hökmdarı. Əbu Şüca və Fəna Xosrov (Pənah Xosrov) adı altında da məşhurdur. 944/5-982/3-cü illərdə şahlıq etmişdir.

²⁸² *Hasən Firuzan* – Deyləm hökmdarı. 901-ci ildə Samani qoşunları ilə vuruşmada öldürülmüşdür.

²⁸³ *Əbdürrəzaq ibn Hasən əl-Meymāndi* – Soltan Mahmud və Soltan Məsudun vəziri olmuş məşhur Həsən Meymāndinin oğlu. Soltan Modud və ondan sonrakı Qəznəvi şahlarının vəziri.

²⁸⁴ *Əli ibn Rəbi* – Modudun xidmətçisi.

²⁸⁵ *Firon* – Allahlıq iddiası etmiş Misir şahı. Musanın dövründə yaşamışdır (Quranın “Ta-ha” surəsində ətraflı məlumat verilmişdir).

Qırx üçüncü fəsil

²⁸⁶ *Cavanmərd* – cəmərd, alicənab adam.

Qırx dördüncü fəsil

²⁸⁷ *Xüsusi ünsür* – əsas dörd ünsür olan: su, od, torpaq və havadan əlavə bir də “xüsusi”, ya bəzi hallarda deyildiyi kimi, “beşinci ünsürün” olduğunu da qəbul edir və Günəşin zətinin möhür bu “xüsusi” ünsürdən əmələ gəldiyi ehtimalını irəli sürürdülər.

²⁸⁸ *Hicab, hecab* – örtük, pərdə, diafraqma, həya, utanmaq.

²⁸⁹ *Əyyar* – bax 125.

²⁹⁰ *Əbulqasım Əbdülkarim Qüşeyri* – öz əsrinin görkəmli sufi şeyxlərindən olub, tərifi şəriətlə yaxınlaşdırmağa səy göstərmiş və çoxlu miqdarda yazdığı risalələri ilə şöhrət tapmışdır (986–1074).

²⁹¹ *Əbulhasən əl-Müqəddəsi* – dövrünün məşhur sufi alimlərindən, “Bəyan-üs-səfa” kitabının müəllifi.

²⁹² *Əbu-Mənsur-əd-Dəməşqi* – dövrünün sufi alimlərindən, “Əzəmət” adlı kitabın müəllifi.

²⁹³ *Əbülhasən Əli ibn Əhməd Vahid Nişapuri* – dövrünün görkəmli şəriətsünası olmuş, Quranı təfsir etməkdə şöhrət tapmışdır. Y.E.Bertelsin fikrinə görə, “Qabusnamə”də adı çəkilən əsəri elm aləminə hələlik məlum deyildir.

²⁹⁴ *Əxi Fərrux Zəngani* – V əsr hicri ürəfasının ən məşhurlarından biridir. 450(1058/59)-ci ildə vəfat etmişdir.

²⁹⁵ *Xanəgah (Xanqah)* – dərvişlərin, rindlərin səma (musiqi məclisləri) üçün toplaşdıqları yer. Dərvişlərin xirqə yirtib vəcdə gəlmələri, əsasən, belə yerlərdə olardı. Xanəgah Şərq ədəbiyyatında sufiyanə yazılmış şeirlərdə həmişə məscidə qarşı qoyulur.

²⁹⁶ *Came* – sufilərin təşkilatı, sufi cəmiyyətləri, bəzən isə çoxluq nəzərdə tutulur.

²⁹⁷ *Kəffarə* – günahı yumaq üçün edilən yaxşılıq, verilən pul, çəkilən əzab-əziyyət və s.

²⁹⁸ *Şibli (Əbubəkr Cəfər ibn Yusif Şibli Xorasanî)* – sufi şeyxlərindən biri; 247(861/2)-ci ildə doğulmuş, 334(945/6)-cü ildə vəfat etmişdir. İndi də məqbərəsi Bağdadda ziyarətqah sayılır.

²⁹⁹ *Mürid* – şeyxlərin, ruhani başçıların, mürşidlərin ardınca gedən fanatik adamlar; mürşidlərin tərifiqətini davam etdirən şagird.

³⁰⁰ *Ərəstu, Ərəstun* – Aristotel. Məşhur yunan ensiklopedist alim və filosofu (e.ə. 384–322).

MÜNDƏRİCAT

<i>Ön söz</i>	4
<i>Müqəddimə</i>	19
<i>Birinci fəsil. Allahı dərk etmək yolu haqqında</i>	21
<i>İkinci fəsil. Peyğəmbərlərin yaranması haqqında</i>	23
<i>Üçüncü fəsil. Nəmət sahiblərinə minnətdarlıq haqqında</i>	25
<i>Dördüncü fəsil. İmkan olduqca itaətin artırılması haqqında</i>	28
<i>Beşinci fəsil. Ata və anaya hörmət haqqında</i>	31
<i>Altıncı fəsil. Təvazö və biliyin artırılması haqqında</i>	33
<i>Yeddinci fəsil. Natiqlik məharətini artırmaq haqqında</i>	43
<i>Səkkizinci fəsil. Nuşirəvan Adilin nəsihətlərinin xatırladılması haqqında</i>	50
<i>Doqquzuncu fəsil. Qocalıq və cavanlıq qaydaları haqqında</i>	54
<i>Onuncu fəsil. Özünü idarə etmək və yemək qaydaları haqqında</i>	60
<i>On birinci fəsil. Şərab içmək qaydaları və onun şərtləri haqqında</i>	62
<i>On ikinci fəsil. Qonaq etmək, qonaq getmək və onların şərtləri haqqında</i>	65
<i>On üçüncü fəsil. Zarafət, nərd, şahmat və onların şərtləri haqqında</i>	69
<i>On dördüncü fəsil. Eşqbazlıq və onun qaydaları haqqında</i>	71
<i>On beşinci fəsil. Kef çəkmək qaydaları haqqında</i>	76
<i>On altıncı fəsil. Hamama getmək qaydaları haqqında</i>	77
<i>On yeddinci fəsil. Yuxu və istirahət haqqında</i>	79
<i>On səkkizinci fəsil. Ova getmək haqqında</i>	82
<i>On doqquzuncu fəsil. Çövkən oyunu haqqında</i>	84
<i>İyirminci fəsil. Döyüş haqqında</i>	85
<i>İyirmi birinci fəsil. Mal-dövlət toplamaq qaydaları haqqında</i>	88
<i>İyirmi ikinci fəsil. Əmanət saxlamaq haqqında</i>	91
<i>İyirmi üçüncü fəsil. Qul almaq və onun şərtləri haqqında</i>	93
<i>İyirmi dördüncü fəsil. Ev və torpaq almaq haqqında</i>	99
<i>İyirmi beşinci fəsil. At almaq haqqında</i>	101
<i>İyirmi altıncı fəsil. Evlənmək haqqında</i>	104
<i>İyirmi yeddinci fəsil. Övlad tərbiyə etmək və onların qaydaları haqqında</i>	106
<i>İyirmi səkkizinci fəsil. Dost seçmək və onun qaydaları haqqında</i>	111
<i>İyirmi doqquzuncu fəsil. Düşməndən ehtiyatlı olmaq haqqında</i>	114

<i>Otuzuncu fəsil. Cəza vermək və əfv etmək qaydaları haqqında</i>	120
<i>Otuz birinci fəsil. Elm öyrənmək və fəqihlik haqqında</i>	123
<i>Otuz ikinci fəsil. Ticarət haqqında</i>	130
<i>Otuz üçüncü fəsil. Tibb elmi qaydaları haqqında</i>	136
<i>Otuz dördüncü fəsil. Nücum və həndəsə elmi haqqında</i>	142
<i>Otuz beşinci fəsil. Şairlik qaydaları haqqında</i>	145
<i>Otuz altıncı fəsil. Musiqişünaslıq qaydaları haqqında</i>	149
<i>Otuz yeddinci fəsil. Şaha xidmət etmək haqqında</i>	152
<i>Otuz səkkizinci fəsil. Nədimlik qaydaları haqqında</i>	156
<i>Otuz doqquzuncu fəsil. Katibliyin qaydaları və şərtləri haqqında</i>	159
<i>Qırxıncı fəsil. Şaha vəzirlik şərtləri haqqında</i>	165
<i>Qırx birinci fəsil. Sipəhsəlik qaydaları və şərtləri haqqında</i>	169
<i>Qırx ikinci fəsil. Şahlıq qaydaları və şərtləri haqqında</i>	172
<i>Qırx üçüncü fəsil. Kəndçilik və başqa bildiyin peşələrin qaydaları haqqında</i>	180
<i>Qırx dördüncü fəsil. Cavanmərlik qaydaları haqqında</i>	182
<i>Qeyd və şərhlər</i>	195

Buraxılışa məsul: *Əziz Güləliyev*

Nəşriyyat redaktoru: *Əlişirin Şükürlü*

Tərtibatçı-rəssam: *Nərgiz Əliyeva*

Kompyuter səhifələyiciləri: *Günəl Axundova*
Rəvan Mürsəlov

Korrektorlar: *Elnaz Xəlilqızı*
Elsevər Muradov

Yığılmağa verilmişdir 17.04.2006. Çapa imzalanmışdır 16.05.2006.
Formatı 60x90 $\frac{1}{16}$. Fiziki çap vərəqi 13,5. Ofset çap üsulu.
Tirajı 25000. Sifariş 41.

Kitab "Şərq-Qərb" mətbəəsində çap olunmuşdur.
Bakı, Aşıq Ələsgər küçəsi, 17.

